

PROPONTICA

— Uluslararası Propontis Arkeoloji Dergisi —
International Journal of Propontic Archaeology

Cilt/Volume: 2 Sayı/Number: 3 Yıl/Year: 2024 Mart/March

e-ISSN: 2980-132X

ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ

PROPONTICA

ULUSLARARASI PROPONTİS ARKEOLOJİSİ
DERGİSİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF PROPONTIC
ARCHAEOLOGY

e-ISSN: 2980-132X

Volume/Cilt: 2 Issue/Sayı: 3

Mart/March 2024

Samsun

Amaç ve Kapsam

Antik Çağ'da Marmara Denizi'nin isminden esinlenerek Marmara Denizi (=Propontis) Propontica olarak adlandırdığımız dergimizin amacı, ağırlıklı olarak Marmara Denizi (=Propontis) olmak üzere Trakya, Akdeniz ve Karadeniz kültürlerinin Prehistorik Çağlardan Geç Antik Çağ sonuna kadar olan zaman dilimini konu alan; Prehistorya, Protohistorya, Klasik Arkeoloji, Sualtı Arkeolojisi, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri, Eskiçağ Tarihi, Erken Hristiyanlık ve Bizans Sanatı, Numismatik, Antropoloji, Arkeometri ve Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım alanlarında yazılmış özgün sonuçlar içeren bilimsel makaleleri akademi dünyasının ilgisine sunmaktır.

Uluslararası Propontis Arkeolojisi Dergisi, Mart ve Eylül aylarında olmak üzere yılda iki sayı olarak yayınlanmakta olup Türkçe ve İngilizce yazılmış, alanına yenilik getiren, özgün ve nitelikli, kendi alanında bir boşluğu dolduracak, yeni yaklaşımlar ya da öneriler sunan, bilimsel bir yöntemle ele alınan çalışmalara veya daha önce yayımlanmış çalışmalarını değerlendiren, bu konuda yeni görüşler sunan makalelere yer veren uluslararası hakemli bir dergidir.

Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

Aim and Scope

The International Journal of Propontic Archeology, deriving its name from the Sea of Marmara (Propontis), aims to bring scientific articles to the attention of the academic sphere whose focus will mainly be on the cultures around the Sea of Marmara together with others from the Thrace, Mediterranean and the Black Sea basins. To do so, it welcomes any paper written on the subjects of Protohistory, Classical Archaeology, Underwater Archaeology, Ancient Languages and Cultures, Ancient History, Early Christian and Byzantine Art, Numismatics, Anthropology, Archeometry and Conservation and Restoration of Cultural Properties and spanning periodically from the Prehistoric Ages to the end of Late Antiquity.

The International Journal of Propontic Archeology is an international peer-reviewed journal that is published twice a year in March and September. It accepts original and qualified articles, either written in Turkish or English, that promise to bring innovation to its field or fill a gap in its field, offer new approaches or recommendations, evaluate studies addressed with a scientific method or offer new insights into previously published studies.

Articles are published in Turkish and English.

PROPONTICA
ULUSLARARASI PROPONTİS
ARKEOLOJİ DERGİSİ
e-ISSN: 2980-132X
2024 Cilt: 2 Sayı: 3

Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Adına Sahibi /
Owner on behalf of
Ondokuz Mayıs University
Prof. Dr. Yavuz ÜNAL
Rektör/Rector

Baş Editör/Chief Editor
Prof. Dr. Vedat KELEŞ

Editörler/Editors
Prof. Dr. Askold IVANTCHIK
Doç. Dr. Kasım OYARÇIN
Dr. Alper YILMAZ
Dr. Soner ÖZMEN

Alan Editörleri/Field Editors
Doç. Dr. Kasım OYARÇIN
(Numismatik)
Doç. Dr. Hasan KASAPÖĞLU
(Ölü Kültü)
Dr. Alper YILMAZ
(Anadolu Mimarisi)
Dr. Büşra Elif KASAPÖĞLU
(Roma Seramiği)
Dr. Soner ÖZMEN
(Metal Eserler)
Arş. Gör. Zeynep YILMAZ
(Koruma/Onarım)

PROPONTICA
INTERNATIONAL JOURNAL OF
PROPONTIC ARCHAEOLOGY
e-ISSN: 2980-132X
2024 Volume: 2 Issue: 3

İngilizce Dil Editörleri /
English Language Editors
Doç. Dr. Hazar KABA
Öğr. Gör. Birol KURT

Türkçe Dil Editörü /
Turkish Language Editor
Doç. Dr. Ömer SARAÇ

Mizanpaj/Layout
OMÜ Yayın Koordinatörlüğü

Mizanpaj Editörleri/Layout Editors
Kismet AYDIN
Özlem TEKİNER
Gülbeyaz BOZKURT

Kapak Tasarımı/Cover Design
Hasan ÖZTÜRK

Kapak Görseli/Cover Image
Parion Yamaç Hamamı'ndan Metal Kandil

Yayın Yeri ve Tarihi/Publication Place and Date
Samsun, Mart/March 2024

Yazışma Adresi/Corresponding Adress

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü,
Kurupelit Kampüsü, Atakum/SAMSUN

Tel: 0 (362) 312 19 19 **Fax:** 0 (362) 457 60 81

e-mail: proponticajournal@omu.edu.tr **web:** <https://dergipark.org.tr/tr/pub/propontica>

Yayın Yeri ve Tarihi/Publication Place and Date: Samsun, Mart/March 2024

Dergide yayınlanan yazıların her türlü içerik sorumluluğu yazarlara aittir. Yazılar, yayıncı kuruluşun izni olmadan kısmen veya tamamen bir başka yerde yayınlanamaz.

YAYIN DANIŞMA KURULU/**PUBLICATION ADVISORY BOARD**

Prof. Dr. Ahmet Tolga TEK
Anadolu Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Ahmet YARAŞ
Trakya Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Andreas KULZER
Austrian Academy of Sciences/AVUSTURYA

Prof. Dr. Annalisa POLOSA
Sapienza Üniversitesi di Roma/İTALYA

Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/
TÜRKİYE

Prof. Dr. Ayşe Emel ERTEN
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi/
TÜRKİYE

Prof. Dr. Aytekin BÜYÜKÖZER
Selçuk Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Billur TEKKÖK KARAÖZ
Başkent Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Ceren ÜNAL Celal
Bayar Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Cevat BAŞARAN
Atatürk Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Charles Brian ROSE
University of Pennsylvania/ABD

Prof. Dr. Dinçer Savaş LENGER Akdeniz
Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Dominique Selin TEZGÖR KASSAB
Bilkent Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Erdoğan ASLAN
Selçuk Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Erhan ÖZTEPE
Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Felix PIRSON
Alman Arkeoloji Enstitüsü/TÜRKİYE

Prof. Dr. Gürcan POLAT
Ege Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Halime HÜRYILMAZ
Hacettepe Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. İbrahim Hakan MERT
Uludağ Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Kaan İREN
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Koray KONUK
Université Bordeaux Montaigne/FRANSA

Prof. Dr. Marijana RICL
University of Belgrade/SIRBİSTAN

Prof. Dr. Mehmet Nezih AYTAÇLAR
Ege Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet ÖZDOĞAN
İstanbul Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Mehmet TEKOC AK
Selçuk Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Michel AMANDRY
Bibliothèque Nationale de France/
FRANSA

Prof. Dr. Mustafa Hamdi SAYAR
İstanbul Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN
Uludağ Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Nurettin ARSLAN
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/
TÜRKİYE

Prof. Dr. Owen DOONAN
California State University/ABD

Prof. Dr. Reyhan KÖRPE
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/
TÜRKİYE

Prof. Dr. Rüstem ASLAN
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/
TÜRKİYE

Prof. Dr. Selene PSOMA
National & Kapodistrian University of
Athens/YUNANİSTAN

Prof. Dr. Şengül AYDINGÜN
Kocaeli Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Turan TAKAOĞLU
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/
TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeliha DEMİREL GÖKALP
Anadolu Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeliha GİDER BÜYÜKÖZER
Selçuk Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeynep ÇİZMELİ ÖĞÜN
Ankara Üniversitesi/TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeynep ERDEM
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi/
TÜRKİYE

Prof. Dr. Zeynep Sencan ALTINOLUK
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/
TÜRKİYE

Doç. Dr. Ahmet BİLİR
Düzce Üniversitesi/TÜRKİYE

Doç. Dr. Akın TEMÜR
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/TÜRKİYE

Doç. Dr. Aliye EROL
İstanbul Üniversitesi/TÜRKİYE

Assoc. Prof. Andrei GANDILA
University of Alabama/ABD

Doç. Dr. Atila TÜRKER
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/TÜRKİYE

Doç. Dr. Davut KAPLAN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/TÜRKİYE

Doç. Dr. Ergün KARACA
Trakya Üniversitesi/TÜRKİYE

Doç. Dr. Ersin ÇELİKBAŞ
Karabük Üniversitesi/TÜRKİYE

Assoc. Prof. Franck PRETEUX
Université Paris-Sorbonne/FRANSA

Doç. Dr. Göksel SAZCI
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/
TÜRKİYE

Doç. Dr. Hüseyin KÖKER
Süleyman Demirel Üniversitesi/TÜRKİYE

Assoc. Prof. Martin GYUZELEV
Assen Zlatarov University/BULGARİSTAN

Doç. Dr. Mustafa Tolga ÇIRAK
Hitit Üniversitesi/TÜRKİYE

Doç. Dr. Okay PEKŞEN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/TÜRKİYE

Assoc. Prof. Roman STOYANOV
HSE University/RUSYA

Assoc. Prof. Toshio SPIRIDONOV
Bulgarian Academy of Sciences/BULGARİSTAN

Doç. Dr. Volkan YILDIZ
Manisa Celal Bayar Üniversitesi/TÜRKİYE

Doç. Dr. Yasemin POLAT
Ege Üniversitesi/TÜRKİYE

Doç. Dr. Yavuz YEĞİN
Ardahan Üniversitesi/TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Ayla BAŞ
Ondokuz Mayıs Üniversitesi/TÜRKİYE

Dr. Öğr. Üyesi Erdinç BURULDAĞ
Çankırı Karatekin Üniversitesi/TÜRKİYE

Assist. Prof. Petya ILIEVA
Institute for Balkan Studies and Center of
Thracology Bulgarian Academy of Sciences/
BULGARİSTAN

Dr. Aneurin ELLIS EVANS
Oxford University/BİRLEŞİK KRALLIK

Dr. Antonio CORSO
Society for Messenian Archaeological
Studies/YUNANİSTAN

Dr. Dora KATSONOPOULOU
Cornell University/ABD

Dr. Eleni LIANTA
University of Oxford/BİRLEŞİK KRALLIK

Dr. François de CALLATAY
Royal Library of Belgium/BELÇİKA

Dr. Hubertus MANDERSCHEID
Bağımsız Araştırmacı/ALMANYA

Dr. Klaus BELKE
Austrian Academy of Sciences/AVUSTURYA

Dr. Mikhail TRIESTER
Berlin Frei University/ALMANYA

Dr. Murat ÖZYILDIRIM
Mersin Üniversitesi/TÜRKİYE

Dr. Nicholas J. MOLINARI
Salve Regina University/ABD

Dr. Philipp PILHOFER
Rostock Universtiy/ALMANYA

Dr. Vladimir STOLBA
Staatliche Museen zu Berlin/ALMANYA

SAYI HAKEMLERİ/

REFEREES OF THE ISSUE

Prof. Dr. Billur TEKKÖK KARAÖZ
Başkent Üniversitesi

Prof. Dr. Latife SUMMERER
Arkin Yaratıcı Sanatlar ve Tasarım Üniversitesi

Doç. Dr. Ersin ÇELİKBAŞ
Karabük Üniversitesi

Doç. Dr. Harun OY
Ordu Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Ali YILMAZ
Uşak Üniversitesi

Doç. Dr. Mevlüt ELİÜŞÜK
Karabük Üniversitesi

Doç. Dr. Namık KILIÇ
İstanbul Üniversitesi

Doç. Dr. Volkan YILDIZ
Manisa Celal Bayar Üniversitesi

Doç. Dr. Yavuz YEĞİN
Ardahan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Canan ÖZBİL
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Onur Sadık KARAKUŞ
Düzce Üniversitesi

Dr. Ertaç YILDIRIM
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Dr. Ian Donald MACLEOD
Western Australian Museum

Dr. Murat ÖZYILDIRIM
Mersin Üniversitesi

Dr. Nicholas J. MOLINARI
Salve Regina University

Dr. Vladimir STOLBA
Staatliche Museen zu Berlin

EDİTÖR NOTU

Çanakkale; stratejik önemi, tarihi, kültürü ve sosyal değerleriyle kadim Anadolu kültürünün en önemli halkalarından biridir. Bu zengin tarih ve kahramanlık kokan topraklarda Parion kazıları olarak 2005 yılında başlayan serüvenimiz Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Türk Tarih Kurumu, Ondokuz Mayıs Üniversitesi ve İÇDAŞ AŞ'nin katkılarıyla geçen 20 yıl içerisinde interdisipliner çalışma sistemi, alt yapısı ve yetmiş kaliteli insan gücüyle günümüzde ülkemizin en üretken bilimsel çalışmalarından birine dönüşmüştür. Bu bilimsel üretkenliğin en önemli halkalarından biri de üçüncü sayısını bilim dünyasına sunacağımız "Propontica" dergisidir. Ağırıklı olarak Propontis (=Marmara Denizi) çevresi olmak üzere Trakya, Akdeniz ve Karadeniz bölgelerinde yer alan kültürlerle ait arkeoloji, kültürel miras, arkeometri, kültür varlıklarını koruma, antropoloji, numismatik ve eski çağ tarihi konularında özgün çalışmaları kabul ettiğimiz Propontica dergisinin, alanında yerli ve yabancı saygın bilim insanlarından oluşan yayın kurulu ve editörleri, bilimsel kriterlerden ödün vermeyen ilkesel bakışı ve çok titiz bir şekilde işletilen kör hakemlik sistemi ile alanına ciddi bir katkı sağlayacağına ve her sayıda artan bir çalışma sayısına ulaşacağına yürekten inanıyoruz. Disiplinli bir ekip çalışmasıyla üçüncü sayısını yayınlayacağımız Propontica dergisinin yayın aşamasına gelmesinde büyük katkıları olan editörlerimize, yayın danışma kurulumuza, üçüncü sayımıza değerli çalışmalarıyla katkı sunan yerli ve yabancı bilim insanlarına ve yoğun mesailer arasında bile dergimizin üçüncü sayısına gönderilen çalışmaları titizlikle değerlendiren hakemlerimize sonsuz teşekkürlerimizi sunarız. Propontica dergisi olarak her biri alanına katkı sunacak özgün çalışmalar ile nice sayılara ulaşmak umudu ve kararlılığıyla...

Prof. Dr. Vedat KELEŞ
Editör

FROM THE EDITOR

Çanakkale is one of the most important links of ancient Anatolian culture with its strategic importance, history, culture, and social values. Our adventure, which started in 2005 with Parion excavations in this rich, historical, and heroic land, has turned into one of the most productive scientific studies of today's Türkiye with its interdisciplinary working system, infrastructure, and trained and qualified workforce thanks to the contributions of the Ministry of Culture and Tourism General Directorate of Cultural Heritage and Museums, Turkish Historical Society, Ondokuz Mayıs University and İÇDAŞ AŞ in the last 19 years. The journal "Propontica" constitutes a most critical aspect of this scientific productivity. Its third issue will soon be presented to the scientific world. We will accept original studies on archaeology, cultural heritage, archaeometry, cultural heritage conservation, anthropology, numismatics, and ancient history of the cultures in Thrace, the Mediterranean, and the Black Sea regions, mainly around Propontis (= Marmara Sea). We sincerely believe that it will make a serious contribution to the field and will reach an increasing number of studies in each issue with its editorial board and editors consisting of respected local and foreign scientists in the field, its principled approach that does not compromise scientific criteria, and meticulous blind refereeing system. Endless thanks to our editors and editorial board, who contributed significantly to the publication of the third issue of Propontica with disciplined teamwork; to the Turkish and international scientists who contributed to our third issue with their invaluable studies; and to our referees who meticulously evaluated the studies even during their busy work hours. With the hope and determination to publish many more issues with original studies, each to contribute to the field...

Prof. Dr. Vedat KELEŞ
Editor

İÇİNDEKİLER

Araştırma Makalesi/Research Article

Larisa (Aeolis) Akropolü'ndeki Geç Arkaik Surlarda Batı Anadolu'nun Tunç ve Demir Çağları'ndan İzler 1-26

Traces of Western Anatolian Bronze and Iron Ages on the Late Archaic Circuit of Larisa Acropolis (Aeolis)

Ertunç DENKTAŞ

An Unnoticed Copy of Praxiteles' Eros At Parion From Salamis on Cyprus. . . . 27-34

Kıbrıs'ta Salamis'ten Praxiteles'in Parion'daki Eros'unun Dikkate Alınmayan Bir Kopyası

Antonio CORSO

Geç Antik Çağ'da Paganizmden Hristiyanlığa Ölüm Algısı 35-54

The Perception of Death From Paganism to Christianity in Late Antiquity

Güzin BİLİR

2018 Yılı Parion Yamaç Hamamı Kazılarında Bulunan Metal Eserler 55-110

2018 Metal Finds From Slope Bath in Parion

Sümeyya MURATOĞLU

Purses of Mithridates' Mercenaries From The Cimmerian Bosphorus. 111-132

Mithridates'in Kimmer Bosphoruslu Paralı Askerlerinin Para Keseleri

Mikhail ABRAMZON

Desalination of Underwater Ceramic Cultural Heritage: The Example of Kerpe Underwater Excavation 133-146

Sualtı Seramik Kültür Varlıklarında Tuzdan Arındırma: Kerpe Sualtı Kazıları Örneği

Hiranur GÜLTEKİN, Serkan GEDÜK

Anadolu'daki Roma Dönemi Seramik Fırınları Üzerine Bir Değerlendirme . . 147-176

An Evaluation on Roman Period Pottery Kilns in Anatolia

Elvan GEZER, Aynur CİVELEK

PROPONTICA

Uluslararası Propontis Arkeolojisi Dergisi
International Journal of Propontic Archaeology

e-ISSN: 2980-132X, PROPONTICA, Mart 2024, 2 (3): 01-26

Larisa (Aeolis) Akropolü'ndeki Geç Arkaik Surlarda Batı Anadolu'nun Tunç ve Demir Çağları'ndan İzler

Traces of Western Anatolian Bronze and Iron Ages on the Late Archaic Circuit of Larisa Acropolis (Aeolis)

Ertunç DENKTAŞ^{1,2}

¹Istanbul Teknik Üniversitesi, LEE, Mimarlık Tarihi Doktora Öğrencisi, İstanbul
· denktas@itu.edu.tr · ORCID > 0000-0002-0720-8926

²Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, KVKOY, Kül. Var. Kor. ve On. Bölümü, İstanbul
· ertunc.denktas@msgsu.edu.tr · ORCID > 0000-0002-0720-8926

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 19 Aralık/December 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 12 Şubat/February 2024

Yıl/Year: 2024 | **Cilt – Volume:** 2 | **Sayı – Issue:** 3 | **Sayfa/Pages:** 01-26

Atıf/Cite as: Denktas, E. "Larisa (Aeolis) Akropolü'ndeki Geç Arkaik Surlarda Batı Anadolu'nun Tunç ve Demir Çağları'ndan İzler" Propontica, 2 (3), Mart 2024: 01-26.

LARİSA (AEOLİS) AKROPOLÜ'NDEKİ GEÇ ARKAİK SURLARDA BATI ANADOLU'NUN TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARI'NDAN İZLER

ÖZ

Larisa (Buruncuk), Prehistorik dönemlerden itibaren yerleşim görmüştür. Terkedildiği öne sürülen MÖ 3. yüzyıl başına kadar Aeolis bölgesinde önemli bir merkez durumundadır. Yerleşim özellikle MÖ 7.- 4. yüzyıl arasında yoğunlaşan kültür kalıntılarıyla bölge arkeolojisi için önem taşımaktadır. Geç Arkaik Çağ'da akropolü çevreleyen sur hattı, kuleleri, özenli çokgen duvar işçiliği ve güçlendirilmiş tahkimat yapısını içeren tasarım anlayışıyla araştırmacılarda çağının ilerisinde, bir “yabancı” izlenimi uyandırmıştır. Batı Anadolu'nun Tunç ve Demir Çağları'na odaklanan güncel kazı çalışmalarıyla sayıları gün geçtikçe artan yerleşim ve materyal kültür buluntuları bölgenin kronolojisi ve sosyo-kültürel yapısının algılanmasında yeni sonuçları da ortaya çıkarmaktadır. 2010-2021 yıllarında Larisada gerçekleştirilmiş mimari yüzey araştırmalarında da benzer bir hedefle yola çıkılmıştır. 1940'lı yıllarda üretilmiş bilginin gözden geçirilmesi gerekliliği her zaman akıllarda tutulmuştur. Bu çalışmada, öncelikle Larisa Akropolü'ndeki Geç Arkaik öncesi tahkimata ilişkin veriler ele alınmıştır. Arazideki mimari kalıntılar yeni tespitlerle desteklenerek belgelenmiş, buluntular güncel literatür üzerinden yeniden okunmuştur. Schefold'un önerdiği Orta-Geç Tunç Çağları kronolojisinin geçerliliği tartışılmıştır; burçlarla desteklenen biçimlenişiyle surların bölgenin Demir Çağı uygulamalarına olan yakınlığı vurgulanmıştır. Kesinliği her zaman için kazılarla desteklenebileceği göz ardı edilmeden olası bir erken devir tahkimat tasarım kurgusu önerilmiştir. Kıyı şeridini Tunç ve Demir Çağları'nın güçlü Orta Anadolu kültür bölgelerine bağlayan Hermos Nehri üzerindeki konumuyla Larisa, politik ve kültürel anlamda her daim önemini korumuştur; olası işgal ve yıkımların yanı sıra farklı kültürel birikimlere de var olma imkanı tanımıştır. Batı Anadolu'nun Tunç ve Demir Çağları bilgi birikimiyle örtüşen Geç Arkaik tahkimatın kurgusu ise Larisa'nın etkileşime açık olduğu kadar, yerel köklerine ne kadar bağlı olduğunu bir kez daha göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Aeolis, Larisa, Geç Arkaik Çağ, Akropol Tahkimatı, Batı Anadolu Tunç ve Demir Çağları Mirası.

TRACES OF WESTERN ANATOLIAN BRONZE AND IRON AGES ON THE LATE ARCHAIC CIRCUIT OF LARISA ACROPOLIS (AEOLIS)

ABSTRACT

Larisa (Buruncuk) has been inhabited since prehistoric times. It was a significant center in Aeolis early 3rd century BC, at which point it is claimed to have been abandoned. The settlement is valuable for the archaeology of the region, with the cultural remains especially concentrated between the 7th and 4th centuries BC. In the Late Archaic period, the fortification line surrounding the acropolis, with its towers, elaborate polygonal masonry and reinforced bulwarks, gave researchers the impression of a “foreigner” ahead of its time. With the current excavations focusing on the Bronze and Iron Ages of Western Anatolia, the increasing number of settlement and material culture finds reveal new results in the perception of the chronology and socio-cultural structure of the region. The architectural surveys carried out in Larisa between 2010 and 2021 set out with a similar objective. The need to revise the knowledge produced in the 1940s was always put forth. This study primarily analyzed the data on the pre-Late Archaic fortifications at the Acropolis of Larisa. The architectural remains on the site were documented and supported by new findings, and the data were reinterpreted through the current literature. The research discussed the relevance of the Middle-Late Bronze Age chronology proposed by Schefold and emphasized the similarity of the fortifications to the Iron Age practices of the region with their form supported by bastions. It proposed a possible early-period fortification design without neglecting the fact that its accuracy can always be supported by excavations. With its location on the Hermos River, which connects the coastline to the powerful Central Anatolian cultural regions of the Bronze and Iron Ages, Larisa has always maintained its political and cultural significance, allowing different cultural backgrounds to exist, in addition to possible invasions and destruction. The structure of the Late Archaic fortification, which matches the existing knowledge about the Bronze and Iron Ages of Western Anatolia, once again demonstrated that Larisa was not only open to interaction but also very attached to its local/indigenous roots.

Keywords: Aeolis, Larisa, Late Archaic Period, Acropolis circuit, Bronze and Iron Age heritage of Western Anatolia.

GİRİŞ

Aeolis Larisa'sı İzmir Körfezi'nin kuzeyindeki günümüz Buruncuk Mahallesi dolaylarında yer alır. Dumanlı Dağ (*Sardene*)'dan, Gediz (*Hermos*) Ovası'na uzanan yarımada görünümündeki yükselti üzerindeki kalıntılarıyla Batı Anadolu arkeolojisine önemli veriler sunar. Yerleşimdeki kazılar Johannes Boehlau ve Karl Kjelberg yürütücülüğünde 31 Ocak 1902 tarihinde başlamıştır¹. 20. yüzyılın başındaki siyasi ortamın sebep olduğu uzun bir aranın ardından 1932-1934 yıllarında devam eden çalışmalara Karl Schefold başkanlık etmiştir². İsveç ve Alman araştırmacıların ortaklığındaki kazıların sonuçları yerleşimin kronolojisi ve materyal kültürüne ışık tutan üç yayın ile bilim dünyasında kendine yer bulmuştur³. Güncel çalışmalar 2010-2021 yılları arasında Prof. Dr. Turgut Saner (İTÜ) ve ekibince gerçekleştirilmiş, bu yüzey araştırmalarında yerleşimin mimari birikimi yeniden ele alınmıştır⁴.

Arkaik-Klasik Çağ kalıntılarıyla önem kazanan Larisa'nın yerleşim dokusu güncel yüzey araştırmalarında Larisa Batı, Larisa Doğu ve her iki yerleşim alanını birbirine bağlayan tarım alanları olmak üzere üç ana bölge/mahalle üzerinden okunmaktadır (Fig. 1). Larisa Batı, İzmir-Çanakkale yolu üzerindeki geniş platonun üzerinde konumlanır. Kazı ekibince "Akropol" olarak tanımlanan alan temenosu ve saray yapılarıyla Larisa'nın her dönem odağında yer alır; yöneticinin yaşam alanını tanımlamaktadır. Platonun güneyi boyunca elit sınıfın ve halkın ikamet ettiği güney şehir alanı uzanır⁵. Yerleşim, Klasik Çağ sonlarında aynı zamanda platoyu oluşturan yamaçlar üzerinde yükselen bir sur hattıyla korunaklı bir hal kazanmıştır⁶.

1 Kjelberg 1904, 9.

2 Larisa'da gerçekleştirilmiş olan kazılara ilişkin detaylı bilgi için bkz. Mater 2016.

3 Aynı zamanda bu çalışma içerisinde kazı yayınları olarak tanımlanacak bu çalışmalar için bkz. Boehlau - Schefold 1940; Kjelberg 1940; Boehlau - Schefold 1942.

4 2010 yılından başlayan çalışmalar öncesinde kazı ekibinin gerek duydukları zamanlarda yapmış oldukları arazi ziyaretleri dışında Hans Lauter, Dieter Hertel ve de Panaztepe ekibinin başkanlığındaki Güney Aiolis yüzey araştırmalarında Larisa'nın konu edildiği ve alanda kısa süreli çalışmalar yürütüldüğü bilinmektedir. Bahsi geçen çalışmalar için bkz. Lauter 1975; Erkanal-Öktü - İren 2005.

5 Külekçi 2021, 299-302.

6 Larisa'nın tahkimatlarına yönelik güncel yorumlar için bkz. Saner et al. 2016.

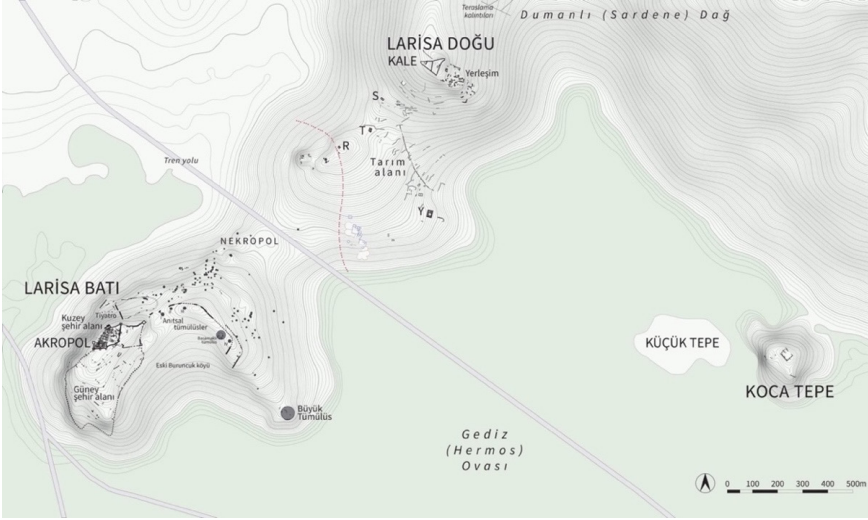

Fig. 1: Larisa (Aeolis) genel yerleşim planı (Larisa Yüzey Araştırmaları Arşivi, 2022)

Larisa Doğu mahallesindeki üçgen formlu kale, yerleşim topoğrafyasının en yüksek konumu durumundadır. Kalenin güneydoğusundaki kayalık yamaçların oluşturduğu doğal teraslar üzerinde yerleşim dokusuna ait kalıntılar uzanır. Güneybatısındaki tarım teraslamaları ve yapıları, irili ufaklı çok sayıda tümülüsü içeren nekropol alanlarıyla Larisa'nın doğu ve batı bölgeleri bir bütün kılınmıştır. Tarım arazileri aynı zamanda ovada da yer almıştır; Kocatepe ve Küçüktepe üzerindeki yapılar ve taş ocaklarıyla Larisa'nın ihtiyaçlarına destek sunmuştur⁷.

Larisa Batı'daki akropol ve şehir alanı, Geç Arkaik Çağ'da ve ardından MÖ 4. yüzyılda inşa edilen tahkimatlarla birbirinden ayrılmıştır. Kazılar aracılığıyla gün yüzüne çıkarılmış tanımlı mimari kalıntılar günümüzde arazide gözle takip edilebilmektedir (Fig. 2)⁸. Geç Arkaik surlar kavisli kenarlara sahip çokgen bloklu beden duvarları ve kuleleriyle, dörtgen örgüdeki MÖ 4. yüzyıl inşaatlarından farklılaşmaktadır. Akropol alanı korunaklı kurgusu ve özenli duvar işçiliğiyle Geç Arkaik Çağ'da yerel bir yöneticinin prestij yapısına mekan olmuştur. Bu durum, 20. yüzyıl literatüründe Larisa Akropolü'nü bir "şato" olarak tanımlatacak kadar önemsenmiştir⁹.

7 Külekçi et al. 2023.

8 Geç Arkaik ve MÖ 4. yüzyıl akropol surları kazı çalışmalarıyla literatüre kazandırılmıştır. Bazı araştırmalarda Geç Arkaik inşaatın erken Klasik Çağ'a tarihlendirilmesi gerektiği de öne sürülmüştür. Lang 1996, 228-231; Hülden 2020, 127. Akropolün daha erken dönemlerde bir sur hattı ile şehir alanından ayrılan bir yerleşim modeline sahip olma olasılığı günümüzde yüzey araştırmalarının sonuçlarıyla olası görülmektedir; ancak kesin bir dille ifade edilememektedir.

9 "Şato" tanımlaması Mansel tarafından kullanılmıştır. Mansel 2014, 191. Kimi yayınlarında bu alan bir kale "Burg", "Castle" olarak belirtilerek işlevsel ve simgesel bir anlam katma çabasında bulunulmuştur. Boehlau - Scheffold 1940; Winter 1971, 16; Scheffold 1983.

Fig. 2: Larisa Akropolü hava fotoğrafı -batıdan- (Larisa Yüzev Araştırmaları Arşıvi, 2022)

Batı Anadolu'daki Demir Çağı-Arkaik Çağ sur duvarları günümüz araştırmacılarının ilgisini çeken konulardan birini oluřturmaktadır¹⁰. Kalıntılar üzerinden Hellen ana karası ve Anadolu'nun iç kısımlarıyla kurulan ilişki ağları irdelenmekte, bölgesel ve tarihsel kurgunun gelişim sürecindeki etkisi tartışmaya açılmaktadır. Bununla beraber bölgedeki yerel kimliklerin tanımlanmasına dönük sorgulamalar da söz konusudur¹¹. Larisa Akropolü'ndeki Geç Arkaik surlar da bu çalışmalarda sıklıkla kendine yer bulmaktadır.

Çalışmalarda MÖ 2. binyıldan ilk binyıla geçişte Batı Anadolu'daki sur mimarisinin sadeliği göze çarpmaktadır. MÖ 8-6. yüzyıllar arasında ise doğudan gelen tehditler sonucunda birbirini tetiklercesine ilerleyen bir gelişim görülmektedir. Larisa Akropolü'ndeki duvarların bu gelişimdeki konumu neredeyse tüm araştırmacılar tarafından döneminin ilerisinde bir noktada tanımlanmaktadır; bu sebeple de kronolojisi akıllarda soru işaretleri bırakmaktadır.

Üst ölçekte bölgesel ve biçimsel gruplaşmalara evrilen günümüz sur çalışmalarında mimarinin mikro-ölçekteki dönüşümüyle birlikte incelenmesinin araştırmalara sağlayabileceği katkıyı unutmamak gerekir. Geç Arkaik Akropol Surları'nın belgelenmesi sırasında erken dönem tahkimatlarına ilişkin elde edilen fiziki veriler Larisa'daki inşaat pratiğinin sürekliliğine ve hattın konseptine dönük izleri de beraberinde sunmaktadır. Batı Anadolu'da tanımlı Orta ve Geç Tunç Çağı kontekstleri sayıca oldukça az ve tartışmalıyken Larisa'daki erken dönem kalıntıları

10 Yakın dönem çalışmaları için bkz. Lang 1996; Frederiksen 2011; Vergnaud 2012; Hülten 2020.

11 Vergnaud 2012, 205.

kazı ekibince iddialı bir biçimde Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir¹². Bu tespit günümüzde kendini sorgulatır bir hal almıştır; gözden geçirilerek, arazideki kalınlarla beraber yeniden ele alınmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu sebeple, bu çalışma yoğun olarak Larisa'daki akropol surlarının erken dönem inşaatlarına odaklanmıştır. Bu kapsamda arazideki mimari kalıntılar yeniden belgelenmiştir. Kazı yayın ve raporlarından olası kontekst buluntular tespit edilmeye çalışılmıştır; güncel literatür aracılığıyla analogik değerlendirmeler yapılmıştır¹³. Geç Arkaik Akropol Surları üzerindeki Tunç Çağları'yla ilişkilendirilen kalıntıların oluşturduğu mimari birikimin etkisi irdelenerek olası tasarım kararları tespit edilmiş, aynı zamanda Geç Arkaik öncesi hattın biçimlenişine dönük bir öneride bulunulmuştur.

GEÇ ARKAİK AKROPOL SURLARI

Larisa Akropolü Geç Arkaik Çağ'da sekiz kuleli bir sur hattıyla çevrelenmiştir; paralelkenarı anımsatan formuyla bir iç kale görünümündedir¹⁴. Kuzeyde bir yamaçla sınırlanırken güneyinde hafif bir eğimle uzanan şehir alanı yer alır. Kavışarak ilerleyen yolun sonlandığı kapı, akropole kuzey yönünden ulaşımı sağlar¹⁵ (Fig. 3).

Batı ve kuzey uçlardaki iki kule (Kule I ve Kule VI) güneyde, plato üzerinde ilerleyen bir sur hattı ile birbirine bağlanır. Kuzey duvarı yamaç boyunca yükselmektedir. Böylelikle bu kuleler tanımlı bir alanı sınırlayan sistemin her iki ucunda konumlanmış durumdadır. Sur topografyanın da desteğiyle güney (Kule I-Kule II) ve batı (Propylon-Kule VI) yönlerinde doğrusal hatlarla şekillenmektedir. Kule III-Propylon arası temenosun sınırlarıyla da ilişkili olarak açısız kırılmalar sergileyen dört beden duvarı parçasından oluşur. Güney hat toplamda 187,14 m; kuzey hat ise 167,88 m'lik bir mesafe kat etmektedir.

Keskin yön değişikliklerinin gözlemlendiği, köşe oluşturan noktalarındaki kuleler (Kule I ve Kule VI) bağımsız birimlerden oluşmaktadır. Dikdörtgen formundadırlar; temel kalıntılarında anlaşıldığı üzere iç kısımları mekanlara bölümlenmektedir. Hat üzerindeki diğer kuleler beden duvarıyla bütünleşik bir kurgudadır.

12 Boehlau – Schefold 1940, 44.

13 Kazı raporu olarak tanımlayabileceğimiz yayınlar için bkz. Kjellberg 1904; Boehlau 1933; Schefold 1933; Schefold – Crome 1934. Bunlara ek olarak arazi çalışmaları sonrasında İstanbul Arkeoloji Müzelerine teslim edilmiş olan iki adet kazı envanter defteri bulunmaktadır.

14 Akropol surlarındaki kazılar sekiz adet kuleye ilişkin veriye ulaşmayı sağlamıştır. Ancak alanın topografyası kuzey yamaç üzerinde iki adet kulenin varlığını daha mümkün kılmaktadır.

15 Yerleşim alanına erişen başka bir kapının izine çalışmalar sırasında rastlanmamıştır. MÖ 5. yüzyıl sonlarında inşa edilen Propylon'un bulunduğu alanda konumlanan öncül bir yaya kapısının varlığı kazı ekibince öne sürülmektedir. Boehlau – Schefold 1940, 69-70. Ancak alandaki kot farkından dolayı bu öneri çok gerçekçi gözükmemektedir. Böyle bir kapı için önerilebilecek en uygun alan güney hat üzerindeki Kule I-Kule IV arasındaki bir nokta olmalıdır.

Akropole bakan yüzlerinde iç bölümlerine ulaşan basamakların kalıntıları bulunmaktadır. Güney hat üzerindeki bu kulelerin aynı zamanda yakın çevrelerinde, üst yapıda yer alacak seyirdim yerlerine erişimi sağlayan merdivenlerin temelleri uzanmaktadır.

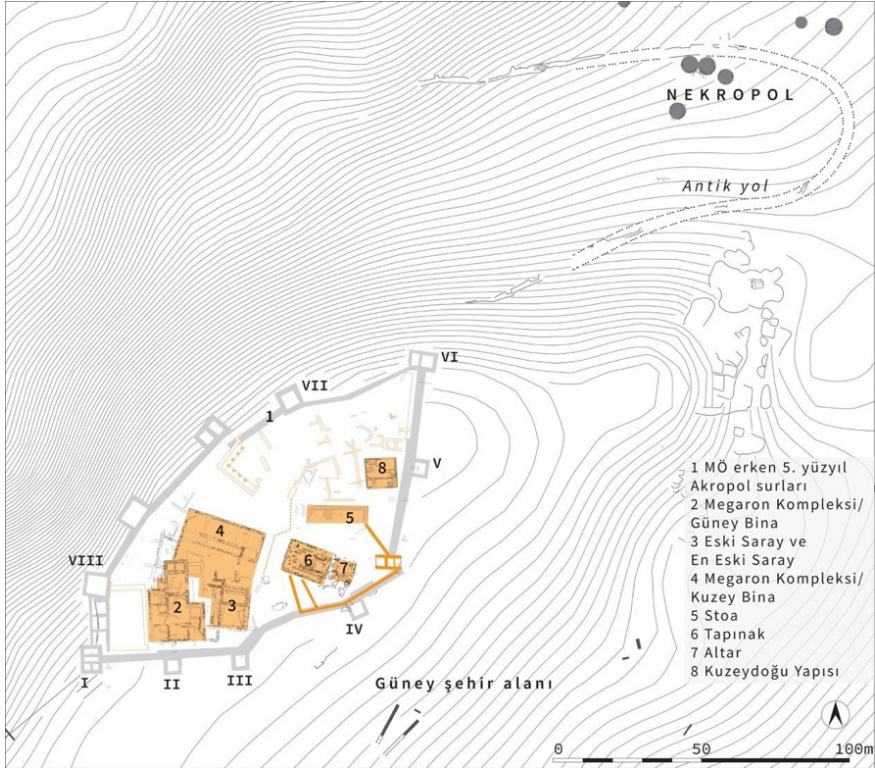

Fig. 3: Larisa Batı MÖ 5. yüzyıl sonu yerleşim planı (Larisa Yüzey Araştırmaları Arşivi, 2022)

MÖ 425 dolaylarında tahrip edilme olasılığının tartışıldığı bu hattın kalıntıları güneyde temel seviyesi ve beden duvarına ait tek sıra yüksekliğinde bloklardan oluşur¹⁶ (Fig. 4). Kuzey hat aynı zamanda Tunç Çağı'ndan itibaren akropolün istinat duvarı işlevindedir. Duvarlar bu sebeple kısmen yıkımdan kurtulmuştur; akropolün sonraki dönemlerdeki yapılaşma seviyelerini belirleyecek düzeylerde korunmuştur.

16 Attika-Delos birliğinin MÖ 425/4 yıllarına tarihlenen vergi listelerindeki varlığı tartışılan Larisa'da bu tarihten sonra kısa süreli bir Atina egemenliği ve ilişkili imar faaliyetleri gerçekleştirildiği öne sürülmektedir. Heinle 2015, 105-106; Boehlau - Scheffold 1940, 34-39.

Çift cidarlı duvarlar 2,20-2,60 m arasında değişen kalınlıklardadır. İnşaatında yerel ocaklardan temin edilen andezit bloklar tercih edilmiştir¹⁷. Özgün kurguda taş kaideler üzerinde yükselen kerpiç bir üst yapıya sahip olduğu önerilmektedir¹⁸. Taş kaidelerde literatürde “Lesbos tipi” olarak da adlandırılan kavisli çokgen bloklu bir örgü tercih edilmiştir¹⁹ (Fig. 5). Birbirine sıkıca temas eden bloklar, aynı zamanda sıralı bir görünümde konumlandırılmıştır. Ön yüzlerinde (olasılıkla) murç kullanımıyla “noktalı” bir doku yaratılmıştır. Kaideler çoğu noktada tesviye sıralarından 2-4 cm geri çekilmektedir. Bu tesviye sıraları çekiçle düzlenmiş, kaba yüzlü bloklardan oluşmaktadır.

Fig. 4: Kule III-Kule IV arası dış cidar kalıntıları (Denktaş, 2022)

17 Larisa'daki yapıım teknolojilerine ilişkin en güncel çalışma için bkz. Mater - Saner 2023.

18 Boehlau - Scheffold 1940, 164.

19 Kavisli kenarlara sahip çokgen blokların oluşturduğu ve Arkaik Çağ'da yaygın olarak kullanılan bu örgü çeşidi, dönemi içindeki örneklerin sayıca fazlalığı ve bölgesel bir uygulama özelliği taşımasından dolayı “Lesbos örgüsü” olarak tanımlanmaktadır. Spencer 1995, 53-56.

Fig. 5: Kule VII'nin güneybatısındaki beden duvarı (Larisa Yüzey Araştırmaları Arşivi, 2014)

Beden duvarlarına yönelik kesin bir yargıdan kaçınılsa da kulelerdeki örgü belirli yüksekliklerde yatay doğrultudaki hatıl sıralarıyla bölümlenmiştir. Günümüzde en belirgin şekilde Kule I'de korunmuş bu hatıl blokları, kıvılcık-kahverengi tonlarındaki renkleri ve dikdörtgen formlarıyla diğer kısımlardan farklılaşmaktadır (Fig. 6). Kaideler, bölgenin jeolojik yapısından kaynaklı olarak andezitin birçok farklı tonunu içeren “alacalı” bir görüntü sunmaktadır²⁰. Özenli yüzey işçiliği ve cephe tasarımlarıyla uyandırdığı anıtsal-gösterişli etki birçok araştırmacının da gözünden kaçmamıştır²¹.

20 Larisa'nın Arkaik Çağ taş işçiliğindeki çok renkliliği için bkz. Mater – Denктаş 2018.

21 Müth 2016, 139.

Fig. 6: Kule I batı cephesi (Denktaş, 2017)

Öncelikle yöneticiye yarattığı özel bir alanla, temsilini şehir yerleşiminden ayırma hedefindeki bu sur hattı, akropolün güneybatısında MÖ 5. yüzyılda gerçekleştirilmiş yapım faaliyetleriyle bütüncül bir anlam kazanmıştır. Kule I-Kule III arasındaki güney hatla eksenel bir yönelim gösteren Megaron, sur duvarıyla çağdaştır. İlk olarak güney yönündeki mekanlar, yüzyıl sonlarına doğru ise Kuzey Yapısı'nın da eklenmesiyle bu yapı bir komplekse dönüşmüştür; akropolde yönetici sınıfın kullanımındaki yapılaşmayı tanımlamaktadır²².

Akropol surları da bu yeni inşaat programından payını almıştır; Kule I ile Kule VIII arasında birbiri ardına sıralan üç mekanla birlikte bir güçlendirilmiş tahkimat oluşturmuştur²³. Kazı yayınında özgün kullanımına yönelik kontekst malzemelerin belirtilmediği bu yapı olasılıkla askeri bir kurguda hizmet vermektedir.

MÖ 6. yüzyılda, Larisa'nın da içinde konumlandığı bölgede, güçlü bir tahkimat anlayışıyla karşılaşılır. Sardis'te, Smyrna'da, hatta Phokai'da kalın duvarlar ve *glacis*ler kendini gösterir. Larisa Akropol Surları ise, ince beden ve kule duvarları, anıtsal nitelikteki taş kaideleri ve akropolün batısındaki güçlendirilmiş tahkimatıyla adeta çağının ötesinde bir birikimi yansıtmaktadır; bu durum dönemi açısından bu inşaatı birçok yönden tartışılmalı bir noktaya çekmektedir. Bu yenilikçi durumlar ara-

22 Kazı yayınında "*Hofhaus*" olarak belirtilen yapı günümüz çalışmalarında Megaron Kompleksi Güney Yapısı, "*Hallenbau*" ise Megaron Kompleksi Kuzey Yapısı olarak tanımlanmaktadır.

23 Kazı yayınında "*Bollwerk*" olarak belirtilmiştir.

tırmacıların bir bölümü tarafından akropol surlarının erken Klasik – Hellenistik Çağlar arasındaki bir kronolojide konumlandırılma çabalarıyla açıklanmaktadır²⁴. Diğer bir görüş ise, sık ve kısa mesafelerle inşa edilen kulelerle çevrili bu sistemin varlığını bölgenin Pers yönetimi altında Yakınoğu'yla ilişkisine bağlamaktadır²⁵

Akropolün yarattığı iç kale izlenimi ve batısındaki güçlendirilmiş tahkimat Anadolu'nun Tunç Çağı birikimine benzerliğiyle de dikkat çekmektedir. Bu durum diğer bir bakışın da gözden kaçırılmadan ele alınmasını, kendi yerleşim dinamikleri içerisinde Tunç Çağı'ndan itibaren kimlik kazanmaya başlayan Larisa'nın akropol surlarının nerede konumlandığı sorusunu da beraberinde getirmektedir. Bu kapsamda mevcut kazı verileri, arazi çalışmalarının tespitleri ve bölgedeki güncel araştırmaların sonuçları üzerinden Larisa'nın Tunç-Demir Çağları tahkimatını yeniden kurgulamak önem kazanmaktadır.

LARISA'NIN TUNÇ-DEMİR ÇAĞLARI TAHKİMATI

Larisa Akropolü'ndeki kazılar, alt tabakalardaki kültür katmanlarının MÖ 7.-4. yüzyıllara tarihlendirilen yapım faaliyetleri sırasında yoğun bir şekilde tahrip edildiğini göstermektedir. Kazı yayınında eldeki veriler üzerinden akropolün MÖ 500 dolaylarına kadarki yerleşim kurgusuna dönük bütüncül önerilerde bulunulmaktan kaçınılmıştır; Tunç Çağı ile Geç Arkaik Çağ aralığını yansıtan mimari kalıntılar tek bir plan üzerinde sunulmuştur²⁶.

MÖ 7000'e inen yerleşim tarihinde, Erken Tunç Çağı kalıntıları küçük buluntulardan öteye gitmemektedir²⁷. Araştırmacılar tarafından Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen, yöneticiye ait bir oikos, akropolün en yüksek noktasında yer alır. Kazı çalışmalarının sonuçlarında yerleşimin bu dönemde geniş bir alanı çevreleyen sur sistemiyle tahkim edildiği ön görülmüştür. Akropolün batısında, bir burç²⁸ ile birleşen kavisli bir duvarın kalıntıları bu tahkimata ilişkin veriler olarak değerlendirilmektedir²⁹. Aynı zamanda MÖ 4. yüzyıla tarihlendirilen Yeni Saray ve Geç Arkaik Kule VI dolaylarında kazı ekibince bu hattın izlerine rastlandığı belirtilmektedir³⁰.

Geç Arkaik tarihli Kule I-Kule VIII arasındaki kalıntı 15,36 m uzunluğundadır. Bloklar hafif eğimli bir yükselişe sahip olan bu duvarın dış cidarına aittir³¹. Duvarın iç cidarı tespit edilememiştir; yalnızca doğu yönünde akropol seviyesi boyunca

24 Lang 1996, 228-231; Hüllden 2020, 127, 447-448.

25 Winter 1971, 297, dn. 24.

26 Larisa'nın MÖ 500 ve öncesine tarihlendirilen yerleşim kurgusu için bkz. Boehlau – Schefold 1940, 15-27.

27 Özdoğan 2018; Boehlau – Schefold 1942, 6-13.

28 Kazı yayınında bu burcun kalıntıları bir kule olarak yorumlanmıştır. Boehlau – Schefold 1940, 44.

29 Schefold 1933, 142; Boehlau – Schefold 1940, 44.

30 Boehlau – Schefold 1940, 44, 95, Lev. 37, Duvar No: 10.

31 Güney bölümünde düzensiz bir biçimleniş gösteren blokların duvar üst yüzeyinden 43 cm'ye varan mesafelerde dışa taşması dikkat çekicidir.

iri moloz taşların da yer aldığı bir dolgu uzanmaktadır. Güney köşede +94.83 m kotundaki yükseklik, kuzeye ilerledikçe +93.71 m'ye düşmektedir. Köşeler günümüzde kabaca uzunlamasına gelişen dikdörtgen biçimindeki birer blokla belirginleşmektedir (Fig. 7).

Fig. 7: Akropolün batısındaki Geç Arkaik ve öncesi sur hatlarının kalıntıları (Denktaş, 2023)

Örgünün bütününde, farklı form ve yüzey işçilikleri sunan bloklar kullanılmıştır. Güney bölüm, Geç Arkaik güçlendirilmiş tahkimatının iç dolgusu üzerinde 2,38 m yükselmektedir (+95.86 m). Alt kısımları tanımlı bir geometri vermeyen, ocaktan temin edildiği şekilde konumlanmış büyük bloklardan oluşur. Geç Arkaik Kule I ile birleştiği noktada 56 cm genişliğindeki bir yüzey dörtgene yakın formdaki küçük bloklularıyla bir “yama” görünümündedir³². Kazı ekibi bu tadilatı Geç Arkaik hattın inşaatıyla ilişkilendirmektedir³³. Üst kısımlardaki kavislenmeye başlayan kenarlara sahip blokların yatay bir sıralanmada konumlandığı örgü, kuzeye ilerledikçe birbiriyle uyum içerisinde farklı yönelimlerdeki bloklardan oluşturulmuştur. Farklılık gösteren tüm bu işçilik detayları evreleşmeye yönelik bir şüpheyi akıllara getirmektedir.

32 Yama olarak değerlendirilen kısım, günümüzde güçlendirilmiş tahkimat kalıntılarının üzerinde 1,10 m yüksekliğinde korunmuştur.

33 Boehlau – Schefold 1940, 20, 44; Schefold 1983, 62; Hülden 2020, 124.

Bu duvar Geç Arkaik Kule VIII'in bulunduğu alanda yer aldığı düşünülen erken tarihli bir burçla (B8) birleşmektedir³⁴. Kalıntılarının büyük bir bölümü günümüzde toprak altındadır; yalnızca 3,53 m uzunluğundaki batı duvarının tek sıra yüksekliğindeki dış cidarı tespit edilebilmektedir. Kaba görümlü bloklar güney yönünde örgünün içerisine ana kaya kütlelerini de dahil etmektedir. 1932 yılı kazılarında burcun kuzeydoğu duvarı olarak yorumlanan 4,5 m uzunluğundaki blok dizisi bir kaya kütesine yavaşarak burcun köşesini oluşturmaktadır. Ardından yamaç boyunca ilerleyerek 2,30 m uzunluğundaki beden duvarına ait kalıntılar Geç Arkaik surun beden duvarı tarafından kesintiye uğratılmıştır. Tüm bu yorumlar günümüzde yalnızca kazı fotoğrafları ve yayındaki çizimler aracılığıyla yapılabilmektedir³⁵.

Schefold tarafından Geç Arkaik öncesi sur duvarıyla ilişkilendirilen diğer bir parça ise Kule VI'nın batısında, 1.10 m uzunluğundaki bir diziden oluşmaktadır³⁶. Üç bloktan oluşan diyagonal (40°'lik) bir açıda Kule VI'nın batı duvarının temel kalıntıları arasındaki bir kaya kütesine yaslanır. Bu hattın paralelinde, kuzey yönünde alçalarak beliren teraslamalara ilişkin kalıntılar da günümüzde göze çarpmaktadır.

Arazideki güncel yüzey araştırmalarında mevcut kalıntılara bu hatla ilişkili olduğu ön görülen yeni tespitler eklenmiştir. Tespitler öncelikle akropolün kuzey sırtı boyunca yer almaktadır. Kule VI'nın doğusunda tek sıra yüksekliğindeki geniş kaya öbeklerinden oluşan 7,56 m uzunluğundaki bir doğrultu, Kule VII'nin batısındaki kalıntıların ayna simetriği konumlanışıyla dikkat çekmektedir. Aynı yamaç üzerinde, MÖ 4. yüzyıl G burcunun kuzeyinde ona eşlik eden benzer kaya öbekleri, Larisa Batı'daki bu yüksek düzlüğü çevreleyen bir duvarla ilişkiyi akıllara getirmektedir. Hattın doğu yönünde, kuzey yamaç boyunca devamlılığını sorgulamaktadır.

Arkaik Kule VII'nin kuzeydoğu duvarının Geç Arkaik sur ile örtüştüğü köşesi, B8 ve Geç Arkaik öncesi kuzey beden duvarının örgüsüyle benzerlik gösterir (Fig. 8). Yatay dalgalanma hareketleri gözle görülürken derz aralıkları örgünün genelinde daha geniş bırakılmıştır. Kule VII'nin iç mekanındaki moloz dolgu içerisinde de kesin bir veri sunamayan olası cidar kalıntıları günümüzde zorlukla tespit edilebilmektedir. Tek sıra yüksekliğindeki andezit blokların oluşturduğu bu hat bir dış cidar olarak yorumlanabilir. Olası bu kurgu içerisinde bu alanda da batı hatta

34 Çalışma kapsamında erken dönem tahkimatıyla ilişkili olarak varlığı önerilen burçların isimlendirilmeleri tarafıma tanımlanmıştır. Burçlar (B) harfiyle kodlanmıştır. Numaralandırma sisteminde kazı yayınında yer alan kurgu sürdürülmüştür; ancak Roman rakamları yerine günümüzde yaygın olarak kullanılan Doğu Arap rakamları sistemi tercih edilmiştir, Kapı kelimesi (K), propylon ise (P) harfleriyle kısaltılmıştır. Metinde ve görsellerde bu kabuller dikkate alınmıştır.

35 Beden duvarının görselleri, detaylı taş planı ve görselde kadrja dahil olmayan kesintinin algılanabilmesi için bkz. Boehlau - Schefold 1940, Lev. 2a ve 32.

36 Boehlau - Schefold 1940, 50, Lev. 44.

olduğu gibi bir burç (B7) yer almalıdır. Arkaik Kule VII'nin açılanan, doğrusallık göstermeyen kuzeydoğu duvar hizası da bu düşünceyi desteklemektedir.

Fig. 8: Kule VII kuzeydoğu duvarı görünüşü (Denктаş, 2017)

Kazı yayınlarında çok genel bir söylemle “Hellenleşme öncesi” olarak tanımlanan ve Larisa'nın MÖ 700 öncesine tarihlendirilen bu kalıntılarının güncel kronolojilerinin arazi ve literatürdeki yeni tespitlerle gözden geçirilmesi ihtiyacı önem kazanmıştır³⁷. Erken dönem tarihlendirmeleri, öncelikle günümüzde toprak altındaki duvar parçalarının örgüleri üzerinden yapılan analogiye dayandırılmaktadır. Schefold bu hattı Troia VI'nın erken duvarlarıyla biçimsel olarak özdeş görmektedir³⁸. Uzunlamasına gelişen yamuk biçimli bloklar ve geniş derz aralıkları benzer bir inşaat teknolojisini yansıtmaktadır. Blok boyutları üzerinden bir karşılaştırma ise ne yazık ki günümüzde yapılamamaktadır.

Geniş bir coğrafyaya yayılan ve benzer bir uygulamayı yansıtan duvar örgülerinin analogilerinin kronolojide yaratacağı çelişkileri unutmamak gerekir. İnşaat tekniklerinde tercih edilen biçim ve yöntemler bölgesel ve hatta tarihsel bir kronolojinin ötesinde günümüze dek taşınabilmektedir. Troia VI duvar işçiliğinin yarattığı belirgin üslup, 1950'li yıllarda Gordion'un Erken Frig Dönemi (MÖ 950-800) kapılarındaki taş işçiliğinin dahi aradaki zaman farklılığına rağmen sorgulanması-

37 “die Vorgriechische Period” aynı zamanda kendi içinde alt evrelere ayrılmaktadır. Detaylı kronoloji ve buluntular için bkz. Boehlau – Schefold 1942, 3-22.

38 Boehlau – Schefold 1940, 15-16, 44; Schefold 1983, 63.

na yol açabilmiştir³⁹. Bu sebeple duvar örgüleri çeşitlilikleri ve yansıttıkları üslupla evrimleşme için birer kanıt sunabilecekken tarihlendirmelerde makro ölçekteki analogileriyle ana kriter olarak kullanımlarına ihtiyatla yaklaşılmalıdır. Bilgi, farklı veri ve analizlerle desteklenmelidir.

Küçük buluntuların kontekstleri ile olan bağlarının irdelenmesi bu anlamda önem kazanmaktadır. Larisa Akropolü'nde bu tahkimatla ilişkilendirilen ve arkeolojide günümüz metodolojisindeki stratigrafik okumaya karşılık gelebilecek bilgiler yok denecek kadar azdır. Erken dönem hattının kontekst malzemesi olduğu belirlenebilen burç (B8) iç dolgusu buluntuları kazı yayınlarında yalnızca üç adet gri renkli seramik parçasıyla karşılık bulmaktadır⁴⁰ (Fig. 9).

Oval kesitli yatay kulpa sahip bir kaseyi (9d) tanımlayan kap formunun kullanımına yönelik benzer örneklerle güncel literatürde Erken ve Orta Troia VI stratigrafilerinde karşılaşılır⁴¹. 9b parçası dışa kalınlaştırılmış ağız kenarlı, omurgalı bir kaseye aittir. Küçük bir kase parçası olan 9a ise dışa açılan ağız kenarlı bir kase formuyla ilişkilidir. Benzer kap formu yakın çevredeki Panaztepe⁴², Limantepe⁴³ ve Bademgediği Tepe'nin⁴⁴ Orta Tunç Çağı katmanı kazı buluntuları arasında yer alır. Eğriköy⁴⁵ ve Küçük Yamanlar'daki⁴⁶ yüzey araştırmalarında tespit edilen, 9a ile benzer formdaki seramik parçaları ise araştırmacılarca Geç Tunç Çağı'na tarihlendirilmiştir. Larisa'daki tüm bu gri seramik buluntuların daha geç bir kurgu içerisinde Bayraklı'nın 11-14 evrelerine (MÖ 1200'den başlayacak bir zaman dilimine) konumlandırıldığı önerilerini de yok saymamak yerinde olacaktır⁴⁷.

39 Young 1955, 13.

40 Boehlau - Schefold 1942, 21, Abb. 9a, 9b, 9d. Yayında Kule VII olarak belirtilen bu buluntular, kazı yayının ilk cildindeki kazı aktarımlarıyla karşılaştırıldığında Kule VIII olarak yorumlanmalıdır. Bahsi geçen buluntulara günümüzde ulaşamamıştır. Yakın bir coğrafyada sürdürdükleri çalışmalar ışığında buluntuların yeniden çizmeleri, güncel literatürdeki analogik benzerlerini bulmam ve yorumlamamda destek olan, başta Dr. Öğr. Üyesi H. Murat Özgen olmak üzere Adramytteion Araştırmaları ekip üyelerine teşekkürlerimi borç bilirim.

41 Troia'nın aşağı şehir sondajlarından ele geçen örnekler için bkz. Pavúk 2014, 281.

42 Günel 1999, 330, 421, Lev. 77.6, 143.1.

43 Aykurt 2020, 371, Lev. 183:5.

44 Meriç 2003, 91, Şek. 18: 82, 64.

45 French 1969, 52, Şek. 15:10.

46 Meriç 2018, 98, 172. 505 Katalog numaralı seramiktir.

47 Bayne 2000, 87-88.

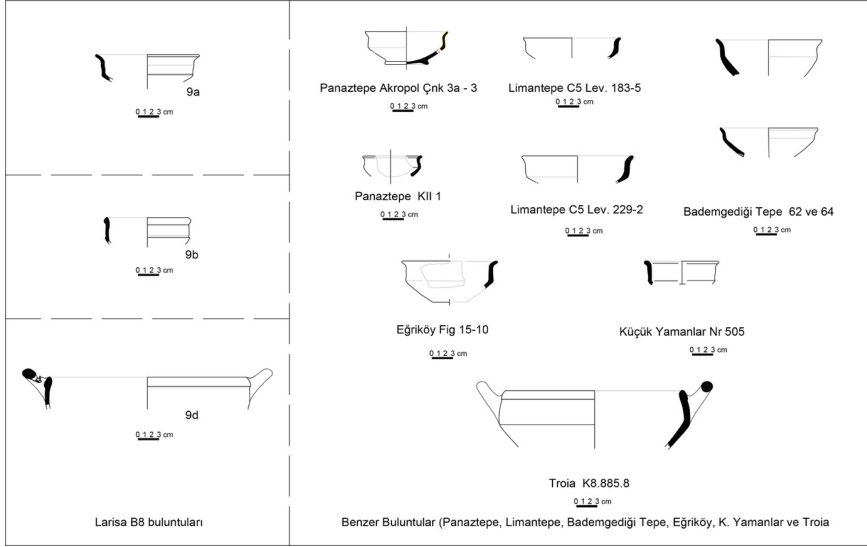

Fig. 9: B8 iç dolgusundaki Kuzeybatı Anadolu Gri Seramik buluntuları

Stratigrafinin detaylı bir biçimde aktarılmaması, tarihlendirme için yeterli veriyi sunmaması da bu seramikler Orta-Geç Tunç Çağları boyunca komşularıyla birlikte Larisa'nın da bölgedeki varlığını destekler niteliktedir. Bu seramik parçalarının kazı yayınında iç dolgu buluntuları olarak tanımlanması, aynı zamanda bu hattın inşaatı için en azından bir *terminus post quem* oluşturmalıdır. Bu bağlamda B8'in inşası için en erken tarih olarak Geç Tunç Çağı önerilebilir.

MÖ 2. binyıla odaklanan seramik çalışmaları Larisa ve çevresinde Kuzeybatı Anadolu etkisindeki bir üslubun hâkim olduğunu göstermektedir⁴⁸. Bu ortaklık Hermos Vadisi boyunca iç kesimlere uzanan ve güneyde Küçük Menderes Havzası'yla sınırlanacak bir alanda ortak bir kültür bölgesi tanımlamaktadır⁴⁹. Seramik üslubunun yansıttığı bu ortak kültür anlayışının mimariye yansımaları yakın dönemde Geç Tunç Çağı surları aracılığıyla irdelenmiştir. Düzenli aralıklarla konumlanan burç ve kuleleri içermeyen, bu sebeple de Hitit mimarisine etkileşimden uzak kaldığı öne sürülen Troia, Pergamon, Bademgediği Tepe ve hatta Larisa surları üzerinden tanımlı bir "Kuzeybatı Anadolu Bölgesi" kavramı yaratılmıştır⁵⁰. Batı Anadolu genelinde Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen surlara ait kalıntıların sayıca az olması, mimari biçimleniş ve yapım tekniği açısından Larisa'daki verileri bölgesel kontekste değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Seramik özelinde görülen

48 Bayne 2000, 119-120.

49 Pavúk - Horejs 2018, 475, Fig. 15.

50 Maner 2015, 844; Maner 2017, 78-79.

bölgesel sınırların tanımladığı bu kültür alanı üretimin her alanına yansımış ve mimariye de taşınmış olmalıdır.

Kuzeybatı Anadolu Tunç Çağı geleneğinde akropolün bir iç kaleyle tanımlandığı bir yerleşim modelinin varlığı Erken Tunç Çağları'ndan bu yana bilinmektedir. MÖ 4. yüzyılda akropolün doğusuna aynı zamanda Ön Kale'nin eklenmesi benzer kurgudaki bu tanımlı "iç" alan geleneğinin Larisada Geç Arkaik öncesinde de var olabileceğini akıllara getirmektedir. Kazı ekibince Larisa Batı'daki Geç Arkaik öncesi surların tüm platoyu içeren geniş bir alanı çevrelediği varsayılmaktadır⁵¹. Ancak böyle bir senaryoda bu iç kalenin "bütüncül" sınırları ve doğrultusu günümüzde kesin bir biçimde belirlenmemekte; yeni verilerle birlikte bir tasarı önerisinden öteye gidilememektedir (Fig 10).

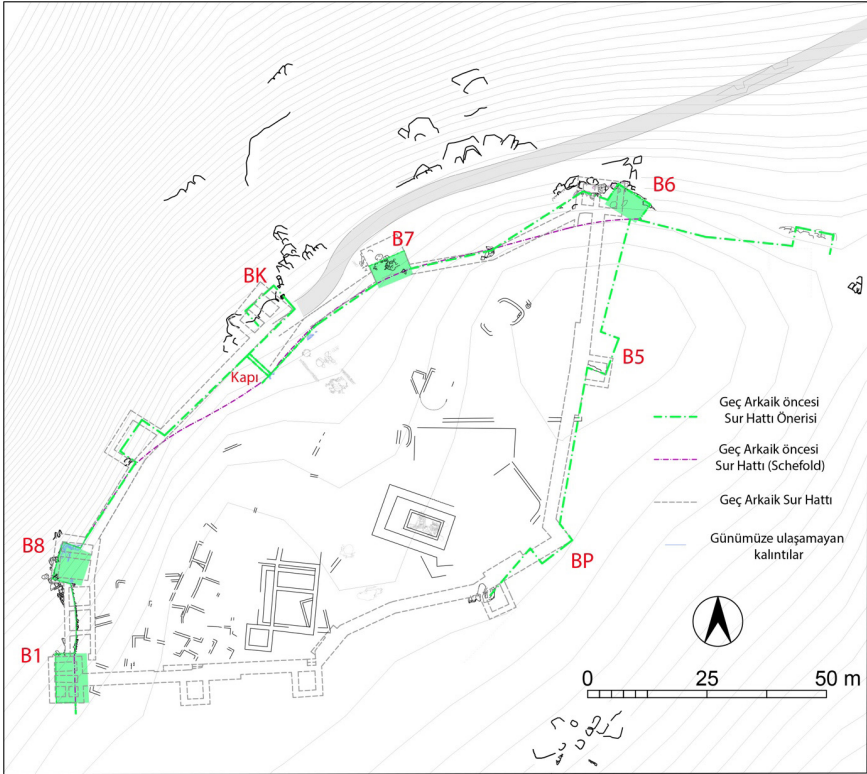

Fig. 10: Larisa Akropolü Geç Arkaik öncesi tahkimat önerisi (Denktaş, 2023)

51 Yerleşimin uzandığı platoyu sınırlandıran yamaçları takip eden geniş bir hat üzerinde, 1300 m uzunluğunda ilerlediği düşünülmektedir. Boehlau - Scheffold 1940, 16, 44; Scheffold 1983, 50; Lang 1996, 224-225. Literatürde aksi görüşler de söz konusudur; platonun Klasik Çağ'dan önce sur hattıyla çevrilmeyeceği düşünülmektedir. Vergnaud 2012, 78.

Schefold, kazı yayınında MÖ 500 öncesi olarak önerdiği tahkimat hattını çekingen bir ifadeyle (çizgisel bir biçimle) yalnızca akropolün kuzey yamaçları boyunca tanımlamaktadır⁵². Bu hat çoğu noktada Geç Arkaik tahkimatla özdeş bir güzergâh izlemektedir. Kalıntıların kesin bir dille birbiri üzerinde yükseldiği tek nokta, Kule VIII dolaylarındaki burç (B8) ile ifade edilebilmiştir⁵³. Güncel yüzey araştırmaları sırasındaki detaylı belgelenmeler göstermektedir ki Arkaik Çağ inşaatı olan Kule VII'nin kuzeydoğu duvarındaki çağdaş dönem örgüsü kalıntıları bu alandaki bir burca (B7) ait olmalıdır. Kule VII'nin iç mekanında bir cidar görünümü yansıtan blok dizisi de burcun kabaca sınırlarını tanımlamaktadır. B7'nin kuzeydoğu duvarı kaya öbeğine yaslandığı gibi, aynı zamanda iç dolgusu içerisinde de bu kaya külesinden destek almıştır.

Akropolün batısındaki kavisli duvarın Geç Arkaik Kule I ile birleştiği noktadaki yama da bu alandaki olası bir dönüşüme dikkat çekmektedir. Kule I'in inşaatıyla ilişkili görülmesi bu uygulama, aynı zamanda bu alanda konumlanacak öncül bir burcu da (B1) işaret etmektedir. Kule I'in kuzey duvarının temellerinden dışa taşan ana kaya öbekleri ve blokların konumlandırılabilmesi için elden geçirilmiş izlenimi veren üst yüzeyleri bu duruma birer kanıt olarak sunulabilir.

Kule VI'nin topografik konumu ve çevresindeki kalıntılar/teraslamalar bu alandaki olası bir burcun (B6) varlığını mümkün kılmaktadır. Kule V iç mekanı içerisinde yer alan, ana kaya külesiyle ilişkili bir doğrultuda uzanan ocak yüzölçümlü blokların kabaca tanımlandığı bir hat, kazı yayınındaki planda MÖ 500 öncesi akropol inşaatlarıyla ilişkilendirilmiştir⁵⁴. Bu durum bu alanda da bir burç olasılığını akıllara getirmektedir. Topografyada kendini tanımlı kılan ana kaya öbeklerinden destek olarak şekillenen bir tasarım anlayışı aynı zamanda daha güneyde Geç Arkaik surların köşe yaptığı noktada da benzer bir burcun varlığını yatkin kılmaktadır. Geç Arkaik hattın doğrusal ilerleyişini de etkileyen bu köşe, sadece temenosun sınırlarının sürekliliği ya da olası bir yaya kapısı ile ilişkilendirilmelidir; aksine bir burcun (BP) varlığını desteklemektedir. Ancak bu alanlarda daha önce de belirtildiği gibi ana kayaya kadar inen derin hafriyatlar bu önerilerin kesinliği önünde engel oluşturmaktadır. Benzer belirsizlik burç boyutları için de geçerlidir. Bu sebeple de sur duvarlarından dışa çıkıntı yapan bu destekleri mevcut veriler üzerinden kazı yayınında öne sürüldüğü gibi birer kule olarak tanımlamak mümkün gözükmemektedir. B8'e ait kalıntılar moloz dolgu ile desteklenen bir burç görünümü sergilemektedir.

52 Boehlau – Schefold 1940, 14, Abb. 3.

53 Kazı yayınında Geç Arkaik olarak tanımlanan Kule VIII biçimleniş açısında bir yandan da Arkaik Çağ inşaatı Kule VII ile benzerlik taşımaktadır. Bu sebeple bu kulenin Geç Arkaik Çağ'dan önce inşa edilmiş olabileceği ihtimali göz ardı edilmemelidir.

54 Bahsi geçen plan için bkz. dn. 52.

Kuzey yamaçtan ulaşımı sağlayan taşıt kapısı, Geç Arkaik öncesinde de bindirmeli tipte biçimlenmiş olmalıdır. Açıklık günümüzdeki kapı kalıntılarının 13,15 m gerisinde (güneybatısında) konumlanacak olan bir duvar üzerinde yer almış olmalıdır. Yeni Saray'ın "J" mekanı içerisindeki erken tarihli duvar buluntusu bu inşaatla ilişkilidir. Pergamon ve Troia VI'daki benzer uygulamalar dikkat çekmektedir. Ortaya çıkan koridor biçimindeki ön hol, dış koldaki bir burç (BK) ile desteklenmiştir. B8 ve BK arasındaki yamaç boyunca ilerleyecek hattın ilave bir burçla güçlendirilmesi de kuvvetli bir olasılıktır. Tüm bu kurgu kendini ufak dönüşümlerle Geç Arkaik tahkimata da taşımıştır.

Geç Arkaik Çağ'daki iç kale tahkimatı inşaatının olası talep ile şekillenen binliçli bir tasarım olduğu kesindir. Sarı bir tabaka ile tesviye edilen akropolün Kule I-Kule III beden duvarı tarafından tahrip edilmiş Arkaik-Geç Arkaik duvar doğrultuları da bu durumu desteklemektedir. 50 cm genişliğinde, Geç Arkaik tahkimatın zeminine yakın bir seviyedeki bu duvarlar akropolün güneybatısındaki mekanlar grubuna aittir. Bu alan doğusunda Eski Saray'la birlikte, yönetici ya da elit sınıfın kullanımında olmalıdır. Akropolün bu doğrultuda güneye doğru uzandığını göstermektedir.

Ancak bu alanın güney yönündeki sınırını plato üzerinde belirlemek günümüzde çok zordur. Zemine yakın kotlardaki sur inşaatı öncesine ait evrelerin konut, teras ve anıtsal yapılarına ait duvar kalıntıları, bu erken tarihli güzergahın tespitini zorlaştırmaktadır. Alandaki 1902 yılı sondajlarında Arkaik öncesi döneme ait buluntuların varlığından da detaylı bir şekilde bahsedilmemesi bu alandaki biçimleniş şu an için önerisiz bırakılmaktadır⁵⁵. Şehir bölgesinde yapılabilecek kazılarla Tunç Çağı malzemesinin sınırlarının belirlenmesi gerekmektedir. Ancak süreklilik dikkate alındığında MÖ 4. yüzyıl akropol surlarının güney hattı uygun bir altlık olarak gözükmektedir. Ancak bu alanda burç ve kule gibi desteklere ilişkin kesin bir yargıya varmak ne yazık ki kuzey hat kadar mümkün değildir.

Tarihsel kontekste de bu kalıntılar net bir ifadeyle kesin bir kronolojiye konumlandırılmamaktadır. Ancak duvar örgüsündeki özen, yapım teknikleri ve düzenli mesafelerde yer alacak burçlarıyla Geç Tunç Çağı'ndan öncesinde var olamayacağını göstermektedir.

GEÇ ARKAİK SURLAR: GELENEKSEL Mİ YOKSA YENİLİKÇİ Mİ?

Vergnaud, Anadolu'nun Demir Çağ surlarını konu olan doktora çalışmasında, görkemli Tunç Çağı surlarının kalıntılarının izlerini tamamen kaybettirmediği gibi MÖ 1. binyılın ilk yarısındaki yapı ustalarının gözlemleriyle onlardan edin-

55 Bu sebeple Fig. 10'da bu bölüm boş bırakılarak, bir güzergâh önerisinde bulunulmamıştır.

dikleri bilgiyi tasarımlarının bir parçası kıldıklarını öne sürmektedir⁵⁶. Günümüze ulaşan kalıntılar üzerinde yapılan belgeleme çalışması da inşaat süreci ve tasarım kararlarına dair benzer bilgiler edinilmesine olanak sağlar. Larisa tahkimatlarının Tunç Çağı'ndan itibaren akropolün savunmasında aktif yer aldığı düşünüldüğünde benzer bir öğrenme biçimiyle karşılaşılma olasılığı yadigarlanmamalıdır.

Savunma mimarisinin şekillenmesini belirleyen ana etken, hattın topoğrafya ile göstereceği uyumdur. Bu sebeple statik ve görsellik açısından sağlam izlenimi sunacak temellerin konumlanacağı ana kaya yüzeyleri ile kot farkının belirgin bir sınır yarattığı yamaçlar hat doğrultularını tanımlamakta öncelikle tercih edilmiştir. Arazinin yapısına olan bu bağımlılık kendini her dönem tekrarlamış; savunan taraf açısından bir avantaj sağlamıştır. Yerleşimlerin farklı dönemleriyle ilişkilendirilen sur duvarlarının birbiri üzerinde inşasıyla sonuçlanan bu tutum, aynı zamanda kalıntıların yeni inşaatlar için dayanıklı birer altlık oluşturmasına da imkan tanımıştır.

Kuzeybatı Anadolu'da, bütüncül bir görüntü sergileyemese de, Bayraklı ve Bademgediği Tepe'deki Geometrik Dönem yerleşimcilerinin (Hellen kökenli toplulukların) Tunç Çağı kalıntıları üzerine yeni hatlar oluşturduğu görülmektedir⁵⁷. Pergamon'da da Erken Hellenistik Philetairos suru ile benzer bir yönelimi paylaşan, Orta Tunç Çağı buluntularıyla yerleşimin erken dönemlerine kadar inen tahkimat izleri dikkat çekmektedir⁵⁸. Larisada da bu gelenek sürdürülmüştür; temelleri Geç Tunç Çağı'nda atılmış olası bir tahkimat hattı kentin terkedildiği MÖ 3. yüzyıla kadar döneminin ihtiyaçlarıyla şekillenerek dönüşümlere de olanak sağlayan bir altlık olarak kullanılmıştır.

Geç Arkaik akropol surunu öne çıkaran özelliklerin başında düzenli bir kurguda, belirli mesafelerde konumlanan kulelerin varlığı gelmektedir. Böylesi bir biçimleniş akıllara ilk olarak Tunç Çağı'nın Hitit yerleşimindeki tahkimatlarını getirmektedir⁵⁹. Batı Anadolu'da benzer bir tasarım anlayışıyla güneyde, Büyük Menderes Havzası'ndaki Çine-Tepecik yerleşimi dışında başka bir örnekte karşılaşmamaktadır⁶⁰.

Hermos Vadisi'nin iç kesimlerinde önemli bir merkez olarak ortaya çıkan Kaymakçı GTÇ1 (MÖ 17-15. yüzyıllar) evresinden itibaren güçlü bir tahkimat

56 Vergnaud 2012, 187.

57 Bayraklı höyüğü'nün kuzeyinde, "Wall 1" altındaki Tunç Çağı kalıntıları için bkz. Nicholls 1958/1959, 39, 121-122, Lev. 9; Cevizoğlu 2019, 30. Bademgediği Tepe için bkz. Meriç 2003, 82; Meriç 2022, 26.

58 Radt Pergamon'daki bu kalıntıları öncelikli olarak Arkaik Çağa tarihlendirmiştir. Bkz. Radt 1992. Bu düşünce şüpheleri içerse de literatürde kendini tekrarlamıştır. Frederiksen 2011, 180. Ancak Hertel'in buluntular üzerine yaptığı çalışmalar bu kalıntıların tarihini Orta Tunç Çağı'na kadar çekmiştir. Hertel 2011.

59 Hitit surlarının tasarımları için bkz. Seeher 2010; Mielke 2018.

60 Çine-Tepecik surları Geç Tunç Çağı'na denk gelen yerleşimin İla 1 evresinde inşa edilmiştir. Beden duvarları 20 m aralıklarla 6.26x6.36 m boyutlarındaki kulelerle bölümlenmektedir. Günel - Kıyak 2022, 10.

sistemiyle korunmuştur⁶¹. İç kaleye kuzey ve güney yamaçlardaki şehir alanlarını çevreleyen duvarlar eşlik etmektedir. MÖ 14-13. yüzyıllardaki (GTÇ2) dönüşümlerle yerleşimin kuzey tahkimi güçlendirilmiştir. Hat üzerindeki bu dönüşüm kazı ekibince birbirinden farklı boyutlardaki kule ve burçların varlığıyla açıklanmaktadır⁶².

Batı Anadolu'nun kuzeyinde daha farklı bir hava hakimdir; beden duvarları nadiren burç ya da kulelerle desteklenmektedir. Güncel stratigrafik verilerle Troia VIIa'da (MÖ 1250-1190) eklendiği görülen kuleler, öncelikle iç kaledeki girişleri korumayı hedeflemektedir. Bademgediği'nin III numaralı evresinde tahkimatın kuzey ve güney girişleri burçlarla güçlendirilmiştir⁶³. Beden duvarlarını destekleyen bu uygulamaların MÖ 1. binyılın ilk yarısında tekrar önem kazandığı görülür. Bayraklı'daki MÖ 850 tarihli ilk evredeki duvarın kulesi⁶⁴ bölgede Demir Çağı'na aktarılacak bu gelişimi desteklemektedir.

Larisa'da burçlu tahkimat geleneği Arkaik Çağ'da yerini kuzey hat üzerindeki kulelere bırakacaktır⁶⁵. Geç Arkaik akropol surlarında yakın mesafelerde konumlanacak olan kuleler Tunç-Demir Çağları Larisası'ndaki burçlarla desteklenen düzenli bir hat görünümünün devamı olarak karşımıza çıkacaktır. Yamaç boyunca konumlanan B1, B7 ve B8'in yerlerini Kule I, Kule VII ve Kule VIII alacaktır. Doğu hat üzerindeki olası erken tarihli burçların dönüşümü de benzer şekilde tasarımın tümüne yansıyan düzenli bir planlamayla sonuçlanacaktır. Geç Arkaik tahkimatta da ana kaya kütlelerinden destek olarak inşa edilmiş kulelerin bu pratiği erken dönem yapılaşmalarından edindiği aşikârdır.

Kulelerin tasarımını yeniden şekillendiren gelişmiş savaş teknikleri konstrüksiyon bilgisine de yansımış ve zamanla topografyayı bir aracı olarak kullanma ihtiyacını ortadan kaldırmıştır. Düz doğrultular çizen güçlü-kalın duvarlar, teraslar ve bir yamaç görünümü sergileyen açılı setlerle (*glacis*) desteklenmeye başlamıştır. Demir Çağı'nda Frigya (Gordion, Kerkenes) ve Lidya (Sardis) egemenliğindeki bölgelerde karşımıza çıkan ve çoğu zaman Doğu kökenli olarak yorumlanan bu uygulama, Perslerin Batı Anadolu kıyılarını tehdidiyle MÖ 6. yüzyılda Klazomenai ve Phokaia surlarında da tercih edilmiştir⁶⁶. Ancak Larisa Akropolü'nün Geç Arkaik Devri'nde böyle bir etki ve biçimlenişle karşılaşmamaktadır.

61 Kaymakçı'daki çalışmaların tarihlendirmelerinde Pavúk tarafından oluşturulan Anadolu'nun yeni Tunç Çağı kronolojisi tercih edilmiştir. Pavúk 2015, 85, Fig.1.

62 Roosevelt et al. 2018, 680. Bahsi geçen yapılaşmanın izleri kazı ekibinin çalışmalarında 81.551 ve 95.552 kodlarıyla tanımlanan alanlarda takip edilebilmektedir.

63 Meriç 2022, 26.

64 Bayraklı'daki kule için bkz. Nicholls 1958/1959, 68-75.

65 Kule VII geç arkaik surun duvar örgüsünün genelinden ayrılan daha kavisli kenarlara ve geniş derz aralıklarına sahip, özensiz işçilik detayına sahip küçük blokların kullanılmasıyla farklılaşmaktadır. Bu durum bu kuleyi tüm surdan daha erken bir döneme olasılıkla MÖ 6. yüzyıl ortalarına tarihlendirmektedir.

66 Glacis örnekleri Gordion için bkz. Rose 2017, 162-166; Kerkenes için bkz. Summers et al. 1996, 213; Sardis için bkz. Cahill - Kroll 2005, 593, Fig. 10-11; Phokaia için bkz. Özyiğit 1994, 86-88.

MÖ 6. yüzyılda sur mimarisinde görülen dönüşüm aynı zamanda geniş alanlarla çevrilen hatları ortaya çıkarır. Phokaia, Samos ve hatta Miletos bu geleneğin temsilcileri olarak Batı Anadolu'da yer almıştır⁶⁷. Ancak Larisa'nın böyle bir süreçte dağınık yerleşim noktalarını toplayacak bir projeyi gerçekleştirmiş olması mümkün değildir. Surla çevrili "büyük" bir Larisa'yı MÖ 5. yüzyıl öncesinde düşünmek gerçekçi gözükmemektedir. Bu süreçte yerleşimdeki inşaat faaliyetleri bütüncül bir anlayışın yerine akropole, iç kaleye odaklanmıştır.

Larisa surlarındaki yenilikçi noktalardan bir diğeri Kule I ile Kule VIII'in arasında uzanan mekanlarla beraber akropolün güneybatısında oluşturulan güçlendirilmiş tahkimat yapısıdır. Biçimlenişleriyle Anadolu'daki Tunç Çağı kazamatlarını andırmaktadır. Ancak bölgedeki materyal kültür kalıntıları üzerinden mimariyi bu kadar kuvvetli biçimde etkileyecek yoğunlukta bir Hitit etkisi okunmamaktadır. Seramikte ve sosyal yaşamda Batı Anadolu'nun iç kesimlerle kurduğu bağ, farklı sosyal sınıflara dönük az sayıdaki Hitit mühürleriyle kendini Panaztepe, Çine -Tepecik'de ve Troia'da temsil etmektedir⁶⁸. Batı Anadolu Geç Tunç Çağı çalışmalarında Hitit'in karşısında konumlandırılan Miken kültürüne dönük izlerse Larisa'da az sayıda seramikle kendine yer bulmaktadır⁶⁹.

MÖ 800'den önceye inmeyen, boyalı seramik birikimiyle okunmaya çalışılan Hellen varlığının yerleşimin kronolojisinde oluşturduğu boşluk, Tunç Çağı kap formlarına bağlı olan Larisa'ya has "yerel" bir kimliğin sürekliliğiyle kapatılmaya çalışılır⁷⁰. Troia II sonrası kurulacak yerleşimle ilişkilendirilen küçük buluntular sayıca azdır; mimariye dönük ise kesin bir veri sunulamamaktadır⁷¹. Ancak Erken Tunç Çağı'ndan itibaren görülen "Anadolu Yerleşim Modeli" şemasının Larisa'da da temsil edilebileceği unutulmamalıdır. Güçlendirilmiş tahkimatın yarattığı sur duvarına bitişik mekanların varlığı bir tasarım pratiği olarak kendine yer edinmiş olmalıdır. Larisa için tartışmalı gözükse de akropolün batısındaki birkaç duvar doğrultusu güncel çalışmalarda bu kurguyla ilişkilendirilerek yorumlanmıştır⁷².

Larisa aynı zamanda doğu ile olan ilişkisini hiçbir dönemde koparmamıştır. Larisa'nın Tunç Çağı seramiklerinin Beycesultan ve Boğazköy kap formlarıyla benzerlikleri öne çıkmaktadır. Aeol kimliği olarak da görülen yerleşimin Kuzeybatı Anadolu gri seramiklerinin süslemelerindeki Frig ve olası Asur esintileri araştırmacıların gözlerinden kaçmamıştır⁷³. Demir Çağı boyunca iç kesimlerde Frigya

67 Literatürde "Geländemauer" tanımıyla karşımıza çıkan ve geniş alanları çevreleyen bu tahkimat sistemi Batı Anadolu'nun Hellenistik Çağ sürecinde de sıklıkla tercih edilecektir.

68 Panaztepe için bkz. Erkanal-Öktü 2000, 71-73, Şek. 3; Çine-Tepecik için bkz. Günel - Kiyak 2022, 13-15; Troia için bkz. Korfmann 1996, 28, Şek. 23.

69 İlişkili seramikler için bkz. Boehlau - Schefold 1942, 169; Hertel 2007, 99-104.

70 Bayne 2000, 174.

71 Dönemin küçük buluntularına ilişkin için bilgiler için bkz. dn. 27

72 Külekçi 2021, 309. İlgili duvarlar kazı ekibince Arkaik tabaka içerisinde bulunmuş olmalıdır.

73 Bayne 2000, 180-182. Asur etkili aslan betimli baskı mühürler için bkz. Boehlau - Schefold 1942, 106-107; Bayne

ile kurulacak etkileşim, fiziki çevrenin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Boğazköy'de gördüğümüz burçlu iç kale görünümünün bir yansımasıyla Larisa'da karşılaşma olasılığı bu sebeple yadsınmamalıdır. Gordion'da Orta Frig döneminde (MÖ 800-540) "A Yapısı" sur duvarına bitişik özdeş mekanlardan oluşmaktadır. Daha yakın bir coğrafyada ise, Orta Tunç Çağı'nın sonuyla bölgede bir merkez konumuna gelecek Panaztepe'nin akropolündeki MÖ 6. yüzyıl başına tarihlendirilen sıralı mekanlar dikkat çekicidir⁷⁴. Panaztepe'de kazı alanının doğusunda beliren bir bölücü duvar, tanımlı kılınan bu alanı akropol platosunun kalanından ayıran bir iz durumundadır. Bu bağlamda Panaztepe'den Gediz Nehri'nin oluşturduğu bir düzlükle ayrılan Larisa Akropolü için de benzer işlevsel ve mekansal bir kurgu hayal edilebilmelidir.

SONUÇ

Larisa Akropolü'ndeki kalıntıların da sunduğu üzere Arkaik-Geç Arkaik Çağ Batı Anadolu tahkimatları, doğudan gelen yoğun saldırılara karşı bir refleks olarak şekillenmiştir. Batı Anadolu'daki yerleşimlerin bu süreçte bütüncül, benzer bir çizgide ilerleyemedikleri görülmektedir. Zira MÖ 8. yüzyılda Frig, MÖ 7. yüzyıl sonunda Lidya ve MÖ 6. yüzyılda Pers egemenliklerinin yarattığı bu politik ortam aynı zamanda zincirleme bir gelişimi de tetiklemiş olmalıdır⁷⁵.

Politik ortam kimi zaman Smyrna ve Sardis örneklerinde olduğu gibi beraber çalışan işçi gruplarıyla ortak bir üslubu yansıtır. Bu durum diğer materyal kültür verileriyle de birlikte bir etkileşim alanını (*der Aiolisch-lydischen Raum*) tanımlamaktadır⁷⁶. Bölge mimarisinde farklı kültürlerden izler barındıran "kozmpolit" bir görüntü ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple savunma mimarisinin gelişiminde de bütünü etkileyen, doğrudan bir "yabancı" etki aramaktansa yerleşimlerin kendi dinamikleri ve ilişki ağlarının ilgisinde görsel sözlüklerine kattıkları beğeni ve uygulamaları algılamak önem kazanmaktadır.

Tunç Çağı'ndan yerleşimin terkedileceği döneme kadar bünyesine katacağı birikimle, bu simgesel Geç Arkaik surların da etnik kimliklerin dışında çok kültürlü, melez imgeler yaratan bir Larisa zanaatkârlığının eseri olduğu görülmektedir. Denize yakın konumlanan yerleşimlerin aksine Doğu ile olan benzerliklerinin sürekliliği açısından Larisa'nın geç Hellenleştiği varsayımını da unutmamak gerekmektedir. Bu durum olasılıkla Larisa'nın birçok noktada fiziki olarak Hellen polislerinden daha farklı bir yerleşim kurgusu çizmesiyle de sonuçlanmıştır.

2000, 176.

74 Becks 2015, 123; Vaessen 2017, 71.

75 Hüllden 2020, 481.

76 Lang 1996, 28-29; Cevizoğlu - Tanrıver 2023, 80.

Geç Arkaik Çağ öncesine kesin olarak tarihlendirebildiğimiz az sayıdaki mimari kalıntıyla fiziki, bütüncül bir kurguyu tasarlayabilmek mümkün değildir. Akropolde burç olarak yorumlamamızın daha sağlıklı olduğu, sur hattının dışına taşan destek birimlerinin zamanla birer kuleye evirildiği görülmektedir. Arkaik-Geç Arkaik kuleler (Kule II ve Kule III dışında) kendinden önceki inşaatlardan destek olarak mümkün olduğunca öncülleri olan burçların yakınlarında sıralanmaktadır. Düzenli mesafelerde konumlanan destekleriyle Tunç Çağı'ndaki Hitit esintisinin sorgulanabileceği bu tasarım anlayışının aynı zamanda daha yakın bir dönemde Frig etkisiyle Larisa'ya yansımış olabileceği düşünülmektedir. MÖ 6. yüzyıldaki Lidyalı yaşam tarzı ise Batı Anadolu'nun genelinde olduğu gibi burada da anıtsallık imgesini Larisalıların zihinlerinde pekiştirmiştir.

Konumuyla her daim bir ara bölge görünümü sunan Batı Anadolu yerel, Yakın Doğulu ve Hellen kimlikleri üzerinden gerçekleştirilen tartışmalarda bir odak noktası olarak varlığını korumayı sürdürmektedir. 20. yüzyılın ilk yarısında gerçekleştirilmiş bir kazı olarak Larisa'nın sunduğu veriler bu sebeple günümüzde önem kazanmaktadır. Bu çalışmada olduğu gibi Batı Anadolu'da sayıları hızla artan ve özellikle bölgenin kuzeyine yoğunlaşan mevcut çalışmalarla bölgenin yerel kimlikleri ile kurduğu bağlar detaylıca gözler önüne serilebilecektir. Batı Anadolu'nun yerelliği ve zamanının ötesine taşıdığı izleri daha tanımlı kılınabilecektir.

Çıkar Çatışması

Yazar, makale kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmadığını ifade etmiştir.

Etik

Bu çalışma yazarın İTÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nün Mimarlık Tarihi doktora programında Prof. Dr. N. Turgut Saner danışmanlığındaki Larisa Akropolü'nün Geç Arkaik Surları'nı konu alan doktora çalışması kapsamında üretilmiştir.

KAYNAKÇA

- Aykurt 2020, Aykurt, A., Liman Tepe I: Orta Tunç Çağı Seramiği ve Küçük Buluntuları, Ankara.
- Bayne 2000, Bayne, N., The grey wares of north-west Anatolia: in the middle and late Bronze Age and the early Iron Age and their relation to the early Greek settlements; Asia Minor Studien, Bd. 37. Bonn.
- Becks 2015, Becks, R., "Settlement Patterns and Socio-Political Landscape of Western Anatolian in the Middle and Late Bronze Age : A Geoarchaeological View", Nostoi : indigenous culture, migration and integration in the Aegean islands and Western Anatolia during the late bronze and early iron age, (eds. N. C. Stampolidēs, Ç. Maner ve K. Kopanias), Istanbul, 115-129.
- Boehlau 1933, Boehlau, J., "Ausgrabungen im aeolischen Larisa", Forschungen und Fortschritte, 9. Jahrgang 7, 89-90.
- Boehlau - Schefold 1940, Boehlau, J. - Schefold, K., Larisa am Hermos: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1934, Band I: Die Bauten, Berlin.
- Boehlau - Schefold 1942, Boehlau, J. - Schefold, K., Larisa am Hermos. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1034, Band III: Die Kleinfunde, Berlin.

- Cahill – Kroll 2005, Cahill, N. – Kroll, J. H., "New Archaic Coin Finds at Sardis", *American Journal of Archaeology* 109 (4), 589-617.
- Cevizoğlu 2019, Cevizoğlu, H., "Eski Smyrna Demirçağı Savunma Duvarları", *Smyrna/İzmir Kazı ve Araştırmaları III = Smyrna/İzmir Excavation and Research III*, (eds. H. Göncü, A. Ersoy, D. S. Akar Tanrıver), İstanbul, 27-38.
- Cevizoğlu – Tanrıver 2023, Cevizoğlu, H. - Tanrıver, C., "Eski Smyrna Savunma Duvarları", *Höyük*, 11, 73-88.
- Erkanal-Öktü 2000, Erkanal-Öktü, A., "Überblick über die Siegel funde von Bakla Tepe, Liman Tepe und Panaztepe", *Minoisch-mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Funktion: V. Internationales Siegel-Symposium, Marburg*, 23-25. September 1999, (eds. W. W. Müller), Berlin, 67-77.
- Erkanal-Öktü – İren 2005, Erkanal-Öktü, A. – İren, K., "Güney Aiolis Yüzey Araştırması 2003", *AST*, 22/1, (eds. K. Olşen, F. Bayram, A. Özme), Ankara, 259-270.
- Frederiksen 2011, Frederiksen, R., *Greek city walls of the Archaic period, 900 - 480 BC.*, Oxford.
- French 1969, French, D. H., "Prehistoric Sites in Northwest Anatolia II. The Balikesir and Akhisar/Manisa Areas", *Anatolian Studies*, 19, 41-98.
- Günel 1999, Günel, S., *Panaztepe II: M.Ö.2. bine tarihlendirilen Panaztepe seramiğinin batı Anadolu ve Ege arkeolojisindeki yeri ve önemi = Die Keramik von Panaztepe und ihre Bedeutung für Westkleinasien und die Ägäis im 2. Jahrtausend*, Ankara.
- Günel – Kuyak 2022, Günel, S. – Kuyak, T. K., "Büyük Menderes'in Erken Dönem Sosyo-Kültürel Gelişiminde Çine-Tepelik Kazıları", *Lycus Dergisi*, 6, 1-24.
- Heinle 2015, Heinle, M., *Eine historische Landeskunde der Aiolis*, İstanbul.
- Hertel 2007, Hertel, D., "Der aiolische Siedlungsraum (Aiolis) am Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit", *Frühes Ionien: eine Bestandsaufnahme: Panionion-Symposium Güzelçamlı*, 26. September - 1. Oktober 1999, (ed. J. Cobet), Mainz, 97-122.
- Hertel 2011, Hertel, D., "Das vorklassische Pergamon und sein Siedlungsprofil", *Istanbuler Mitteilungen*, 61, 21-84.
- Hülten 2020, Hülten, O., *Das griechische Befestigungswesen der archaischen Zeit : Entwicklungen, Formen, Funktionen*, Wien.
- Kjellberg 1904, Kjellberg, L., *Gräfningsarna i Larisa: Provisorisk berättelse*, Uppsala.
- Kjellberg 1940, Kjellberg, L., *Larisa am Hermos. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1902-1034, Band II: Die architektonischen Terrakotten*, Stockholm.
- Korfmann 1996, Korfmann, M., "Troia: Ausgrabungen 1995", *Studia Troica*, 6, 1-64.
- Külekçi 2021, Külekçi, I., "The settlement dynamics of Larisa (Buruncuk) and their references to the Bronze Age legacy", *Beyond All Boundaries Anatolia in the first Millenium BC*, (eds. A. Panne, Ş. Velhartická, J. Wintjes), Leuven, 297-317.
- Külekçi et al. 2023, Külekçi, I. – Kolay, S. – Mater, G., "Urban and Agrarian Landscapes of Larisa (Buruncuk)", *Landscape Archaeology in the Near East Approaches, Methods and Case Studies*, (eds. B. Arıkan, L. Olsvig-Whittaker), Oxford, 57-72.
- Lang 1996, Lang, F., *Archaische Siedlungen in Griechenland. Struktur und Entwicklung*, Berlin.
- Lauter 1975, Lauter, H., "Die beiden älteren Tyrannenpaläste in Larisa am Hermos", *Bonner Jahrbücher*, 175, 33-57.
- Maner 2017, Maner, Ç., "Fortification architecture of Late Bronze Age Anatolia. Where are the borders?", *Bordered places, bounded times: Cross-disciplinary perspectives on Turkey*, (eds. E. L. Baysal ve L. Karakatsanis), London, 73-84.
- Maner 2015, Maner, Ç., "When East Meets West : The Social Identity of Western Anatolia", *Nostoi: Indigenous culture, migration and integration in the Aegean islands and Western Anatolia during the late bronze and early iron age*, (eds. N. C. Stampolidēs, Ç. Maner ve K. Kopanias), İstanbul, 835-848.
- Mansel 2014, Mansel, A. M., *Ege ve Yunan tarihi*, Ankara.
- Mater 2016, Mater, G., "Larisa (Buruncuk) Araştırma ve Kazılarının Tarihçesi; İlk Çalışmalar 1902, 1932-1934- History of Research and Excavations in Larisa (Buruncuk): Initial works of 1902, 1932-1934", *Larisa Buruncuk Mimari Araştırmaları - Architectural Survey*, (ed.T. Saner), İstanbul, 41-60.
- Mater – Dentkaş 2018, Mater, G. – Dentkaş, E., "Polychromy in Larisaean Quarries and its Relation to Architectural Conception", *ASMOSIA XI, Interdisciplinary Studies on Ancient Stone, Proceedings of the XI International Conference of ASMOSIA, Split*, 633-638.
- Mater – Saner 2023, Mater, G. – Saner, T., "Quarrying and construction operations in Aeolian Larisa with a reference to "building technology" and "building economy", *ITU A|Z ITU Journal of The Faculty of Architecture*, 20 (1), 219-231.
- Meriç 2003, Meriç, R., "Excavations at Bademgedigi Tepe (Puranda) 1999-2002: A preliminary report", *Istanbuler Mitteilungen*, 53, 79-98.
- Meriç 2018, Meriç, R., *Hermus (Gediz) Valley in Western Turkey: Results of an Archaeological and Historical Survey*, İstanbul.

- Meriç 2022, Meriç, R., *Metropolis Ionia IV: Bademgediği Tepe (Puranda) Results of excavations conducted between 1999-2007*, İstanbul.
- Mielke 2018, Mielke, D. P., "Hittite Fortifications Between Function and Symbolism", *Understanding Ancient Fortifications: Between Regionality and Connectivity*, (eds. A. Ballmer, M. Fernández-Götz, D. P. Mielke), Oxford, 63-81.
- Müth 2016, Müth, S., "Symbolische Funktionen", *Ancient fortifications: a compendium of theory and practice*, (eds. P. D. De Staebler, S. Müth, P. I. Schneider, M. Schnelle), Oxford, 126-158.
- Nicholls 1958/1959, Nicholls, R. V., "Old Smyrna: The Iron Age fortifications and associated remains on the city perimeter", *The Annual of the British School at Athens*, 35-137.
- Özdoğan 2018, Özdoğan, M., "Tarihöncesi Çağlarda Larisa", *Larisa Farklı Hayatlar Farklı Renkler*, (eds. T. Saner, I. Külekçi ve Ö. E. Öncü), İstanbul, 122-143.
- Özyiğit 1994, Özyiğit, Ö., "The city walls of Phokaia", *Revue des Études Anciennes* 96, No. 1-2: 77-109.
- Pavúk 2014, Pavúk, P., *Troia VI Früh und Mitte. Keramik, Stratigraphie, Chronologie*, Bonn.
- Pavúk 2015, Pavúk, P., "Between the Aegeans and the Hittites: Western Anatolia in the 2nd Millennium BC.", *Nos-toi: Indigenous culture, migration and integration in the Aegean islands and Western Anatolia during the late bronze and early iron age*, (eds. N. C. Stampolidés, Ç. Maner, K. Kopanias), İstanbul, 81-113.
- Pavúk - Horejs 2018, Pavúk, P. - Horejs, B., "Ceramics, Surveys, and Connectivity in Western Anatolia: The Middle and Late Bronze Age Bakırçay/Kaikos Valley Restudied", *Ägypten und Levante*, 28, 457-485.
- Radt 1992, Radt, W., "Die frühesten Wehrmauern von Pergamon und die zugehörigen Keramikfunde", *Istanbul Mitteilungen*, 42, 163-234.
- Roosevelt et al. 2018, Roosevelt, C. H. - Luke, C. - Ünlüsoy, S. - Çakırlar, C. - Marston, J. M. - O'Grady, C. R. - Pavúk, P., Magda Pieniżek - Mokriřov J. - Scott C. B. - Shin N. - Slim F. G., "Exploring Space, Economy, and Interregional Interaction at a Second-Millennium B.C.E. Citadel in Central Western Anatolia: 2014-2017 Research at Kaymakçı", *American Journal of Archaeology*, 122 (4), 645-688.
- Rose 2017, Rose, C. B., "Fieldwork at Phrygian Gordion, 2013-2015", *American Journal of Archaeology*, 121 (1), 135-178.
- Saner et al. 2016, Saner, T. - Sağ, K. - Denkaş, E., "The Fortifications of Larisa (Buruncuk) Reconsidered", *Focus on Fortifications New Research on Fortifications in the Ancient Mediterranean and the Near East Volume 2*, (eds. R. Frederiksen, S. Müth, P. I. Schneider, M. Schnelle), Oxford & Philadelphia, 159-170.
- Schefold 1933, Schefold, K., "Arbeiten in Larisa 1932 und Frühjahr 1933", *Archäologischer Anzeiger*, 48, 141-158.
- Schefold 1983, Schefold, K., "Larisa am Hermos - eine "vergessene" antike Stadt", *Die Karawane*, 24. Jahrgang Heft 3/4 (Karawane-Verlag), 47-74.
- Schefold - Crome 1934, Schefold, K. - Crome, J. F., "Ausgrabungen in Larisa am Hermos im Frühjahr 1934", *Archäologischer Anzeiger*, 363-410.
- Seeher 2010, Seeher, J., *Wie viele Türme braucht eine Stadt? Überlegungen zum Aufwand der hethitischen Befestigungsanlagen in der späten Bronzezeit, Byzas; 10, Aktuelle Forschungen zur Konstruktion, Funktion und Semantik antiker Stadtbefestigungen: Kolloquium 9./10. Februar 2007 in Istanbul; eine Veranstaltung des wissenschaftlichen Netzwerkes "Manifestationen von Macht und Hierarchien in Stadtraum und Land*, (eds. J. Lorentzen, F. Pirson, P. I. Schneider ve U. Wulf-Rheidt), İstanbul, 27-43,
- Spencer 1995, Spencer, N., *A Gazetteer of archaeological sites in Lesbos*, Oxford.
- Vaessen 2017, Vaessen, R., "Western Anatolia and the Aegean during the Late Bronze Age: A view from the Gulf of Izmir", *Symposium Egejskie Papers in Aegean Archaeology*, (eds. K. Żebrowska, A. Ulanowska, K. Lewartowski), Warsaw, 67-78.
- Vergnaud 2012, Vergnaud, B., *Recherches sur les fortifications d'Anatolie occidentale et centrale au début du premier millénaire av. J.-C. (Xe-VIe s.)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Université Michel de Montaigne-Bordeaux 3, Bordeaux.
- Winter 1971, Winter, F. E., *Greek Fortifications*, London.
- Young 1955, Young, R. S., "Gordion: Preliminary Report, 1953", *American Journal of Archaeology*, Vol. 59, No. 1, 1-18.

An Unnoticed Copy of Praxiteles' Eros at Parion From Salamis on Cyprus

Kıbrıs'ta Salamis'ten Praxiteles'in Parion'daki
Eros'unun Dikkate Alınmayan Bir Kopyası

Antonio CORSO¹

¹Society for Messenian Archaeological Studies
· antoniocorso@hotmail.com · ORCID > 0000-0002-8090-4274

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi/Received: 7 Ağustos/August 2023
Kabul Tarihi/Accepted: 29 Aralık/December 2023
Yıl/Year: 2024 | **Cilt - Volume:** 2 | **Sayı - Issue:** 3 | **Sayfa/Pages:** 27-34

Atıf/Cite as: Corso, A. "An Unnoticed Copy of Praxiteles' Eros at Parion From Salamis on Cyprus"
Propontica, 2 (3), March 2024: 27-34.

AN UNNOTICED COPY OF PRAXITELES' EROS AT PARION FROM SALAMIS ON CYPRUS

ABSTRACT

The marble statue of Eros at Parion, a work by Praxiteles, is known thanks to Pliny 36.22. This Latin writer reports that a Rhodian man, Alketas, physically loved the statue. This image is reproduced on coins of this town from the reign of Antonine Pius until that of Aemilian, that is from around AD 140 to 253. This article provides a new catalogue of these coin types and a description of the Eros figure represented on coins. Statues derived from this masterpiece have been recognized, but they are variations rather than copies because they do not coincide entirely with the image of Eros represented on coins. This study provides also an updated catalogue of these variations, disposed in a chronological order, from the late classical times to the Antonine period, that is from around 340 BC to around AD 160. However, a marble statue entirely in keeping with the figure on coins does exist at the Fitzwilliam Museum, Cambridge. It originates from the gymnasium of Salamis in Cyprus. The statue dates to Hadrianic times, a period when Praxitelean statues were often copied. This copy allows us to appreciate Praxiteles' treatment of the surfaces of this important creation for the first time. The torso reveals a good balance between the body's structure and sense of skin, suggesting that the original statue was pertinent to the Praxitelean production of the early maturity of the sculptor (around 350 BC) because the prevalence of a velvety epidermis upon bones and muscles characterizes the late production of this Athenian sculptor.

Keywords: Parion, Eros, Praxiteles, Variations, Copies.

KIBRIS'TA SALAMIS'TEN PRAXITELES'İN PARION'DAKİ EROS'UNUN DİKKATE ALINMAYAN BİR KOPYASI

ÖZ

Praxiteles'in bir eseri olan Parion'daki mermer Eros heykeli, Plinius 36.22 sayesinde bilinmektedir. Bu Latin yazar, Alketas olarak bilinen Rodoslu bir kişinin heykelle fiziksel olarak aşk yaşadığını bildirmektedir. Bu sahne, Antoninus Pius döneminden Aemilianus dönemine kadar, yani MS 140 ile 253 yılları arasında kent sikkeleri üzerinde görülmektedir. Bu makale, sikke tiplerinin bir kataloğunu ve sikkelerde temsil edilen Eros figürünün bir tasvirini sunmaktadır. Bu başyapıttan türetilen heykeller tanınmıştır, ancak sikkelerde temsil edilen Eros imgesiyle tamamen örtüşmediğinden dolayı bunlar kopyadan ziyade varyasyonlar olarak ele alın-

maktadır. Bu çalışma aynı zamanda Geç Klasik Çağlardan Antoninler Dönemi'ne, yani MÖ 340'lı yıllarından MS 160'lı yıllara kadar bu varyasyonların kronolojik olarak düzenlenmiş ve güncellenmiş bir katalogunu da sunmaktadır. Bununla birlikte, Cambridge Fitzwilliam Müzesi'nde yer alan sikkelerdeki figürle tamamen uyumlu mermer bir heykel bulunmaktadır. Bu heykel Kıbrıs'taki Salamis gymnasiumundan gelmektedir. Heykel, Praxiteles heykellerinin sıklıkla kopyalandığı bir dönem olan Hadrianus Dönemi'ne tarihlenmektedir. Bu kopya, Praksiteles'in bu önemli eserin görünüşünün nasıl işlediğinin ilk kez değerlendirilmesini sağlamaktadır. Torso, vücudun yapısı ile deri hissi arasında iyi bir denge ortaya koymaktadır; bu da orijinal heykelin heykeltıraşın erken olgunluk dönemindeki (MÖ 350 civarı) Praxiteles üretimiyle ilgili olduğunu düşündürmektedir çünkü kemik ve kaslar üzerinde kadifemsi bir epidermisin yaygınlığı bu Atinalı heykeltıraşın geç dönem üretimini karakterize etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Parion, Eros, Praksiteles, Varyasyonlar, Kopyalar.

INTRODUCTION

Praxiteles' Eros statue set up in this god's sanctuary at Parion¹ is known first of all thanks to Pliny 36. 22: "eiusdem [Praxitelis] et alter nudus in Pario colonia Propon-tidis, par Veneri Cnidiae nobilitate et iniuria; adamavit enim Alcetas Rhodius atque in eo quoque simile amoris vestigium reliquit."² "To him [Praxiteles] belongs, moreover, another Cupid, which is naked, at Parium, a colony on the Propontis, a work that matches the Venus of Cnidus in its renown, as well as in the outrageous treatment which it suffered. For Alcetas, a man from Rhodes, fell in love with it and left a similar mark of his passion upon it." (translation taken from the Loeb edition).

Since Pliny includes this statue in his treatment of marbles, we know that the statue was marble. The importance of the statue, regarded by Pliny as equal to that of the Knidia, also matched that of the cult of Eros at Parion, testified by Pausanias (9. 27. 1). The mythical *aition* of this cult was the legend that Paris – the hero labelled "mad for women" (*gynaikomanes*) – spent his childhood at Parion, where he was honoured with a bronze statue and a tomb in the *agora* and to whom the Parians paid tribute through sacrifices and festivities³. Pliny specifies that this Eros had been the object of

1 On Parion, please see Frisch 1983; Kasapoğlu 2007, 481-520; Tavukçu 2007, 383-399; Başaran – Keleş 2015; Başaran et al. 2015; Keleş 2016, 25-31; Başaran – Ergürer 2018; Yılmaz 2018a, 199-208; Yılmaz 2018b, 209-219; Başaran et al. 2019; Corso 2019, 75-80; Katsonopoulou 2020, 495-502; Keleş – Yılmaz 2020, 229-246; Kasapoğlu – Başaran 2021, 245-268; Keleş – Oyarçin 2021, 391-422; Keleş – Yılmaz 2021, 381-391; Yılmaz – Tuğrul 2021, 393-408; Keleş – Oyarçin 2022.

2 On Praxiteles' Eros at Parion, see Kansteiner 2014, no. 1939-1941, with complete bibliography until 2009 and Corso 2021, 342.

3 Athenagoras, *Legatio pro Christianis* 26.3. This bronze statue of Paris should be identified with the bronze statue of Paris by Euphranor: see Corso 2020, 355-360.

an episode of *agalmatophilia*, not differently from the Knidia⁴. The lover of the statue was a Rhodian man named Alketas, who left a mark of his semen on the Eros. He has been identified with a prominent man from Kamiros, on the island of Rhodes, who lived in the early 2nd c. BC⁵. The configuration of this Eros is known thanks to Roman imperial coin types of Parion, which bear the image of the statue on their reverses⁶ (Fig. 1). I am aware of the following coins struck by Parion, which represent Praxiteles' Eros on their reverses:

- 1 and 2. AE struck by Parion under Antoninus Pius, reverses;
3. AE struck by Parion under Commodus, reverse;
4. AE struck by Parion under Alexander Severus, reverse;
5. AE struck by Parion under Otacilia Severa, reverse;
6. AE struck by Parion under Philip the Arab, reverse;
- and 7. AE struck by Parion under Aemilian, reverse.

Fig. 1. AE struck by Parion during the empire of Commodus, London, The British Museum, Department of Coins.

The god bears a sinuous body. The right leg rests on the ground with the entire sole, whilst the left leg is bent on the knee, and the corresponding foot rests on the ground with the tip of his toes. The left arm is lowered with the forearm brought forward for holding an attribute which is not specified on any of the coins. The right arm is also lowered and brought to the side, probably holding an object that cannot be detected on coins. The god is naked, but a mantel is thrown on the left shoulder, held on the left arm, and runs down from the corresponding forearm.

4 On the *agalmatophilia* see Robert 1992, 373-438.

5 See Corso 2023, 5.

6 For a list of coins of Parion representing our Eros, see *addendum 1*.

He has large wings. The head turns to the viewer's right: probably the profile rendering of the head is a simplification of a three/quarters position of the same. The face is oval. The hair is brought behind and collected with a *chignon*. Below the right arm of the god, there is a small crude idol probably representing the original cult statue of Eros, which may have been similar to the *argos lithos* worshipped as the original cult statue of Eros at Thespieae according to Pausanias (9. 27. 1).

Echoes and variations close to the above-described figure on coins and thus probably derived from this statue have been identified⁷. However, none of these examples coincides entirely with the statue of Eros as represented on the coins of Parion. Thus, until now, no entirely faithful copy of this masterpiece has been retrieved.

Perhaps we should take into consideration the marble torso dated in the second quarter of the AD 2nd c. from the baths of the gymnasium of Salamis of Cyprus kept at the Fitzwilliam Museum, Cambridge, no. GR 2. 1891 (Figs. 2, 3 and 4)⁸. Although this sculpture has been identified as Dionysos, two details suggest that it represented Eros: 1) the strap across the chest in the frontal view of the torso, which implies the existence of a quiver on the back of the god, and 2) the attachment of the right wing on the back of the torso, just below the neck, which is clearly visible in fig. 3.

Figs. 2, 3 and 4. Marble torso from the gymnasium of Salamis on Cyprus at the Fitzwilliam Museum, Cambridge, no. GR 2. 1891.

The torso, whose surviving height is 1.04 m., is sinuous and perfectly fits the image of Eros on the above-mentioned coins of Parion. The right hip of the god projects on its side and bears the attachment of the right hand (see Fig. 4), which implies that the right arm was lowered, as on these coins. Below this feature, the right thigh bears a strut (see Fig. 4), which implies that something was attached

⁷ For a list of these variations, see *addendum 2*.

⁸ See Karageorghis 1999, 100-101, no. 165. On antiquities from Cyprus in the Fitzwilliam Museum, see also Christophilopoulou 2016, 13-19.

to this figure on this side. This is also in keeping with the image on coins, which shows an idol near the right leg of the god. The torso is leaning toward its left side as on the coins. The left arm is lowered, the corresponding elbow is bent, and the forearm is brought forward as on the coins. Finally, the mantel is thrown on the left shoulder, falls from behind and is held on the left forearm from which it falls again: even this pattern coincides with the corresponding feature of our Eros on coins. Based on these observations, I suggest that the sculpture in Cambridge is a genuine copy of Praxiteles' Eros at Parion, not just a variation.

The treatment of the surfaces reveals a good balance between the body structure (bones and muscles) and the skin. Thus, the style of this copy, if it reflects that of the Praxitelean original, suggests a date of around 350 BC, before the endowment of marble statues with velvety surfaces, which characterizes the late Praxitelean production⁹. Unfortunately, it is impossible to go beyond these considerations because the quality of this copy is very coarse, as is revealed by the low-quality carving of the drapery.

Addenda

1. Catalogue of coins of Parion displaying Praxiteles' Eros on their reverses

1. Antonine Pius, AD 138-161, *AE* unit. Obverse: Bust of Antoninus Pius. Reverse: Eros (above described). Legend: DEO CVPIDINI COL(onia) GEM(ella) IV-L(ia) HAD(riana) PA(riana). See Wolters 1913, 27-28, 1-7; Lacroix 1949, 295-326; Hermary 1986, 856, no. 7; Corso 2013, 112-113, note 531, no. 8-9.

2. Antonine Pius, AD 138-161, *AE* unit. Obverse: Bust of Antoninus Pius. Reverse: Eros (above described). Legend: C(olonia) G(emella) I(ulia) H(adriana) P(ariana). See Wolters 1913, 27-28, 1-7; Lacroix 1949, 295-326; Hermary 1986, 856, no. 7; Corso 2013, 112-113, note 531, no. 8-9.

3. Commodus, AD 177-192, *AE* unit. Obverse: Bust of Commodus. Reverse: Eros (above described). Legend: DEO CVPIDINI COL(onia) IVL(ia) HAD(riana) PA(riana). See Wolters 1913, 28, no. 8-9; Lacroix 1949, 295-326; Corso 2013, 112-113, note 531, no. 10.

4. Alexander Severus, AD 222-235, *AE* unit. Obverse: Bust of Alexander. Reverse: Eros (above described). Legend: DEO CVPIDIN(i) C(olonia) I(ulia) G(emella) H(adriana) PAR(iana). See Wolters 1913, 29, no. 10-12; Lacroix 1949, 295-326; Corso 2013, 112-113, note 531, no. 11.

⁹ On the late phase of the art of Praxiteles, see Corso 2021, 333-366.

5. Otacilia Severa, AD 244-249, AE unit. Obverse: Bust of Otacilia. Reverse: Eros (above described). Legend: DEO CVPIDINI C(olonia) G(emella) I(ulia) H(adriana) PAR(iana). See Wolters 1913, 29-30, no. 13-17; Lacroix 1949, 295-326; Corso 2013, 112-113, note 531, no. 12.

6. Philippus, AD 244-249, AE unit. Obverse: Bust of Philippus. Reverse: Eros (above described). Legend: DEO CVPIDINI C(olonia) G(emella) I(ulia) H(adriana) PA(riana). See Wolters 1913, 30, no. 18; Lacroix 1949, 295-326; Hermary 1986, 856, no. 7; Corso 2013, 112-113, note 531, no. 13.

7. Aemilian, AD 253. AE unit. Obverse: Bust of Aemilian. Reverse: Eros (above described). Legend: C(olonia) G(emella) I(ulia) H(adriana) P(ariana). See Amandry 2007, 54, no. 7; Touratsoglou 2007, 72, no. 4; Corso 2013, 112-113, note 531, no. 14.

2. Catalogue of variations derived from Praxiteles' Eros of Parion

1. Eros on a red-figured *askos* probably made at Tarentum in the Gnathia style near the Matera Painter, dated around 340 BC, from a tomb at Rubi in Daunia and kept at Ruvo, Jatta Museum, no. 1290. Variation: he holds a *trochos* in his left hand and a *thymiaterion* in his right. See Lanza Catti 2008, 183-184, no. 108.

2. Statuette in Parian marble from the necropolis of Rhodes at Rhodes, Archaeological Museum, no. E 498, to be dated in the early 2nd c. BC. Head, most of the arms, legs below the knees and wings are missing. See Machaira 1998, 139, fig. 5.

3. Marble statuette from the large peristyle of the Roman House at Kos, to be dated in the 1st century BC and kept at Kos, Archaeological Museum, no. 54. Head, most of the left arm, right leg below the knee, left foot and wings are missing. Variation: no drapery. See Mposnakis 2007, 140-141, no. 36.

4. Marble torso probably from Rome, once in the collection of King of Spain Philip 5th, then in San Ildefonso, Palacio Real, then at Madrid, Museo del Prado, no. 12 E. Head, most of the arms, legs below the knees and wings are missing. Probably late Republican or Augustan. See Schroeder 2004, 277-280, no. 155.

5. The head and torso of a marble statue probably from Rome, once in the Borghese collection, perhaps found on Mt. Quirinal near Rospigliosi Palace and once decorating the Baths of Constantine, then at Paris, Musée du Louvre, Department of Greek, Etruscan and Roman Antiquities, no. MR 140 = Ma 545. Most of the arms, legs and wings are missing. Probably early Roman Imperial. See Minozzi, Fabrega-Dubert and Martinez 2011, 368.

6. Lower part of marble statuette from Gortys at Hiraklion, National Archaeological Museum, no. H 448. Probably Hadrianic. See Romeo 1998, 179-182, no. 50.

7. Bronze statuette from Old Paphos, found in the temple of Aphrodite, once in the Peretie collection, then in the de Janze one, then at Paris, Bibliotheque Nationale de France, Departement des Monnaies, Medailles et Antiques, no. Br 306. The wings are missing. Probably Hadrianic. See Martinez 2007, 352-353, fig. 247.

8. Statue in Pentelic marble from the *Agora* of Nikopolis *ad Istrum* at Sofia, National Archaeological Museum, no. 8410. Head and hands are missing. Probably Antonine. See Ivanov - von Bülow 2008, 56-57, fig. 51.

Conflict of Interest

Within the scope of the study, there is no personal or financial conflict of interest between the authors.

Ethics

Regarding the Ethics Committee authorisation; the authors and reviewers of this study have declared that there is no need for Ethics Committee authorisation.

REFERENCES

- Amandry 2007, Amandry, M., "Monnaie en bronze de Parium". Praxitèle, (eds. A. Pasquier and J. -L. Martinez), Paris, 54, no. 7.
- Başaran - Keleş 2015, Başaran, C. - Keleş, V., Parion Kazıları 10. Yıl Armağanı. Ankara.
- Başaran et al. 2015, Başaran, C. - Keleş, V. - Yılmaz, M. D. 2015. Parion, The Flourishing City of Ancient Troad. İstanbul.
- Başaran - Ergüner 2018. Başaran, C. - Ergüner, H. E. Roman Theater of Parion. Ankara.
- Başaran et al. 2019, Başaran, C. - Keleş, V. - Çelikbaş, E., Parion: Bronze Amphora - Situlası, İstanbul.
- Christophilopoulou 2016, Christophilopoulou, A., "Re-examining the History of Cypriot Antiquities in the Fitzwilliam Museum", *Ancient Cyprus*, (ed. G. Bourogiannis), Uppsala, 13-19.
- Corso 2013, Corso, A., *The Art of Praxiteles IV*, Rome.
- Corso 2019, Corso, A., "Opera Nobilia at Parion", *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology*, 3, 75-80.
- Corso 2020, Corso, A., "The Bronze Statue of Paris by Euphranor", *Spondi. Aferoma stin mnimi tou Giorgiou Despini*, (eds. A. Delivorrias et al), Athens, 355-360.
- Corso 2021, Corso, A., "The Art of Praxiteles. The late phases of his activity". *Themes in Archaeology* 5 (3), 333-366.
- Corso 2023, Corso, A., "The Bronze Sculptor of Portraits Theodoros of Parion", *Propontica*, 1, 1-6.
- Frisch 1983, Frisch, P., *Die Inschriften von Parion*. Bonn.
- Hermay 1986. Hermay, A., "Eros", *LIMC*, 3, 850-942.
- Ivanov - von Bülow 2008. Ivanov, R. - von Bülow, G. *Thracia*. Mainz am Rhein.
- Kansteiner et al. 2014, Kansteiner, S. - Hallof, K. - Lehmann, L. - Seindensticker, B. - Stemmer, K., *Der neue Overbeck*, Berlin.
- Karageorghis 1999. Karageorghis, V. *The Art of ancient Cyprus in the Fitzwilliam Museum*, Cambridge.
- Kasapoğlu 2007, Kasapoğlu, H., "Parion Nekropolü Mezar Tipleri". *Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yılı Dönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı: Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, (ed. B. Can), İstanbul, 481-520.
- Kasapoğlu - Başaran 2021, Kasapoğlu H. - Başaran, C., "Parion Odeionu'nda Bulunan Artemis/Diana Heykeli". *Olba*, 29, 245-268.
- Katsonopoulou 2020, Katsonopoulou, D., "Famous Sculptures by Classical Greek Masters in Parion", *Propontis*, (ed. V. Keleş), İstanbul, 495-502.

- Keleş 2016, Keleş, V., "The Water Systems of the Ancient City of Parion" *De aquaeductu atque aqua urbium Lyciae Pamphyliae Pisidiae*, (ed. G. Wiplinger), Leuven, 25-31.
- Keleş – Oyarçin 2021, Keleş, V. – Oyarçin, K., "Parion Tiyatrosu Hyposcaenium Bölümünden Ele Geçen Geç Roma Dönemi Sikkeleri Üzerine Değerlendirmeler", *Olba*, 29, 391-422.
- Keleş – Oyarçin 2022, Keleş, V. – Oyarçin, K., *Parion Akropolü Doğu (İç) Suru Geç Roma Definesi*, İstanbul.
- Keleş – Yılmaz 2020, Keleş, V. – Yılmaz, A., "Preliminary observations on the Roman baths of Parion and their water-supply systems", *De aquaeductu urbis Romae: Sextus Iulius Frontinus and the water of Rome*, (ed. G. Wiplinger) Leuven, 229-246.
- Keleş – Yılmaz 2021, Keleş, V. – Yılmaz, M. D., "Statues of Parion". *Paros through the ages*, (ed. D. Katsonopoulou), Athens, 381-391.
- Lacroix 1949, Lacroix, L., *Les reproductions de statues sur les monnaies grecques*. Liège.
- Lanza Catti 2008, Lanza Catti, E., *La ceramica di Gnathia al Museo Nazionale Jatta di Ruvo di Puglia*, Rome.
- Machaira 1998, Machaira, V., "1 thematiki paragogi tis scholis tis Rhodou". *Regional Schools in Hellenistic Sculpture*, (eds. O. Palagia – W. Coulson), Oxford, 137-148.
- Martinez 2007, Martinez, J. –L., "Eros de la collection Borghese". *Praxitèle*, (eds. A. Pasquier and J. –L. Martinez), Paris. 352-353.
- Minozzi et al. 2011, Minozzi, M. – Fabrega Dubert, M. L. – Martinez, J. L., "Genio", *I Borghese e l'antico*, 368.
- Mposnakis 2007, Mposnakis, D., "Agalmatidio Erotas apo tin Ko". *Praxitelis*, (eds. N. Kaltsas – G. Despinis), Athens. 140-141.
- Robert 1992, Robert, R., "Ars regenda amore", *MEFRA*, 104. 373-438.
- Tavukçu 2007, Tavukçu, Z. A., "Parion Altınları", *Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı: Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, (ed. B. Can), İstanbul, 383-399.
- Romeo 1998, Romeo, I., "Le sculture ideali". *Gortina 3*, (ed. A. Di Vita), Padua, 19-276.
- Schroeder 2004, Schroeder, S. F., *Katalog der antiken Skulpturen des Museo del Prado in Madrid 2*, Mainz am Rhein.
- Touratsoglou 2007, Touratsoglou, I., "Parion, chalkino nomisma epi Aimilianou", *Praxitelis*, (eds. N. Kaltsas – G. Despinis), Athens. 72.
- Wolters 1913, Wolters, P., "Archäologische Bemerkungen" *Sitzungsberichte der Philosophisch-Philologischen und Historischen Klasse der K. B. Akademie der Wissenschaften zu München*, 4, 3-50.
- Yılmaz 2018a, Yılmaz, M. D. "Parion's water supply", *Paros and its colonies*, (ed. D. Katsonopoulou), Athens, 199-208.
- Yılmaz 2018b, Yılmaz, A., "The Roman Bath of Parion". *Paros and its colonies*, (ed. D. Katsonopoulou), Athens, 209-219.
- Yılmaz-Tuğrul 2021, Yılmaz, A – Tuğrul, S., "Hygieia of Parion". *Paros through the ages*, (ed. D. Katsonopoulou), Athens, 393-408.

PROPONTICA

Uluslararası Propontis Arkeolojisi Dergisi
International Journal of Propontic Archaeology

e-ISSN: 2980-132X, PROPONTICA, Mart 2024, 2 (3): 35-54

Geç Antik Çağ'da Paganizmden Hristiyanlığa Ölüm Algısı

The Perception of Death From Paganism To
Christianity in Late Antiquity

Güzin BİLİR¹

¹Düzce Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Düzce
· guzinbilir.dgh@düzce.edu.tr · ORCID > 0000-0002-8061-2386

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 7 Şubat/February 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 11 Mart/March 2024

Yıl/Year: 2024 | **Cilt – Volume:** 2 | **Sayı – Issue:** 3 | **Sayfa/Pages:** 35-54

Atıf/Cite as: Bilir, G. "Geç Antik Çağ'da Paganizmden Hristiyanlığa Ölüm Algısı"
Propontica, 2 (3), Mart 2024: 35-54.

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA PAGANİZMDEN HRİSTİYANLIĞA ÖLÜM ALGISI

ÖZ

20. yüzyıldan itibaren tarih literatüründe yerini alan Geç Antik Çağ, Antik Çağ'dan Erken Orta Çağ'a geçişi tanımlayan modern bir terimdir. Tam anlamıyla bir geçiş dönemi olan Geç Antik Çağ'da, Roma İmparatorluğu yönetimindeki Anadolu'nun inanç sisteminde köklü değişiklikler olmuş, Pagan Roma İmparatorluk yönetimi Hristiyanlaşmaya başlamıştır. Bu makalenin konusunu, 3-7. yüzyıllarda Roma İmparatorluğu'nun değişen din yapısı ile bu dini yapısına uygun olarak, insanoglunun değişen dünya görüşü ve ölüm algısı oluşturmaktadır. Ruhun bedenden ayrılması suretiyle kişinin maddi hayat kaynağını yitirmesi şeklinde tanımlanan ölüm ve ölüm sonrası hakkındaki algılama, inanış ve uygulamalar kültürden kültüre, devirden devire değişmektedir. Ölümü anlama ve anlamlandırma konusuna en önemli katkılar ise dini inançlardan gelmektedir. Bu bağlamda makalede, politeizmden monoteizme geçilen bu zaman aralığında, insanoglunun ölüm algısı ve ölü gömme uygulamalarındaki değişimler veya benzerlikler karşılaştırmalı olarak verilip bir sentez ortaya konulmuştur. Çalışmada öncelikli olarak Yunan ve Roma Dönemlerindeki Pagan inancı ile tek tanrılı din olan Hristiyan inancındaki ölüm algısı sorgulanmaktadır. Bahsi geçen dönemdeki bu benzersiz ve büyük dinsel değişimin sonucunda 4. yüzyıla gelindiğinde imparatorluk sakinlerinin yarısından fazlası bu değişime ayak uydurmuştur. Paganizmden Hristiyanlığa geçiş hızlı gibi görünse de Pagan Yunan-Roma kültüründen ayrılış görüldüğü kadar kolay olmamış, halkın her sınıfından insan grupları, eski alışkanlıklarına ve inançlarına tutunmakta ısrarcı davranmışlardır. Ölümü algılama, ölüme karşı takınılan tutum yeni dinin etkisinde değişmiş olsa da her iki inançtaki ölü gömme uygulamaları ve cenaze hazırlıklarında çok büyük değişimler olmadığı anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Geç Antik Çağ, Hristiyanlık, Ölüm, Gömüt, Din.

THE PERCEPTION OF DEATH FROM PAGANISM TO CHRISTIANITY IN LATE ANTIQUITY

ABSTRACT

Late Antiquity, which has taken its place in history literature since the 20th century, is a modern term describing the transition from Antiquity to the Early Middle Ages. In Late Antiquity, a transition period indeed, radical changes occurred in the belief system of Anatolia under the rule of the Roman Empire, and the Pagan Roman Imperial administration began to Christianize. The subject of

this article is the changing religious structure of the Roman Empire in the 3-4th centuries and the changing worldview and perception of death of human beings in accordance with this religious structure. Perceptions, beliefs and practices about death and after-death, which are defined as the loss of one's material source of life by the separation of the soul from the body, vary from culture to culture and from time to time. The most important contributions to understanding and giving meaning to death come from religious beliefs. In this context, this article comparatively presents the changes or similarities in humankind's perception of death and burial practices during this period, from polytheism to monotheism, and presents a synthesis. The study primarily questions the perception of death in the Pagan belief in the Greek and Roman Periods and the Christian belief, a monotheistic religion. As a result of this unique and major religious change in the mentioned period, by the 4th century, more than half of the inhabitants of the empire had kept up with this change. Although the transition from Paganism to Christianity seemed rapid, the separation from the Pagan Greek-Roman culture was not as easy as it seemed, and groups of people from all classes insisted on holding on to their old habits and beliefs. Although the perception of death and the attitude towards death have changed under the influence of the new religion, it is understood that there were no major changes in the burial practices and funeral preparations in both beliefs.

Keywords: Late Antiquity, Christianity, Death, Buried, Religion.

GİRİŞ

Ölüm, organizmayı yaşatan biyolojik fonksiyonların durmasıdır¹. Sözlükteki anlamı ise hayatın sona ermesidir. Genellikle “ruhun bedenden ayrılması suretiyle kişinin maddi hayat kaynağını yitirmesi” şeklinde tanımlanan ölüm ve ölüm sonrası inanış ve uygulamalar kültürden kültüre, devirden devire değişmektedir. İnsanoğlunu diğer canlı türlerinden ayıran en önemli özelliği, ölümü tanıması ve ölümün bilincinde olmasıdır. İnsanlar bu bilince ulaşmak için birçok deneyim yaşamış ve sonrasında ölüm olgusunu kabullenmiştir. Hellenistik felsefenin önemli filozoflarından *Epikür*, insanoğlunun ölümü hayatın tadını kaçıran bir durum olarak gördüğünü ve onun doğurabileceği endişe ve korkuyu aşabilmek için bir tür yok sayma gayretine giriştiğini söyler². *Platon* ise ölümü hayatın gerçek anlamı ve tek gayesi olarak görüp yaşamın merkezine oturtmuştur³.

İnsanoğlunun ölüm karşısındaki tepkisi, hayata karşı takındığı tavrı belirler. Bu kişisel tavrın belirlenmesinde din ve ideoloji gibi değişik etkiler altında sosyal

1 Şahin-Başkaya 2017, 127.

2 Weber 1905, 34-136.

3 Robin 1950, 764-856.

ve kültürel çevrenin ölüme yüklediği anlamların makro etkisi bulunmaktadır. Böylece varoluşa verilen anlam, ölüme yaklaşımı belirlerken, ölüm de insanın hayat ve varoluş karşısındaki tutumunu etkilemektedir⁴.

Hayatın beraberinde getirdiği ölüm gerçeği, insanoğlunun daima içinde hissettiği bir korkudur. İnsan ölüme, yakınlarını kaybetme, yalnız kalma, hayatta kalanların üzüleceğini düşünme gibi olumsuz duygular yüklemiştir. İnsanlar bu olumsuz duygularla birlikte oluşan ölüm korkusuna karşı çeşitli önlemler almış, sahip oldukları inanç doğrultusunda bu olguya ölümden sonraki ikinci hayat gibi açıklamalar getirerek olumlama yapmıştır. Ölümün gizemi ve bu gizemden kaynaklanan korku, insanlarda ahiret inancının doğmasını sağlamıştır. Ölüm korkusunun üstesinden gelebilmek için uhrevi inanca sığınarak ölü gömme uygulamalarını geliştirmiştir.

İnsanoğlu hiçbir zaman ölümü kabullenememiş, bir gün bir şekilde geri dönebileceğini düşünerek, dünyevi varlığını koruyacak mezarlar inşa etmeye başlamıştır. Tekrar geri döndüğünde, döneceği yer olan mezarın en uygun şekilde hazırlanması gerektiğine inanmıştır. Bu inanın tam tersine Roma dünyasında, önceki kültürlerin inanisinden izler kalsa da ölümden sonraki hayata pek yer verilmemiştir⁵. Ölümün sonsuz bir uyku olduğuna, hiçliğe geçiş olduğuna inanılmıştır⁶. Felsefi ve edebi anlamda, ölümden sonra cesede dönüşme dışında, ölümden sonraki hayatla ilgili fazla öğreti yapılmamasına rağmen mezar sanatı ve cenaze törenlerine önem verilmiştir⁷. Pagan Roma dünyası için mezarın ölen kişiye vereceği huzur ve konfor çok önemlidir. Mezarlar, huzurlu bir uyku için hazırlanmıştır. Çocuk mezarlarında kullanılan “putto” figürü ölüm ve uyku benzerliğini vurgulamaktadır⁸. Ölüm, yorucu hayat koşuşturmasından sonra geri dönülecek, ebedî bir istirahatgâh olarak görülmüştür. Kabartmalardaki gemi veya at üzerinde seyahat eden figür, ölen kişinin hayattaki yolculuğunu ve bu yolculuğun sonu olan liman betimi ise ölümünü simgeler⁹. Ölüm sonrası bir ödül vaadi veya ilahi ceza konuları mitolojiden öteye geçememiştir.

Ölümün uyandırdığı korku ve gerginliği aşmak için yürütülen her fikir ve başvuru her hareket dinî açıdan ele alınmalıdır¹⁰. Dünyada çekilen çilelerin karşılığı olarak ahirette kendilerine cennet bahçelerini onlara zulmedenlere de cehennem vadeden Hristiyanlık, toplumun alt tabakasında hızla yaygınlaşmıştır. Bundan böyle Hristiyan Romalılar için ölüm, sonsuza dek sürecek bir uyku değil de mahşer günü tekrar dirilme olarak görülmeye başlamıştır. Roma İmparatorluğu

4 Hökelekli 1991a, 153.

5 Veyne 1987, 219.

6 Tek 2002, 122.

7 Tek 2002, 122.

8 Tek 2002, 124.

9 Veyne 1987, 219-220.

10 Hökelekli 1991b, 85.

için Geç Antik Çağ, siyasal açıdan birçok imparatorun tek veya çoklu yönetimlerde bulunduğu, iktidar mücadelelerinin yaşandığı kaotik bir çağdır. Batı Roma dünyası, pek çok krallık tarafından parçalanma tehlikesiyle mücadele ederken aynı zamanda Tuna ve Ren Nehirlerinin diğer yakasındaki barbar olarak nitelendirilen topluluklarla da mücadele etmiştir. İmparatorluk, barbar tehditleri ve imparatorların kendi aralarındaki taht mücadelelerinin yanı sıra MS I. yüzyılda kademeli şekilde örgütlenerek daha sonraları dini anlamda köklü değişikliğe sebep olacak olan Hristiyanlığa karşı da baskıcı bir tutum sergilemiştir. Buna karşın İmparator Constantinus'un Hristiyanlara karşı özgürlükçü yaklaşımı, bu dine mensup kişilerin inançlarını daha rahat yerine getirebildikleri bir yaşam sunmuştur. Bunun sonucunda imparatorluğun siyasi yapısı yeni dinin kurallarına göre yeniden kurgulanmıştır. İlk yıllarından itibaren Paganizm etkisindeki Batı merkezli Roma İmparatorluğu'nun ekseninin doğuya kaymasıyla birlikte Hristiyanlığa geçiş sürecinin tamamlanması sonrasında imparatorluk, Constantinopolis merkezli Doğu Roma İmparatorluğu olarak bin yıl daha varlığını sürdürmüştür.

Paganizmden Hristiyanlığa geçişin yaşandığı dönem böylelikle "Geç Antik Çağ" olarak literatüre yerleşmiştir¹¹. Tam anlamıyla bir geçiş dönemi olan Geç Antik Çağ'da, Roma İmparatorluğu yönetimindeki Anadolu'nun inanç sisteminde köklü değişiklikler olmuştur. Pagan imparatorluk yönetimi Hristiyanlaşmış bununla birlikte toplumdaki Hristiyan nüfus hızla artmıştır. Ancak toplumun belli bir kesimi Pagan inançlarına devam etmiştir. 4-5. yüzyıllarda Pagan filozoflar Ege'ye yerleşmişler, kendilerini "Helenler" olarak adlandırmışlardır. 4. yüzyılda İmparator *Constantinus*, devlet kurumunu tamamen Hristiyanlaştırmasına rağmen Pagan Helenler VI. yüzyılın sonlarına kadar Hristiyanlığa direnmişlerdir. 4. yüzyılda Doğu Roma İmparatorluğu'nun, Batı Roma İmparatorluğu'na göre daha fazla Hristiyanlaşmış olmasına karşın batıya göre Pagan etkilerini daha geç kaybetmiş olduğu görülür. Bu durum kültürel ve sosyal hayatta devam eden Paganizm

11 Riegl, IV-VII yüzyıllar arasındaki sanatın Orta Çağ sanatından farklı olduğunu tespit etmiş ve bu doğrultuda Geç Antik Çağ kronolojisini oluşturmuştur Riegl 1889; Reigl 1901; H. Prienne ise Antik Çağ'ın sonunu İslam ordularının Doğu Akdeniz'i kontrol altına aldığı VIII. yüzyıla kadar uzatmıştır Pirenne 1984; H. I. Marrou 1977 yılında yayınladığı "Roma'nın Çöküşü mü Geç Antik Çağ mı" adlı eserinde sanattaki Pagan anlayıştan Hristiyan anlayışına geçişteki sürekliliği, görsel içeriklerle birlikte anlatmış ve Geç Antik Çağ'a denk düşen bu zaman aralığını III. yüzyıl kriziyle birlikte Diocletianus ile başlatıp Iustinianus'la sonlandırmıştır Marrou 1977; H. M. Jones ise 1964 yılında yayınladığı "The Later Roman Empire" adlı kitabında Antik Çağ'ın süresini VII. yüzyılın başına kadar uzatmıştır. Jones ayrıca Geç Antik Çağ kronolojisini 284-602 olarak belirlemiştir Jones 1964; Böylece Cambridge Ancient History serisinin yeni basımlarında III-VII. yüzyılları arası "Geç Roma" veya "Geç Antik Çağ" olarak isimlendirilmiştir Kaçar 2018ct, 523; P. Brown ise ilk başlarda 150-750 yılları arasını benimsemiş Brown 1974, 25-33, daha sonraları ise 250-800 yılları arasındaki zaman aralığını kabul etmiştir. Bowersock et al. 1999; Son olarak Brown'un öğrencileri tarafından hazırlanan yayında ise bu zaman aralığı 200-800 yılları arası olarak verilmiştir Marcone 2008, 4-19; S. Mitchell ise "A History of the Later Roman Empire AD 284-641" adlı kitabında, III-VII yüzyıl arasındaki zaman dilimini "Geç Roma Dönemi" olarak adlandırmıştır Mitchell 2016; Koch ise 200-600 yılları arasındaki zaman dilimini "Geç Antik" ya da "Erken Hristiyanlık Dönemi" olarak adlandırmaktadır Koch 2015; C. Mango "Bizans Yeni Roma İmparatorluğu" adlı çalışmasında kullanışlı bir etiket olarak gördüğü "Bizans" terimini kullanmayı tercih etmiş ve 324 yılı ile başlayan ve İslam'ın yükseldiği, Araplar'ın Doğu Akdeniz ve güney kıyılarında belirgin bir varlık gösterdiği VII. yüzyılın ortalarına kadar geçen zaman aralığını Erken Bizans olarak adlandırmıştır Mango 2018, 9.

etkisinden anlaşılmaktadır¹². Özellikle ölü gömme uygulamalarında bu etkinin izlerini somut bir biçimde görmek mümkündür. Anadolu, Geç Antik Çağ'ın ilk yüz yılında, Pagan ve Hristiyan toplumlara eş zamanlı olarak ev sahipliği yapmış olup, daha sonraları Hristiyan nüfusun giderek artması ile birlikte neredeyse tamamen Hristiyanlaşmıştır¹³.

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA ÖLÜM ALGISI

Geç Antik Çağ'da Hristiyanlık inancına göre ölüm, ruhun bedenden ve bu dünyadan ayrılışı, dinlenme, geçici bir uykuya dalma, kurtuluş, özgürlüğün başlangıcı ve faniliğe karşı bir zafer olarak yorumlanmaktadır¹⁴. Böylece ölüm, ardından kutlamalar yapılacak bir olay olarak algılanır. Aziz Nikon, (10. yüzyıl) ölüm döşeğinde etrafına toplanan kalabalığa ağıt yakmayı bırakıp bu mutlu olay için şükür duaları etmelerini söyler¹⁵. Hristiyanlıkta ölüm, fani hayatın sonlanmasıyla birlikte gerçek yaşama geçişi temsil etmektedir. Yeniden uyanışın sağlanacağı mahşer gününe kadar bekleyerek geçirecekleri mezarlıklarına “uyuma yeri” anlamına gelen “*koimeterion*” denilmektedir¹⁶.

Pagan dünyasında ölen kişinin Styks Irmağı'ndan geçip Hades'in karanlıklar ülkesinde kalacağına inanılmıştır. Bu sebeple ölüm acı bir olay olarak algılanıp ölen kişinin arkasından yas törenleri yapılmıştır. Ruh, bir daha geri dönmek üzere yeraltındaki ölümler yurduna gitmektedir¹⁷. Roma dünyasında ise bir hiçlik, yok oluş olarak görülmüştür. Ölümü bir son olarak gören Paganlar ölümlerini gömdükleri alanlara “ölüler şehri” anlamına gelen “*nekropolis*” adını vermişlerdir.

Hristiyanlıkta ölüm bir son değil başlangıç olarak görülmektedir. Ruh, ölüm ile günahkâr bedenden kurtulmaktadır. Hristiyanlık inancının batı teolojisinde beden, şeytan olarak görülmekteyken doğu teolojisinde bu durum kabul edilmiştir. Doğru teolojisi ise insan bedenini ruhtan farklı olarak günah işlemek için bir potansiyele sahip olsa da ruh ve bedenin insanı tamamlayan iki parça olduğunu ve birbirinden ayrı düşünülmemeyeceğini savunur. Ölüm ile ayrılan beden ve ruh, mahşer gününde tekrar birleşecek ve kendi doğal halini alacaktır. Doğru teolojisinde, ebedî yaşam için ruh cennete bedeniyle birlikte kabul edilecek inancı hâkimdir¹⁸. Doğru Hristiyanlığında kremasyon bu nedenle kaldırılmış olabilir çünkü ölüm ile bedenden ayrılan ruh, mahşer günü geldiğinde Hz. İsa tarafından diriltilirken geri dönüp bedeniyle birleşecektir (Fig. 1). Hristiyanlıkta azizlerin ve *martyr*lerin ruhu, ölüm anından hemen sonra gök krallığına çıkarken, sıradan insanların ruhlarının

12 Brown 2017, 84.

13 Mitchell 1999, 57, 63.

14 Fedwick 1976, 154-155.

15 Sullivan 1987, 159.

16 Çetinkaya 2011, 30.

17 Şpidlik 1986, 114.

18 Meyendorf 1979, 141.

geçici olarak kısmi cennet veya kısmi cehennemde tutulduğuna inanılırdı. Beden ise mahşer günü geldiğinde ruhuyla tekrar birleşip dirileceği zamanı beklerken “uyku” sürecindedir. Geç Antik Çağ'da imparatorluğun doğusunda yaşayan halk için ölüm, uyku sürecidir. Özellikle kutsal kişilerden bahsederken ölüm kelimesinin tam karşılığı olan “*tanados*” yerine uyku anlamına gelen “*koimesis*” kelimesi kullanılmıştır¹⁹. Paul Fedwick'in de dediği gibi “Mezar ruhsuz bedenlerin dirilmek beklentisi içinde dinlendikleri bir uyku odası, geçici bir bekleme yeridir”²⁰. Ölüm hakkında bu düşüncenin hâkim olduğu bu tek tanrılı dinde, mahşer gününde dirilerek İbrahim peygamberin kucagında bekleyen ruh ile birleşme, tanrı katına çıkıp tanrıyla bütünleşme ve böylece tanrısallaşma söz konusudur²¹. Bunun içindir ki Hristiyanlık ikonografisinde “ölüm” değil “ölümsüzlük” ana tema olmuştur²².

Fig. 1: İsa peygamber ölüler dünyasında²³

19 Akyürek 2010, 89 dipnot. 313.

20 Fedwick 1976, 160.

21 Walter 1976, 113-115.

22 Walter 1976, 113-115; İsa'nın ölüm üzerindeki zaferini anlatan “anastasis”, Musa'ya on emrin verilmesi için bkz. Deckers-Serdaroğlu 1994, 140-163, fig.: 7-8; Lazarus'un dirilişi için bkz. Walter 1976, 115.

23 The Russian State Museum <http://www.pravoslavie.ru/foto/image5321.htm>

İnsanoğlunun ölümü algılayışını ifade eden uygulamalar, zaman içerisinde gelenekselleşerek daimî duruma gelmiştir²⁴. İnsanoğlu, ölümün yaşam içerisindeki hâkimiyetiyle beraber belli ölüm ritüellerini oluşturmuştur.

GEÇ ANTİK ÇAĞ'DA ÖLÜ GÖMME UYGULAMALARI

Hristiyanlığın ilk zamanlarında hijyen kanunları baskın olduğu için mi yoksa pagan ölü gömme uygulamalarında nekropolis alanlarının sur duvarının dışına yapılması geleneğinden etkilenildiği için midir ki ölen bireyler şehir dışında bulunan mezarlık alanlara defnedilmiştir²⁵. Hristiyanlığın ilk kabul edildiği yıllarda Paganlarla Hristiyanların aynı mezarlık alanlarını paylaşıp paylaşmadığı konusunda Mark J. Johnson “Pagan-Christian Burial Practices of the Fourth Century: Shared Tombs?” adlı makalesinde bu sorunsalı ele almış, cenaze törenlerine ilişkin Roma hukuku ve kilise kararnameleleri incelendiğinde, Pagan ve Hristiyan cenazelerinin zorla ayrılması için hiçbir yasal dayanak gösterilmediğini ifade etmiştir. Ayrıca Johnson, kilisenin bunu yasakladığına dair somut bir belge olmadığını ifade eder²⁶.

Geç Antik Çağ'da, bir yandan şehirlerin çıkış yollarında bulunan Pagan nekropolis alanları uygulamasının sürekliliği görülürken, sur içindeki günlük yaşamın devam ettiği kent merkezleri ile mezarlıklar eşzamanlı olarak ayrılmış; diğer yandan da *martyr* kültürüyle birlikte şehirlerin içindeki kutsal gömüt alanlarının oluşmasıyla bu alanlar kademeli olarak mezarlık alanlarına dönüşmüştür²⁷.

Geç Antik Çağ boyunca, pagan ölü gömme adetlerinden yavaş yavaş uzaklaşıldığını ve geleneksel extramural nekropolis alanlarından intramural nekropolis alanlarına geçildiği görülmektedir²⁸. Din şehidi olarak saygı gören bireylerin mezarlarının yanına veya yakınına gömülme isteği 4. yüzyıldan itibaren artmıştır. Birçok kentte bakireler, keşişler ve ruhban sınıfı mensupları şehit mezarlarının yanına gömülmüşlerdir. Böylece ölümlerin kentleriyle, yaşayanların kentleri iç içe geçmiştir. Pagan dünyasında yasak olan bu uygulama, Hristiyanlık uygulaması olarak yeni bir gömme pratiği tarzında ortaya çıkmıştır.

4. yüzyılın sonlarına doğru gizli saklı yeraltına, katakomblara yapılan mezarlar terk edilmeye başlamıştır. Katakombaların ve yeraltı şehirlerinin yerine şehir surlarının içine, kiliselere veya mezar şapellerine gömütler yapılmaya başlanmıştır²⁹. Diğer bütün dinlerin, ölümü şehirlerinin dışında tutmasına karşın *martyr* kültürüyle beraber her şehir kendi ölüsünü üretmeye başlamıştır.

24 Akçay 2017, 4.

25 Stewart 1954, 128.

26 Johnson 1997, 37-59.

27 Fontaine 1989, 1,152.

28 Poulou Papadimitriou 2012, 377.

29 Davies 1999, 193.

Hristiyanlıkta ölüm konusuna yaklaşım, pagan inancına göre temelde farklı olmasına rağmen birçok uygulamayı Yunan ve Roma dünyasındaki paganizmden almıştır. Geç Antik Çağ'daki Hristiyan inancındakilerin ölüm ile ilgili uygulamalarının, hazırlıklarının, törenlerinin, ölünün defininin ve ölü için yapılan anma törenlerinin kökü, Pagan inancının olduğu Yunan ve Roma dünyasıyla Yahudi kültürlerine dayanmaktadır³⁰. Pagan geleneklerine aşırı derecede agresif bir tutum sergileyen kilise, daha sonraları çoğu uygulamayı "Hristiyanlaştırarak" legal hale getirmiştir.

Aslında Geç Antik Çağ Hristiyan dünyasının ölümüne yaklaşım biçimi Pagan dünyasından temelde farklıdır. Hristiyanların kıyamet gününde İsa tarafından yeniden canlandırılacakları düşüncesi, onların ölü kültürünün en önemli nosyonudur. Bu sebeptendir ki cansız beden mahşer gününe kadar çok iyi korunması gerektiği inancı hâkim olmuştur. Bu yüzden paganların en önemli ölü gömme uygulaması olan kremasyon uygulamasına şiddetle karşı çıkmışlardır. Hristiyanlıkta kıyamet günü geldiğinde cansız beden ruhuyla birleşecek, tekrar canlanacak düşüncesi hakimdir. Ölülerini yakma fikrini, bedenlerinin tekrar dirilmesine engel olacağı korkusuyla asla kabul etmemişlerdir³¹. Hristiyanların bu inançlarından Paganlar da etkilenmiş olacaklar ki ilk Hristiyanlara tekrar dirilme günü geldiğinde, canlanacağı bir beden bulamamaları için türlü işkenceler yapmışlardır³². Belki de Hristiyan inancına sahip insanlar, ölü bedenleri tekrar canlanacağı güne kadar rahat bir şekilde korunmalarını sağlamak amacıyla yanlarından, şehir merkezlerinden ayırmamış, üstü kapalı bir mekân içerisinde bekletmeyi tercih etmiş olabilirler.

Geç Antik Çağ'daki Hristiyan dünyasında ölümüne ilişkin ritüeller "ölüm anı" ile başlar. Ölümü yaklaştığı anlaşılan kişi vasiyetini tamamlar, bireyin yakınları çağrılır ve "ölüm müjdecisi" olarak papaz gelip günah çıkartıp komünyon ekmeğini verir. Bazı önemli kişiler ölüm anı gelince kiliseye götürülme isteğinde bulunmuştur. Uzes Piskoposu Firminius'un (522) biyografisinde, ölüm zamanının geldiğini anlayınca kendisini kutsal litürjinin yapıldığı kiliseye götürmelerini söylediği ve orada komünyon ekmeği yedikten sonra ruhunu teslim ettiği yazar³³. Aynı şekilde Gap Piskoposu Arriginius'un biyografisinde de Aziz Eusebius'un (601) kilisedeki ölüm döşeginde, komünyon ekmeğini yuttuktan sonra öldüğü anlatılmaktadır³⁴.

Ölen kişi halktan ise tüm cenaze hazırlıkları ölü evinde yapılırdı. Eğer ölen kişi bir din adamı ise cenaze hazırlıkları manastırdaki hücrelerinde olurdu. Aziz Nikon'un biyografisinden öğrendiğimiz kadarıyla Aziz Malekenos'un (10. yüzyıl) öleceği anlaşıncı manastırdaki hücrelerinde toplanılmış, ölüm gerçekleşince *pro-*

30 Rush 1941, ilgili bölümler.

31 Rush 1941, 248-250.

32 Rush 1941, 252.

33 Rush 1974, 26.

34 Rush 1974, 27.

thesis için gerekli hazırlıklar yapılmıştır³⁵. Eğer ölen kişi imparatorluk ailesinden veya ruhban sınıfından ise hazırlıklar, imparatorluk sarayında yapılmıştır³⁶.

Ölümden sonraki hayatta tekrar dirileceği inancından dolayı cansız beden dikkatli bir şekilde gömme işlemine hazırlanmalıdır. Gömülmeden önce hazırlıklar genelde ölü evinde ya da kişinin önemine göre kilisede yapılmıştır. Ölü beden, ilk önce alçak bir sekiye düz bir şekilde yatırılır, ruhun boşalttığı bedene ecinnilerin³⁷ girmemesi için ilk önce ağız kapatılır (synkleiein), sonra alt çene düşmemesi için bağlanır ve sonra da gözler kapatılır (kalyptein). İncil’de yazan, Hz. İsa’nın çarmıhtan indirildikten sonra cansız bedeninin mür ve öd yağı ile yağlanması³⁸ örneğinde olduğu gibi ölen kişinin bedeni yıkanır (apoplysis) ve mür ile ovulurdu. Tanrının huzuruna temiz çıkılmasını amaçlayan bu uygulama, Antik Yunan ve Romada da vardır. Cenazenin yıkanması, yağlanması, gözlerinin ve ağzının kapatılması, giydirilmesi ve sonra bir sedye üzerinde sergilenmesi gibi uygulamaları Homeros’un *Illias* Destanı’nda anlattığı *Patroklos*’un cenaze hazırlık mitinde de görmekteyiz³⁹. Manolis Andronikos, 1968 yılında yayınladığı “Totenkult” adlı çalışmasında *Ilias* Destanı’nı referans alıp, Yunan dünyasındaki cenaze hazırlıkları ve defin işlemlerini on dört aşamaya ayırmıştır⁴⁰

Ölü bedeninin yıkanması ve yağlanmasını Roma dinindeki cenaze hazırlık ritüelinde de görmek mümkündür⁴¹. Ölü beden kefeneye sarılmadan hemen önce ölünün elleri cinsiyetine göre şekillendirilmiştir (Fig. 2). Cinsiyete göre şekillendirme ifadesi ile anlatılmak istenen ölen kişi eğer erkekse ellerinin karın üzerinde, eğer kadınsa ellerinin göğüs üstünde birleştirilmesidir⁴²(Fig. 3). Kol yönlendirmeleriyle ilgili olan bu pozisyon Er Hanedanlar Dönemi’ne tarihlendirilen Sümer tapınaklarında ve Eski Babil Dönemi kentlerinde ele geçirilen abid heykellerinde görülmektedir⁴³. İslam dininin beş şartından biri olan namazda gerçekleştirilen “kıyam” pozisyonunu hatırlatmaktadır⁴⁴. Yahudilerin, günümüz Ortodoks Süryanilerinin ve Gagavuzların, kıyam pozisyonuyla dua ettikleri bilinir. Bireyin elleri-

35 Sullivan 1987, 157.

36 Akyürek 2010, 170.

37 Kötü ruh

38 Matta Bap. 26:12; Yuhanna Bap. 19:40.

39 Patroklos’un cenaze hazırlıkları için bkz. Homeros *Illiad*. XVIII 22 ve 315 vd; XXII 5 vd.; 130 vd. Su ile yıkanıp yağlanması için bkz. *Illiad*. VII 425; XVI 671; XVIII 350-351; XXIV 43 vd.; 68, 583. gözlerin ve ağız kapatılması bkz. Homeros *Odys*. XI 426; XXIV 296, cesedin giydirilmesi için bkz. Homeros *Illiad*. VI 416 vd.; X V I 671; X V I I 350 vd.; X X I V 580, 600.; Homeros *Odys*. X X I V 67 ve bir sedye üzerinde teşhir edilmesi için bkz. Homeros *Illiad*. XXIII 25; XXIV 600.

40 Andronikos 1968, 23.

41 Libitinarii adı verilen görevliler tarafından, ölüm olayı gerçekleşikten sonra ceset yatağından indirip, yere yatırdıktan sonra ölü bedeni yıkayıp yağlanmaktadır Akçay 2017, 125.

42 Kara 2013, 70.

43 Müller 1974, K Lev. 215-218, 226-227, 313, 333

44 Sifil 2002, M 514-515.

ne, ait olduğu cinsiyete göre pozisyon verilmesi 3. yüzyılda başlamış olup devam eden süreçte Orta Çağ içlerine değin sürdürülmüş bir uygulamadır⁴⁵.

Fig. 2: Ölü bedeninin kefenlenmesi⁴⁶

Fig. 3: Ceset kollarının şekillenmesi⁴⁷

İncil'de geçen "O vakit İsa'nın bedenini alıp Yahudiler'in gömme adeti gibi keten bezlerle sardılar"⁴⁸ cümlesindeki gibi ölü beden yıkanıp yağlandıktan sonra *prothesis* töreni için giydirilmesi gerekmektedir. Cansız beden uzun şerit halindeki keten bezlerle sarılmasıyla *lazaroma* işlemi gerçekleştirilir. "*Lazaroma*" sözcüğü, beyaz keten kumaşla sarılarak gömülmüş Lazarus'tan gelmektedir⁴⁹. İsa'nın canlandırdığı *Lazarus*, sanatsal betimlemelerde kefen sarılı bir şekilde verilmektedir⁵⁰ (Fig. 4). Ölü bedene uygulanan *lazaroma* işleminden sonra ölünün üzerine kurdeleler ve çelenkler konulurdu. Pagan Roma ölü gömme uygulamalarında da kefenlenmiş beden, "*lectus funebris*" adı verilen, özenle hazırlanmış yatağa yatırıldıktan sonra üzeri çiçekler, kurdeleler ve çelenklerle süslenmektedir⁵¹ (Fig. 5).

45 Minchev 2007, K 58, fig. 3-4.

46 <https://www.dong.world/2020/08/the-royal-museums-of-turin-1-2-the-royal-palace-holy-shroud-chapel-and-royal-library/>

47 Öztürk-Kavaz 2012, Res. 79.

48 Yuhanna Bap. 19:40.

49 Yuhanna Bap. 11:14.

50 Akyürek 1995, 20 dip.not. 687.

51 Akçay 2017, 125.

Paganizmdeki lahitlerin ya da mezar stellerinin çokça görülen çelenk ve girland bezemesiyle süslenmesi bu uygulamanın temeli olmuş olabilir⁵².

Cansız bedenın yıkanıp yağlanmasıdan sonra bezlerle sarılması, bedenın sıkıca, dimdik durabilmesi ve bozulmaması için alınan bir tedbirdir. Homeros'ta ölünün çıplak olarak gömülmesi ölüye karşı yapılan bir saygısızlık olarak geçmektedir⁵³. Pagan Roma İmparatorluğu'nda ise özellikle varlıklı ailelerin zenginlik gösterisine dönüşmüştür. Hristiyan Roma İmparatorluğunda ise bu uygulama başlangıçta kilisenin çok eleştirdiği bir durumken sonraları Hristiyanlaşarak, kilise litürjisine eklenmiştir⁵⁴. Örneğin Ioannes Khrysostomos, ölülerin değerli kıyafetler giymemesini, gidecekleri yerde onlara ihtiyaçları olmadığını savunmuştur⁵⁵. Ölü bedene en uygun, en güzel giysileri giydirerek *prothesis* töreninde sergilemek ve daha sonra bu giysilerle gömmek Hristiyanlıkta bir gelenek halini almıştır⁵⁶. Bu durumu Nyssalı Gregorios ve Selanikli Aziz Symeon anlatmaktadır⁵⁷.

Fig. 4: Lazarus'un kefenle sarılı betimi⁵⁸

Fig. 5: Lectus funebris⁵⁹

Eller cinsiyetine göre şekillendirilip beden kefenlendikten sonra *prothesis*⁶⁰ töreni için naaş açık bir tabuta yerleştirilirdi. Kiliseye taşınması yürüyüş alayı eşliğinde gerçekleştirilmekteydi (Fig. 6). Bu yürüyüş alayı seremonisi Paganlardaki cenaze törenlerinde de var olan bir ritüeldir (Fig. 7)⁶¹.

52 Şahin 1996, 147-148.

53 Hom.Iliad, 18/352-353; 24/558; Hom. Ody., 2/96-102; 19/142; 24/132.

54 Akyürek 1995, 179.

55 Kyriakakis 1974, 50.

56 Hapgood 1922, Appendix B, 609.

57 Bu uygulamanın 15. yüzyılda da sürdüğünü göstermektedir bkz. Rush 1941, 129; Kyriakakis 1974, 44.

58 <https://media.ascensionpress.com/2014/04/10/christ-tomb-raider/>

59 Hatereii aile mezarına ait bir kabartma Akçay 2017: 127.

60 Hellence'de "sunuş" anlamına gelen ve politeist inançlardan beslenen bu pratikte, cenaze yakınlarına gösterilir ve bireye son bir veda öpücüğü verilir. Fedwick 1976, 145 vd.; Toksoy 2007, 230-236.

61 Aquila Müzesinde bulunan Amiterium kabartmasında cenaze alayının işlendiği güzel bir örnektir Akçay 2017: Res.80; Roma dünyasındaki cenaze alayı için bkz. Akçay 2017, 127.

Fig. 6: Hıristiyanlık cenaze yürüyüş alayı⁶²

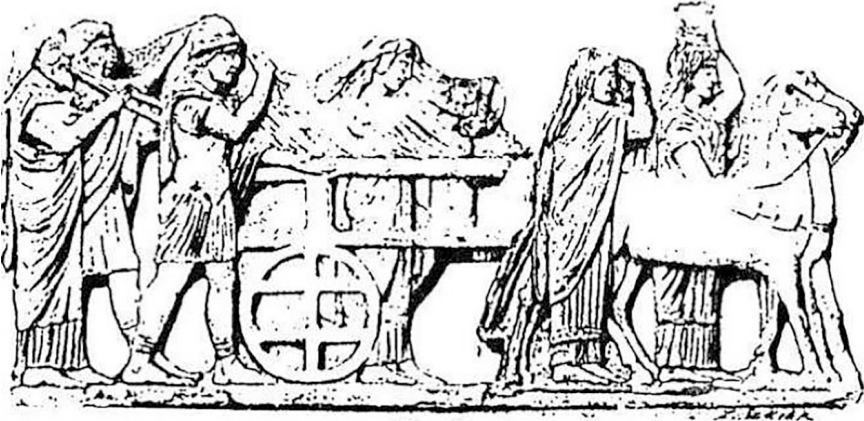

Fig. 7: Paganlardaki cenaze yürüyüş alayı⁶³

Pagan kültüründeki meşaleler yerini mumlara, mızıkacılar ise yerini ilahi okuyanlara bırakmıştır. Hıristiyan imparatorluğun erken dönemlerinde cenaze alayına eşlik eden paralı ağıtçılar görülürken, daha sonraları cenaze alayının önünde bir Meryem ikonası ve mumlar taşınmaya başlanmıştır (Fig. 8).

62 <https://calenda.org/385234?file=1>

63 Kızıl 2017, Res. 79.

Fig. 8: Hristiyan cenaze alayında taşınan Meryem ikonası⁶⁴

Her ne kadar Hristiyanlık teolojisinde ölüm kurtuluş olarak görülse de tüm bu hazırlıklar esnasında ölen kişinin yakınları tarafından tıpkı Paganlar da olduğu gibi ölen kişiye övgülerle ağıtlar yakma alışkanlığı devam ettirilmiştir.

Yürüyüş alayıyla birlikte *prothesis* töreni için kiliseye getirilen naaş, gömülmeden önce yakınlarının ona vereceği son veda öpücüğü olan *aspasmos* uygulaması için yüksek bir sekinin üzerine yatırılır ve böylece *prothesis* töreni başlamış olurdu. Halktan sıradan insanların *prothesis* töreni genellikle evlerinde yapılırken kiliselerde de yapıldığı bilinmektedir⁶⁵. İmparatorluk ailesi üyeleriyle piskoposların *prothesis* törenleri kiliselerde yapılırdı. Rahiplerinki ise manastırlarda düzenlenirdi (Fig. 9)⁶⁶. Kilisedeki *prothesis* töreni, sıradan vatandaş için kiliselerin *narteks* bölümlerinde, ruhban ya da imparatorluk mensupları için *naos* bölümlerinde yapılırdı⁶⁷.

64 https://www.oodegr.com/tourkika/eortes/kyriaki_orthodoxias.htm

65 Kyriakakis 1974, 44.

66 Akyürek 1995, 180.

67 Akyürek 2010, 170.

Fig. 9: Kilisede düzenlenecek cenaze törenine hazırlık⁶⁸

Bu törenlerde eğer ölen kişi erkek ise cenazesi, apsinin soluna, kadın ise cenazesi apsinin sağına yerleştirilirdi. Yüksek mertebeli bir din adamı olması durumunda ise göğsüne konulan kutsal kitapla birlikte cenaze, sunak masasının önünde, tabutun dört bir tarafı haç oluşturulacak bir şekilde, diriliş ve gelecekteki sonsuz yaşamı temsil eden mumlarla çevrelenirdi⁶⁹. Açıkta bulunan başın alın kısmına üzerinde *deesis* (yakarış betimi) betimi bulunan bir bez şerit yerleştirilirdi. *Deesis* sahnesi Meryem ananın ve vaftizci Yahya'nın tüm insanların affi için yakarışlarını tasvir eden bir betim olduğu için ölüm kültürüyle alakalı olarak çok kullanılmış bir temadır⁷⁰. Tabut, yüzü Hz. İsa'nın tüm ölüleri diriltmek için geleceği yön olan doğuya bakacak şekilde yüksek bir kaide üzerine yerleştirilirdi. Khrysostomos'un "Tabutu doğuya bakacak şekilde yerleştirdik, böylece gelecek olan dirilişi işaret etsin"⁷¹ sözlerinden de anlaşılacağı gibi bu durumun gelecekteki diriliş beklentisi için olması muhtemeldir. İlahi yazarı Aziz Ioannes'in de dile getirdiği "Gelin kardeş-

68 https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:The_funeral_procession_of_Jean_II.jpg

69 Akyürek 2010, 170.

70 Akyürek 2010, 171.

71 Kyriakakis 1974, 55.

ler, haydi ölüye son öpücüğümüzü verelim ve tanrıya şükürlerimizi dile getirelim⁷²” cümlesinden *prothesis* sırasında ilahiler okunduğunu anlamaktayız. *Prothesis* töreni sırasında ölünün yatırıldığı yatağın dört kenarına haç formu oluşturacak şekilde yerleştirilen mumlar yakılırdı. *Prothesis* törenine katılanlar kiliseye ilahi ışığı ve sonsuz yaşamı temsil eden mum taşırlardı⁷³. Daha sonra kilisedeki törenin son süreci olan *aspasmos* uygulamasına geçilirdi. Ölüye veda için yapılan bu törende akrabalar ve yakınlar sırayla tabutun önünden geçip veda öpücüğü (*aspasmos*) kondururlardı. Veda öpücüğü geleneği Pagan dünyasında da olan bir gelenektir⁷⁴.

Yukarıda sözü edilen kiliseler içinde düzenlenen *prothesis* töreninin görsel olarak sunulduğu, kilise duvarlarına betimlenmiş *prothesis* sahnelerinin yer aldığı freskolar bulunmaktadır. Tamamıyla ritüel amaç güden *prothesis* sahneli betimler, 14. yüzyılda kiliselerin ikonografik programı içerisine girmiştir⁷⁵. Bu sahneler, Meryem’in ölümünü anlatan “*koimesis*” sahnesini temel alarak gelişmiştir⁷⁶. Yunanistan Meteora Bölgesi’ndeki Barlaam Manastırı’nda Meryem’in ölümünün anlatıldığı sahnede, kefenlenmiş Meryem yüksek bir sekide ve başının altına bir yastık konmuş vaziyette yatmaktadır. Yattığı sekinin başına ve sonuna birer mum konmuş, çapraz duran ellerinin arasına da İsa ikonu yerleştirilmiş olarak betimlenmiştir. Yatağının etrafını çevreleyen rahipler *aspasmos* uygulamaktayken, bir rahibin de tütsü yaktığı görülmektedir⁷⁷. Geç tarihli bir örnek olmasına rağmen bu duvar resmindeki başlıca imgeler, erken yazılı kaynakların bahsettiği *prothesis* törenlerinin öğelerini doğrular vaziyettedir. Ve bize *prothesis* törenini görsel açıdan görebilme imkânı vermektedir⁷⁸.

Kilisede gerçekleşen *prothesis* ve *aspasmos* uygulamalarından sonra naaş, eğer kilise dışında bir alana gömülecekse cenaze alayı eşliğinde defnedileceği yere, eğer kilise içindeki bir bölüme gömülecekse, kilise içinde defnedileceği bölüme taşınmıştır (Fig. 10)⁷⁹.

72 Hapgood 1922, Appendix B, 389.

73 Hapgood 1922, 610.

74 Paoli 1992, 128.

75 Walter 1982, 137; Akyürek 1995, 183.

76 Mitrović et al. 1931, 134-174.

77 Martin 1951, 217-225; Akyürek 1995, 184.

78 Akyürek 1995, 184.

79 Akyürek 1996, 82.

Fig. 10: Defin hazırlığı⁸⁰

Entepihos adı verilen, ölünün mezara yerleşmesi işleminde ölü bedeninin başı her daim Hz. İsa'nın doğduğu ve öldüğü yer olan Kudüs'e, yani doğuya bakacak şekilde konumlandırılır; bir lahitse lahitin içine konur, basit toprak gömü olarak planlanmışsa toprağa yatırılarak gömülürdü⁸¹. Akabinde mezar başında bir yakını konuşma (*epitaphios logos*) yapardı. Ölünün ardından yas tutma süresi yasalarla dokuz gün olarak belirlenmiştir. Ölümün ardından üçüncü, dokuzuncu ve kırkıncı günlerde⁸² anma (*panikhid*) merasimleri yapılırdı. Ruhun bedenden ayrılışını aşamalandıran bu Pagan kökenli anma törenleri, Hristiyanlar tarafından da benimsenmiş hatta günümüzdeki İslam inancında da sürdürülmektedir.

Pagan ölü gömme uygulamalarında mezara konan kandil, Hristiyanlıkta sonsuz yaşamı aydınlatma anlamına gelen, tabağa dikilen muma dönüşmüştür. Mezarın başına mum ve "*kollyba*" denilen sepet bırakılırdı. Bu sepetin içine filizlenip tekrar meyve vermesi için toprağa gömülmek anlamına gelen buğday, sonsuz yaşamın tatlılığına atıfta bulunan bal ve kuru üzüm konulurdu. Pagan geleneğine göre gömme ritüelinde ölenin yakını ilk olarak saçından bir tutam koparır ve ardından mezara sulandırılmış şarap ve parfüm saçardı⁸³.

80 <https://members.ancient-origins.net/articles/relics>

81 Abrahamse 1983, 131.

82 Akyürek 1995, 172.

83 Alexiou 2002, 7.

Hristiyanlıkta ise ölüye genel adı ile *enagismata* denen süt, bal, su, şarap, kereviz, *pelanos* (et, bal ve sıvı karışımı) ve *kollyba* (kuru ve taze meyveler) sunulurdu⁸⁴. Bu geleneğe göre Aizanoi ince cidarlı kâsesi kullanılarak ölene *enagismata* yapılmış ve olasılıkla *kollyba* yani kuru ve taze meyveler veya süt/şarap sunulmuştur⁸⁵. Bunların dışında kökeni Pagan inancına dayalı olan; mezar başında veya kiliselerde yemek ziyafeti geleneği, Hristiyanlaşmış bir devamlılık halinde *euharista* (ekmek şarap ayini) ayini ile sürdürülmüştür.

SONUÇ

Geç Antik Çağ, birçok Pagan uygulamanın aslında tam anlamıyla değişmediği, sadece yeni dinin etkisiyle yeni eklemelerin yapıldığı bir çağdır. Köklü değişimin en çok kendini gösterdiği alan ise dini mimaridir. Değişen dinle birlikte dini mimaride gösterişli öğelerle dekore edilmiş, tanrılara adanmış tapınaklar yerine basit bir plâna sahip olan bazilikal planlı kiliseler ortaya çıkmıştır. Bahsi geçen dönemdeki bu benzersiz ve büyük dinsel değişimin sonucunda 4. yüzyıla gelindiğinde imparatorluk sakinlerinin yarısından fazlası bu değişime ayak uydurmuştur. Paganizmden Hristiyanlığa geçiş hızlı gibi görünse de Pagan Yunan-Roma kültüründen ayrılış görüldüğü kadar kolay olmamış, halkın her sınıfından insan grupları, eski alışkanlıklarına ve inançlarına tutunmakta ısrarcı davranmışlardır. Ölümü algılama, ölüme karşı yaklaşım yeni dinin etkisinde değişmiştir. Geç Antik Çağ'da Hristiyanlığı yeni benimsemiş olan toplumun ölüm algısında, ne Yunan kültüründe olduğu gibi tekrar öldüğü coğrafyaya veya gömüldüğü mezara geri döneceğine inanılmış ne de Roma dininde olduğu gibi ölümü hiçlikle bir tutan bir inanış var olmuştur. Geç Antik Çağ'daki Hristiyan toplum ölümü; mahşer gününde Hz. İsa'nın ölen insanları dirilteceği, canlanan ruhun tekrar eski bedenine döneceği zamana kadar bekledikleri, geçici bir uyku olarak kabul etmiştir. Ölümü bu fakir dünyasından bir nevi kurtuluş olarak algılamıştır. Bu ölüm algılarının sonuçlarından biri de mezarlık alanlarını tanımlayan kelimelerde kendini göstermiştir. Mahşer günü Hz.İsa tarafından tekrar aynı bedenle diriltileceklerine dair olan inanç, cansız bedenleri daha iyi muhafaza etme tutumunu geliştirmiş ve böylece intramural gömüt tarzını uygulamaya başlamışlardır⁸⁶. Hatta tekrar aynı bedende canlanacaklarına dair olan bu inanç, kremasyon gömüt uygulamasının terk edilme sebeplerinden biri olmuş olabilir.

Hristiyan toplum, ölüme yaklaşım konusunda Yunan-Roma kültürlerinden ayrılmış görünmesine karşın Pagan cenaze ve mezar uygulamalarından kopamamıştır. Örneğin ölen kişinin cenaze hazırlıkları kapsamındaki uygulamalar arasında yer alan cansız bedenın yıkanması, yağlanması, gözlerinin ve ağzının kapatılması,

84 Alexiou 2002, 7.

85 Özer-Doksanaltı 2017, 290.

86 Bahsi geçen konu ile detaylı bir çalışma yazar tarafından hazırlık aşamasındadır.

giydirilmesi, *lazaroma* (kefenleme) işlemi uygulanması ve sonra etrafına çiçekler konulup, kurdelelerle ve çelenklerle süslenen bir sedye üzerinde sergilenmesi gibi pratikleri, Pagan ölü gömme uygulamalarında da görmekteyiz. Ek olarak Pagan toplumun ölü gömme adetlerinin vazgeçilmez uygulamalardan olan cenaze alayı, ağıtlar yakan topluluk, beden gömüldükten sonra mezara takdim edilen sunular ve ölüye düzenlenen anma programları gibi uygulamaları, Hristiyan ölü gömme geleneklerinde görebiliriz.

Prehistorik Çağlar'dan bu yana süreç içerisinde değişen ölü gömme gelenekleri, her dönemde olduğu gibi Geç Antik Çağ'da Hristiyanlığın kabulüyle birlikte kendi inanç ekseninde şekillenerek ilerlemiştir. Tek tanrılı inanç, Pagan mirasını büyük ölçüde reddetse de pek çok Pagan ölü gömme geleneğinin Hristiyan anlamlar yüklenerek devam ettirildiğini göstermektedir.

Çıkar Çatışması

Yazar, makale kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmadığını ifade etmiştir.

Etik

Bu makale, Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde hazırlanmış olan "Anadolu'da Bulunan Geç Antik Çağ Mezar Tipleri ve Dini Mimari ile olan İlişkileri" başlıklı tezin bir bölümünden üretilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abrahamse 1983, Abrahamse, D., "Rituals of Death in Everyday Life in the Middle Byzantine Period, Byzantine Studies Conference, 59-60.
- Akçay 2017, Akçay, T., Yunan ve Roma'da Ölü Kültü, Ankara.
- Akyürek 1995, Akyürek, E., Kariye Parekklesion Bir Mezar Şapeli olarak Programının Yorumlanması, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi. İstanbul.
- Akyürek 1996, Akyürek, E., Bizans'ta Sanat ve Ritüel, Kariye Güney Şapelinin İkonografisi ve İşlevi, İstanbul.
- Akyürek 2010, Akyürek, E., "Bizans Toplumunda Ölüm", Bizantion'dan İstanbul'a. Bir Başkent'in 8000 Yılı, (ed. N. Başgelen), İstanbul, 166-177.
- Alexiou 2002, Alexiou, M., The Ritual Lament in Greek Tradition, New York.
- Andronikos 1968, Andronikos M., Totenkult, Göttingen.
- Bowersock et al. 1999, Bowersock, G., Brown, P., Grabar, O., Late Antiquity A Guide to the Postclassical World, Cambridge.
- Brown 1974, Brown, P., "Mohammed and Charlemagne by Henri Pirenne". *Daedalus* 103, 25-33.
- Brown 2017, Brown, P., Geç Antik Çağ'da Roma ve Bizans Dünyası, (trans. T. Kaçar), İstanbul.
- Çetinkaya 2011, Çetinkaya, H., "Roma ve Bizans İmparatorluklarında Ölüm Algısı ve Mezar Türleri", Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 3,18-38.
- Davies 1999, Davies, J., Religion in the First Christian Centuries Death, Burial in the Religions of Antiquity, London-New York.
- Deckers - Serdaroğlu 1993, Deckers, J. G. - Serdaroğlu Ü., "Das Hypogäum bei Silivri Kapı in Istanbul", *Jahrbuch für Antike und Christentum* 36, 140-163.
- Fedwick 1976, P. Fedwick, P.J., "Death and Dying in Byzantine Liturgical Traditions", *Eastern Churches Review*, 8, 152-161.

- Fontaine 1989, Fontaine, J., "Discussion", ACTES of the 11th International Congress of Christian Archaeology, 152-213.
- Hapgood 1922, Hapgood, I. F., Service Book of Holy Orthodox-Catholic Apostolic Church, New York.
- Homeros, Illiada, (trans. A. Erhat- A. Kadir), İstanbul 1992.
- Homeros, Odysseia, (trans. A. Erhat- A. Kadir), İstanbul 2002.
- Hökelekli 1991a, Hökelekli, H., "Ölüm ve Ölüm Ötesi Psikoloji", Uludağ Üniversitesi-İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3, 3, 151-165.
- Hökelekli 1991b, Hökelekli, H., "Ölümlle İlgili Tutumlar ve Dini Davranış", Journal of Islamic Research, 5, 2, 83-91.
- Johnson 1997, Johnson, M.J., "Pagan-Christian Burial Practices of the Fourth Century: Shared Tombs?", Journal of Early Christian Studies, 5, 1, 37-59.
- Jones 1964, Jones, A. H. M., The Later Roman Empire 284-602, A Social, Economic and Administrative Survey, Oxford.
- Kaçar 2018, Kaçar, T., "Geç Antik Çağ Tartışmaları Bir Revizyon Önerisi Olarak "Birinci Bin Yıl" Cedrus, VI, 519-534.
- Kara 2013, Kara, O., "Antalya Müzesi Müdürlüğü Başkanlığı'nda Perge Antik Kenti 2013 Yılı Kazıları", 23. Müze Kurtarma Kazıları Sonuçları, 427-449.
- Kızıl 2017, Kızıl, A., "Antik Dönem Yunan Dünyası'nda Ölüm Kavramı ve Bununla İlgili Bazı Betimler", Amisos, 2, 3, 32-65.
- Koch 2015, Koch, G., Türkiye'deki Geç Antik Dönem Merkezleri ile Birlikte Erken Hıristiyan Sanatı, (trans. A. Aydın), İstanbul.
- Kyriakakis 1974, Kyriakakis, J., "Byzantine Burial Customs: Care of the Deceased from Death to the Prothesis", The Greek Orthodox Theological Review, 19, 37-72
- Mango 2018, Mango, C., Bizans Yeni Roma İmparatorluğu, (trans. G. C. Güven), İstanbul.
- Marcone 2008, Marcone, A., "A Long Late Antiquity? Considerations on a Controversial Periodization", Journal of Late Antiquity 1/1, 4-19.
- Martin 1951, Martin, J. R., "The Death of Ephrem in Byzantine and Early Italian Painting", The Art Bulletin 33, 217-225.
- Marrou 1977, Marrou, H. I., Décadence romaine ou antiquité tardive? IIIe-VIe siècle, Du Seuil, Paris.
- Matta Bap., <https://kutsalkitap.info.tr/?q=Mat.26> Accessed 01 March 2024.
- Meyendorf 1979, Meyendorf, J., Byzantine Theology: Historical Trends and Doctoral Themes, Newyork.
- Minchev 2007, Minchev, A., "Funerary practises and grave types of 2nd and 3rd C. AD in the Roman cemeteries of Marcinopolis, Devna, Bulgaria", Ed. S. A. Luca, Funerary Practises in Europe, before and after Roman Conquest (3rd century bc - 3rd century ad), acta terrae septemcastrensis VI-1.
- Mitchell 1999, Mitchell, S., "The Cult of Theos Hypsistos", Ed. P. Athassiadi- M. Frede , Pagan Monotheism in the Late Antiquity, Oxford, 81-148.
- Mitchell 2016, Mitchell, S., Geç Roma İmparatorluğu Tarihi M.S. 284-641, (trans. T. Kaçar), Ankara.
- Mitrović et al. 1931, Mitrović-Wratislav, L.- Okunev N., La Dormition de la Sainte Vierge dans la peinture Medievale Orthodoxe, Byzantinoslavica, 3, 134-174.
- Müller 1974, Müller, K. H., Handbuch Der Vorgeschichte, Band III, München.
- Özer - Doksanaltı 2017, Özer, E.- Doksanaltı, E., "Aizonai Kuzey Nekropolis'te Bulunan Bir Mezarı Anlamak, Okumak ve Yorumlamak: Herakles Mezarı", Cedrus V, 287-300.
- Öztürk - Kavaz 2012, Öztürk, N.- Kavaz, B., Erdek Zeytinliada Meryemana Manastırı, Bandırma.
- Poulou Papadimitriou - Tzavella 2012, Poulou Papadimitriou N.- Tzavella, E., Ott; "Burial Practices in Byzantine Greece: Archaeological Evidence and Methodological Problems for its Interpretation", Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe Archaeological and Historical Evidence, (ed. Salamon M.- Wołoszyn M.- Musin A.- Špehar P.), 377-428.
- Paoli 1992, Paoli, U.E., Rome: Its People Life and Customs London.
- Prienne 1984, H. Pirenne, Hz. Muhammed ve Charlemagne, (trans. M. Ali Kılıçbay), Ankara 1984.
- Riegl 1889, Riegl, A., Die ägyptische Textilfunde im k.k. österreichischen Museum. Allgemeine Charakteristik und Katalog, Viyana.
- Riegl 1901, Riegl, A., Die spätömische Kunst-industrie nach den Funden in Österreich-Ungarn, Viyana.
- Robin 1950, Robin, L., Platon- Oevres Completes Phedon I, Paris.
- Rush 1941, Rush, A.C., Death and burial in Christian Antiquity. No. 1, Washington. 1941
- Rush 1974, Rush, A.C., "The Eucharist. Sacrament of the Dying in Christian Antiquity", The Jurist 34, 10-35.
- Sifil 2002, Sifil, E., "Kıyam" TDV İslâm Ansiklopedisi cilt.:25, 514.
- Stewart 1954, Stewart, C., "Early Christian, Byzantine and Romanesque Architecture", Simpson's History of Architectural Development, vol. 2, London.
- Sullivan 1987, Sullivan, D. F., The Life of Saint Nikon, Washinton.
- Şahin 1996, Şahin, N., "Beyaz Lekythos'lar Işığında Atina'da Ölü Kültü ve Ölüm İkonografisi", Arkeoloji Dergisi, IV, 143-167.

- Şahin - Başkaya 2017, Şahin, M.- Başkaya, H. S., "Nasıl Toprak Oluyoruz?", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10, 125-140.
- Şpidlik 1986, Şpidlik, T., *The Spiritually of the Christian East*, Michigan.
- Tek 2002, Tek, A. T., "Antik Literatür ve Yazıtlardan Örneklerle Roma Dünyasında Ölüm", Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Anadolu Sanat Dergisi, 12, 121-148.
- Toksoy 2007, Toksoy, A., "Yenikapı'da İnanç", Gün Işığında İstanbul'un 8000 Yılı, Marmaray, Metro, Sultanahmet Kazıları, (ed. Z. Kızıltan), İstanbul, 230-236.
- Walter 1976, Walter, C., "Death in Byzantine Iconography", *Eastern Churches Review*, 8, 113-127.
- Walter 1982, Walter, C., *Art and Ritüel of the Byzantine Church*, London.
- Weber 1905, Weber, A., *Histoire de la Philosophie Europeenne*, Paris.
- Veyne 1987, Veyne, P., "The Roman Empire", *History of Private Life from Pagan Rome to Byzantium*, (ed. P. Ariès-PVeyne- G, Duby) Massachusetts.
- Yuhanna Bap. <https://incil.info/kitap/Yuhanna/19> Accessed 01 March 2024.

Online Kaynaklar

- <http://www.pravoslavie.ru/foto/image5321.htm> Accessed 01 March 2024
- <https://www.dong.world/2020/08/the-royal-museums-of-turin-1-2-the-royal-palace-holy-shroud-chapel-and-royal-library/> Accessed 01 March 2024
- <https://media.ascensionpress.com/2014/04/10/christ-tomb-raider/> Accessed 01 March 2024
- <https://calenda.org/385234?file=1> Accessed 01 March 2024
- https://www.oodegr.com/tourkika/eortes/kyriaki_orthodoxias.htm Accessed 01 March 2024
- https://tr.m.wikipedia.org/wiki/Dosya:The_funeral_procession_of_Jean_Ll.jpg Accessed 01 March 2024
- <https://members.ancient-origins.net/articles/relics> Accessed 01 March 2024

2018 Yılı Parion Yamaç Hamamı Kazılarında Bulunan Metal Eserler

2018 Metal Finds From Slope Bath in Parion

Sümeyya MURATOĞLU¹

¹Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Arkeoloji Programı, Yüksek Lisans Öğrencisi, Samsun
· sumeyyamor@gmail.com · ORCID > 0009-0009-7207-7246

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 2 Şubat/February 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 14 Mart/March 2024

Yıl/Year: 2024 | **Cilt – Volume:** 2 | **Sayı – Issue:** 3 | **Sayfa/Pages:** 55-110

Atıf/Cite as: Muratoğlu, S. "2018 Yılı Parion Yamaç Hamamı Kazılarında Bulunan Metal Eserler"
Propontica, 2 (3), Mart 2024: 55-110.

2018 YILI PARİON YAMAÇ HAMAMI KAZILARINDA BULUNAN METAL ESERLER

ÖZ

Makalenin konusunu, 2018 yılında Yamaç Hamamı'nda gerçekleştirilen kazı çalışmalarında ele geçen metal eserlerin (bronz, demir ve kurşun), benzer örnekleri ile birlikte, kontektleri de göz önüne alınarak değerlendirilmesi ve tarihlendirilmesi oluşturmaktadır. Parion Yamaç Hamamı 2018 kazılarında 19 farklı kullanım amacına yönelik olan 53 metal eser ortaya çıkarılmıştır. Parion Yamaç Hamamı 2018 yılı kazılarında bulunan metal eserlerin yapıda kısa süreli bir kazı yapılmasına rağmen hem buluntu sayısının fazlalığı hem de çeşitliliği kentte yaygın bir metal eser kullanımının varlığına işaret etmektedir.

2018 yılı Yamaç Hamamı kazılarında bulunup makale kapsamında değerlendirilen buluntu gruplarından, aydınlatma aracı olarak ele geçen bronz masklı kandil, yine Parion'da 2011 yılı Tiyatro çalışmaları sırasında ele geçen bronz masklı kandil ile birlikte, kentte ikinci bir örnek olması nedeniyle oldukça kıymetlidir. Bunun yanında hamamların kullanım gördüğü dönemlerde, temizlenme ritüelleri dışında, kentin tıp merkezi olarak da kullanıldığını destekleyen tıp aletlerine rastlanılmıştır. Parion metal eserleriyle ilgili önceki yıllarda yapılan çalışmalar bakıldığında Roma Hamamı ve Yamaç Hamamı metal buluntularıyla 2018 Yamaç Hamamı metal buluntularının oldukça benzer olduğu görülmektedir. Metal buluntuların kullanım alanına ait yorumlar ise, Antik Çağ'daki kullanımı esas alınarak yapılmıştır. Bunun dışında rastlanan mimari birleştirme, ahşap destekleyici unsurlar, yazı aleti ve çingirak gibi çeşitli buluntu perspektifi veren eserler de yine dönemleri göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir.

Çalışma konusunu oluşturan metal eserler, yine çalışmalar sırasında rastlanan ve aynı mekana bağlı sikke ve seramik grubu eserler ile birlikte değerlendirilmiştir. Tarihleme kontekt içerisinde yer alan sikke ve seramik grubu eserlerine paralellik gösterecek şekilde yapılmıştır. Bu çalışma sonucunda ele geçen erken buluntular MS 1.-2. yüzyıla, buluntuların büyük çoğunluğu ise yapının yoğun kullanım gördüğü evre olan, MS 4.-5. yüzyıla tarihlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Parion, Yamaç Hamamı, Metal Buluntular, Bronz, Demir, Kurşun.

2018 METAL FINDS FROM SLOPE BATH IN PARION

ABSTRACT

The subject of this article was to evaluate and date the metal finds (bronze, iron and lead) recovered during the excavations carried out at the Slope Bath in 2018, together with similar examples, in the light of context. The 2018 excavations of the Parion Slope Bath discovered 53 metal objects for 19 different uses. Despite the short excavation period in the structure, the significant number and variety of metal artefacts found in the 2018 Parion Slope Baths excavations indicate the widespread use of metal artefacts in the city.

Found during the 2018 excavations at the Slope Bath and evaluated within the scope of this article, the bronze masked oil lamp recovered as an illumination tool is precious as it is the second example found in Asia Minor together with the bronze masked oil lamp recovered in Theatre of Parion in 2011. In addition to the cleansing rituals during the periods when the baths were in use, medical instruments were found that supported the fact that some buildings, such as theatres and baths, were also used as medical centres. When the previous studies on the metal finds of Parion are considered, it is seen that the metal finds from the Roman Bath and the Slope Bath are pretty similar to the metal finds from the 2018 Slope Bath. The interpretations regarding the usage of the metal finds are based on their use in antiquity. Furthermore, various artefacts, such as architectural joining, wooden supporting elements, writing instruments, and rattles, were also evaluated considering their period.

The metal finds constituting the subject of this study were evaluated together with the coins and potteries found during the studies and related to the same place. Dating was done in parallel with the coins and potteries in the context. The early finds recovered as a result of this study were dated to the 1st-2nd century AD, while the majority of the finds were dated to the 4th-5th century AD, the phase in which the building was intensively used.

Keywords: Parion, Slope Bath, Metal Finds, Bronze, Iron, Lead.

GİRİŞ

Parion, Troas Bölgesi'nin kuzeyinde, bugünkü Çanakkale iline bağlı Biga ilçesinin Marmara kıyısındaki Kemer köyünde yer almaktadır¹. Kentteki ilk kazı çalışmalarına 2004 yılında Çanakkale Arkeoloji Müzesi tarafından günümüzde Güney-Tavşandere Nekropolü olarak adlandırılan bölgedeki okul yapım çalışmaları sırasında arkeolojik kalıntı ve buluntulara rastlanması nedeniyle kurtarma kazısı olarak başlanmıştır. 2005 yılında ise kentte Başaran ve beraberindeki ekiple sistemli bilimsel çalışmalara başlanmıştır². Süreç boyunca arkeolojik kazı çalışmaları sırasında birçok yapı kalıntısının yanı sıra Roma Hamamı, Büyük Hamam ve Yamaç Hamamı olmak üzere Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait üç hamam ortaya çıkarılmıştır³. Kentte kısa mesafeler arasında çok sayıda hamamın inşa edilmiş olması, kentin Roma Dönemi'nde önemli bir nüfusa ve hamam kültürüne sahip olduğuna işaret etmektedir. Yamaç Hamamı ve Roma Hamamı'nın limana yakın konumlandırılması kente deniz yoluyla gelenlerin bu yapılardan yararlanarak kentin sosyal akışına karıştığı şeklinde yorumlanmaktadır. Kent iki korunaklı limana sahiptir ve bir liman kentine ait tüm özellikleri barındırmaktadır. Bu sebeple Parion, MÖ 8. yüzyıldan MS 14. yüzyıla kadar kesintisiz yerleşim görmüştür⁴.

Yamaç Hamamı, kent içerisinde bulunan Sedat-Naciye Nurova Parion Kazı Evi'nin yaklaşık 100 metre kuzeydoğusundaki tepenin batı yamacı üzerinde konumlandırılmış⁵ ve adını buradan almaktadır⁶. Bulunduğu lokasyon, Romalıların mimari düzen tercihini yansıtacak şekilde, kenti büyük ölçüde gören, hemen karşısında Akropol, Agora ve Tiyatro'nun yer almasıyla kompleks yapılara yakın, kuzeyinde deniz manzarasıyla, sosyal yaşantının yoğun olduğu bölgedir⁷ (Fig. 1).

1 Keleş et al. 2018, 270.

2 Çelikbaş 2010, 4.

3 Yılmaz 2022, 125.

4 Çelikbaş - Oyarçin 2014, 70-71; Oyarçin 2022, 85.

5 Keleş et al. 2018, 270.

6 Yılmaz 2022, 125.

7 Çelikbaş - Oyarçin 2014, 69.

Fig. 1: Parion'un hava fotoğrafı ve Yamaç Hamamı'nın Konumu (Parion Kazı Arşivi)

Parion'da bulunan üç Roma hamamından⁸ biri olan Yamaç Hamamı'nda arkeolojik kazı çalışmalarına 2008 yılında başlanmıştır. Çalışmalar sürerken yapı için oluşan ilk fikirler konut olduğu yönündedir⁹. İlerleyen çalışmalar ve ortaya çıkarılan *apodyterium*, *frigidarium*, *tepidarium*, *laconicum*, *calidarium*, *latrina* ve *praefurnium* gibi mekanlar yapının bir hamam olduğunu ortaya koymuştur¹⁰. Yamaç Hamamı; mekanları, ölçüleri, mimari unsur ve süslemeleri ile değerlendirildiğinde, Roma Dönemi Anadolu hamam mimarisi içerisinde ünik bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapıda kazılar sonucunda elde edilen arkeolojik veriler göz önüne alındığında Yamaç Hamamı'nın MS 1. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra inşa edildiği ve en yoğun kullanım evresinin MS 4. – 5. yüzyıllar olduğu anlaşılmaktadır¹¹. Yamaç Hamamı kazılarında ele geçen sikkelerin ve seramiklerin büyük bir bölümünün¹² MS 4. ve 5. yüzyıllara ait olması da söz konusu yüzyılların Yamaç Hamamı'nın en yoğun kullanım evresi olduğunu destekler niteliktedir¹³.

8 Parion Roma Hamamı için bkz: Yılmaz 2012, 57-66; Keleş - Yılmaz 2014, 159-174; Yılmaz 2022, 153-194; Parion Yamaç Hamamı için bkz: Keleş - Çelikbaş 2014, 175-192; Çelikbaş 2016a, 67-76; Yılmaz 2022, 125-152; Parion Büyük Hamamı için bkz: Yılmaz 2022, 194-196.

9 Çelikbaş 2016a, 76.

10 Çelikbaş - Oyarçin 2014, 61-85; Keleş et al. 2018, 271.

11 Yılmaz 2022, 134-152.

12 Keleş et al. 2018, 274-277; Yılmaz 2022, 152.

13 Çelikbaş - Oyarçin 2014, 70; Keleş et al. 2018, 274, 276.

Çalışmalarda ele geçen arkeolojik veriler, yapının MS 5. yüzyıl sonlarına doğru işlevini kaybettiğine işaret etmektedir. Hamamın, apoditerium bölümünün zemininden yüksek bir kotta ve *piscinanın* üzerinde toprağa gömülü halde ele geçen sivri dipli *pithos*ların varlığı, yapının hamam işlevini kaybettikten sonra depo olarak kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir. Aynı zamanda yine apoditeriumda yer alan latrinanın atık su tahliye kanalında, *amphora*, servis tabakları, kandiller, testiler, pişirme kapları ve türevleri bulunan seramikler de bu görüşü destekler niteliktedir¹⁴ (Fig. 2-3).

Fig. 2: Yamaç Hamamı hava fotoğrafı (Parion Kazı Arşivi)

14 Keleş et al. 2018, 274-275.

Fig. 3: Yamaç Hamamı planı (Parion Kazı Arşivi)

2018 yılında Yamaç Hamamı kazılarında öncelikli olarak yapının kuzey sınırının belirlenmesi amaçlanmıştır¹⁵. Söz konusu çalışmalar sırasında MS 2. yüzyıla tarihlenen bir yapının zemininin üzerinde yer alan arşitrav bloğunun altında *CochiaPesto* stilinde yapılmış ve büyük oranda tahrip olmuş mozaik kalıntılarına rastlanmıştır. 2016-2017 yıllarında 4 tabakası belirlenen bu alanda stratigrafi çalışmaları devam etmiş ve hamamın kuzey hattı boyunca uzanan 6 tabaka tespit edilerek bu tabakalar kontekst veriler ışığında tarihlendirilmiştir (Fig. 4). 2018 yılı Yamaç Hamamı kazıları kapsamında yapılan bir diğer çalışma ise, yapının batısında yer alan antik yolda gerçekleştirilmiş ve yolun kuzey-güney hattında devam ettiği tespit edilmiştir. Çalışmalar sonucunda bir adet bronz kandil, çok sayıda sikke, seramik ve cam eser parçası, iki adet mermer heykel parçası ve çeşitli formlarda metal eserler ortaya çıkarılmıştır.

15 Keleş et al. 2020, 393- 395.

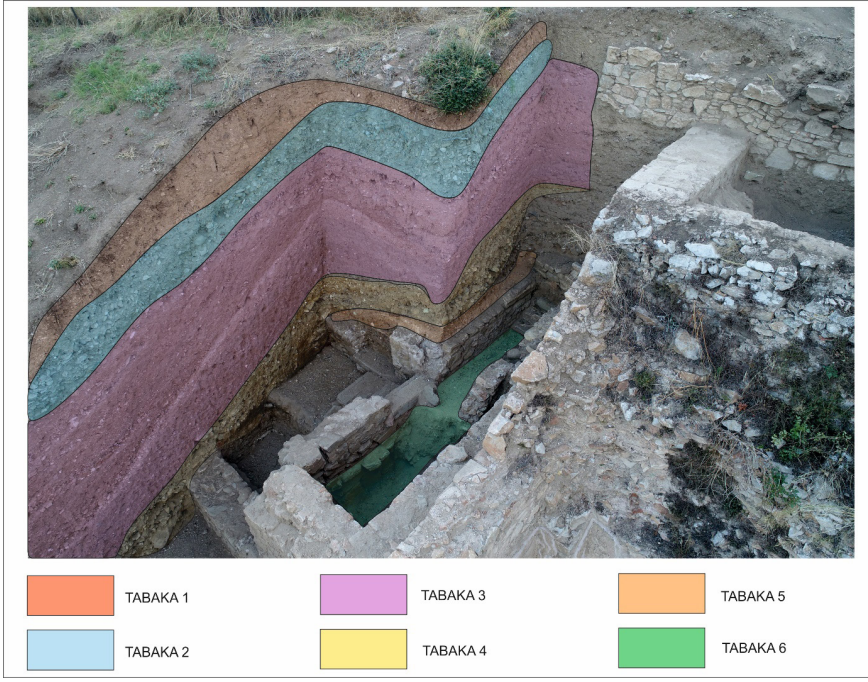

Fig. 4: Yamaç Hamamı stratigrafisi (Parion Kazı Arşivi)

Makale kapsamında Yamaç Hamamı 2018 kazılarında ele geçen bronz, demir ve kurşun eserler, değerlendirilmiş olup, en yoğun grubu bronz eserlerin oluşturduğu görülmektedir (Fig. 5). 53 adet eserin tanımı yapılabilmektedir (Fig. 6). Söz konusu metal eserler, benzer örnekler, aynı kontekstte ele geçen seramik ve sikkeler yardımıyla tarihlendirilmiştir.

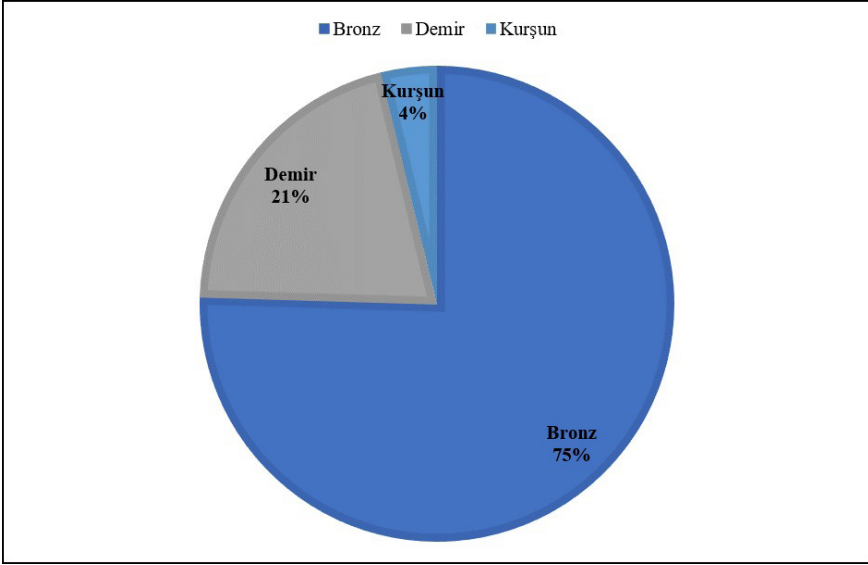

Fig. 5: Eserlerin yapım malzemelerine göre dağılımı

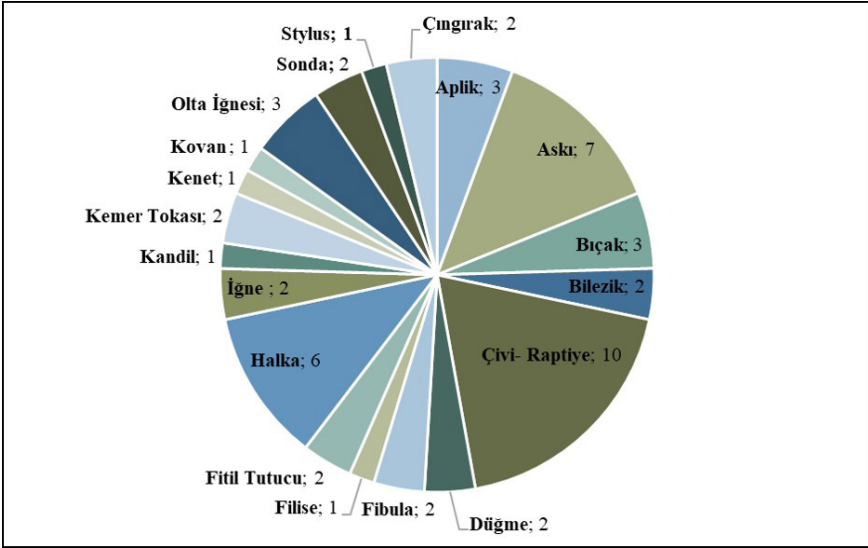

Fig. 6: Buluntu çeşitliliği

Aplik

Kat. No: A1 – Kat. No: A3, form itibarı ile muhtemelen aplik olarak işlev görmektedir. Ele geçen üç malzeme de bronzdur. Kat. No: A1, dörtgen biçimli ince bir levhanın, uç kısmına doğru hafifçe içe yuvarlatılmasıyla oluşturulmuştur. Düz bırakılan kenarında ise yarım daire şeklinde küçük, düzenli bir açıklığın olduğu görülmektedir. Kat. No: A2'nin karşılıklı iki kenarının düzgün olması ve levha yüzeyindeki darbeler nedeniyle düzeltildiği anlaşılmaktadır. Bu buluntunun kaplama amacıyla kullanıldığı düşünülmektedir. Kat. No: A3 ise ince şerit şeklinde bir levhadan oluşmakta, üzerinde belirgin ve küçük bir delik bulunmaktadır. Uç kısmında, kenarda yer alan yine yarım daire şeklindeki açıklığın ise bilinçli olarak yapıldığı düşünülmektedir. Tüm bu çıkarımlar sonucunda bu iki buluntunun muhtemelen ahşap bir yüzey üzerinde kullanılan aplik olabileceği yorumu yapılabilmektedir. Kontekst içerisinde ele geçen sikkeler ve seramik grubu eserlere bakıldığında, bu malzemenin tarihi, MS 4.-5. yüzyıl olarak verilmektedir.

Askı

Yamaç Hamamı'nda gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında, beş adet bronz, iki adet demir olmak üzere yedi adet askı parçası bulunmuştur.

Kat. No: AS1, ana telin kanca¹⁶ formu verilen kısmı kırık olarak ele geçmiştir. Diğer uç ise eklemenin yapılabilmesi için yuvarlatılarak halka formu kazandırılmıştır. Bu bölümde uç kısımları bükülerek eklenen¹⁷ düz çubuk¹⁸ şeklindeki tellerden ikisinin noksan, birinin ise formu destekler vaziyette askı aparatının¹⁹ sağlam olduğu görülmektedir. Benzer örneklerine bakıldığında, cam ve metal kandiller için kullanılan kandil askısının bir örneği olabileceği yönündeki yorumu; Troya Müzesi²⁰ ve Kütahya Müzesi'nde²¹ yer alan cam kandil askıları, Saraçhane²², Sardis²³, Stratonikeia²⁴ ve Kibyradaki²⁵ örnekler ile olan benzerlikleri desteklemektedir.

Kat. No: AS2, Roma ve Geç Roma dönemlerinde sıklıkla karşımıza çıkan, sağlam hali "8" formuna sahip, zincir baklası şeklinde isimlendirilmektedir. Yuvarlak kesitli bir telin uçlarının, birbirine zıt olacak şekilde içe doğru bükülmesiyle oluşan bu parçalar, birbirine eklenerek oluşturulan bir zincire aittir²⁶. Buluntu kırık

16 Tokbudak 2015, Lev. XXXVIII/142-143.

17 Bidwell 1985, Fig. 43/75.

18 Goldman 1950, 392.

19 Demirel 2013, Kat. No. F4.

20 Koçyiğit 2023, 340-341.

21 Demirel Gökalp 2016, Kat. No: 11.

22 Gill 1986, 240/Fig. G-Type A.

23 Waldbaum 1983, Pl. 38/600-601.

24 Yıldırım 2023, Lev. 42/ E9.

25 Demirel 2013, Kat. No. C19-C21; Kaya – Demirel 2020, Kat. No. 31.

26 Çelikbaş 2016b, 189.

olarak ele geçmiştir ve tanımlanan formunu korumamaktadır. Benzer parçalara ise; Kibyra²⁷, Bathonea²⁸, Pergamon²⁹, Parion³⁰ ve Stratonikeia'da³¹ yapılan çalışmalarda rastlanılmaktadır.

Kat. No: AS3 ise gövdesi dörtgen, halka kısmı ve eklenen zincir baklası daire kesitli bir kanca olarak yorumlanmaktadır. Devamına bağlantısı yapılmış ama kırık şekilde ele geçmiştir. Taşıyacağı malzemeye geçirilen ucu düz şekilde bırakılmıştır, bu durum cam ve metal kandil askısı olabileceği yönündeki yorumumu destekler niteliktedir. Benzer ve kullanım alanı hakkında ipucu veren örneklerine; Pergamon³² ve Sardis'te³³ rastlanmaktadır. Kontekst içerisindeki diğer buluntu gruplarını oluşturan sikkeler ve seramikler de değerlendirildiğinde MS 4.-5. yüzyıla tarihlenmektedir.

Kat. No: AS4, kırık olarak ele geçmiştir. Kanca kısmından devam eden uzun gövdesi nedeniyle askı parçası olabileceği, Pergamon'daki³⁴ benzer örneklerle desteklenmektedir.

Kat. No: AS5, yuvarlak kesitli ve bir ucu kıvrılmış demir telden oluşmaktadır. Kırık olarak ele geçen bu parça muhtemelen askı aparatına aittir. Kat. No: AS1'de olduğu gibi ara bağlantıları sağlayan, uzun, tek parça ve uç kısımları eklemelerin yapılabilmesi için kıvrılmış askı elemanına ait bir parça olması muhtemeldir.

Kat. No: AS6'nın üzerinde çizgi bezemeleri vardır. Arkasında bulunan halka şeklindeki kısımdan bir zincire bağlandığı düşünülmektedir. Gövdesi dörtgen formdayken, arka kısımdaki halka yuvarlak kesitlidir. Bu da hareketli bir parça olabileceği yönündeki yorumu güçlendirmektedir.

Kat. No: AS7, kanca formundadır ve bu aparat demirden üretilmiş olup, yuvarlak profillidir.

Çalışmalar sırasında ele geçen ve askı olarak değerlendirilen buluntular, benzerlerine ulaşılabilmesi açısından rahatça yorumlanabilmektedir. Kandil askısı ve buhurdanlık askısı gibi tavandan, aydınlatma ve esans yayma amaçlı kullanılan cam ve metal kapların asılması amacıyla kullanıldıkları düşünülmektedir.

27 Demirel 2013, Kat. No. F3.

28 Enez 2019, Kat. No. 96.

29 Gaitzsch 2005, Taf. 20/HAK 12.

30 Çelikbaş 2016b, Kat. No: K55, K57.

31 Yıldırım 2023, Lev. 40/E1, Lev. 41/E2.

32 Gaitzsch 2005, Taf. 19/HAK 1.

33 Waldbaum 1983, Pl. 38/591, Pl. 39/608.

34 Gaitzsch 2005, Taf. 53/STA 1, STA 3.

Eserler için uygun tarih atamasının kontekstteki diğer buluntu gruplarına paralel şekilde MS 4.-5. yüzyıl olarak belirlenmesi uygun görülmüştür.

Bıçak

Günlük yaşantıda sıkça kullanılan bıçakların, mutfaktan tıp alanına, kişisel bakımdan saldırı-savunma durumlarına kadar oldukça çeşitli alanlarda kullanıldığı görülmektedir. Genellikle demir ve bronzdan yapılan bıçaklar, temelde üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar; kesici, saplama ve sap kısımlarıdır. Saplama kısmı rahatça sap içindeki yuvaya oturtulabilmek için uzatılmıştır³⁵. Sap kısmı, saplamanın oturtulduğu bölümdür. Genelde kolay kavranabilmesi ve kullanım kolaylığı sağlaması için ahşaptan veya kemikten yapılmaktadır. Bıçak olabileceği ihtimali üzerinde durulan buluntuların kullanım alanıyla ilgili yorumlar, benzerlerine dayandırılarak netleştirilmiştir.

Kırık olarak ele geçen üç bıçak da demirden üretilmiştir. Kat. No: B1'in, gövde ve sivri uç kısmı, form belirtecek şekilde sağlamdır ve benzerlerine; Parion³⁶, Pergamon³⁷ ve Arykanda'da³⁸ rastlanmaktadır.

Kat. No: B2'nin uca doğru daraldığı, korunan formundan anlaşılmaktadır. Ele geçen örnek dar biçimdedir. Benzerlerine; Parion³⁹, Sardis⁴⁰, Pergamon⁴¹ ve Arykanda'da⁴² rastlanmaktadır.

Kat. No: B3, diğer iki örnekten ayrılarak, tıbbi müdahalelerde kullanılan bisturi bıçağına ait bir parça olmalıdır. Sap ve bıçağın gövdeye uzanan kısmı noksandır.

Keskin bir aletin kullanılmasını gerektiren her türlü tıbbi uygulamada bisturi kullanımını oldukça yaygındır. Bunun dışında deri işleme gibi tıbbi olmayan alanlarda da kullanıldığı bilinmektedir. Genellikle göbekli, geniş bir bıçak formuna sahiptir. Bu nedenle göbekli ameliyat bıçağı olarak da bilinmektedir. Sırt kısmı düzdür. Sivri ucun hafifçe geriye döndüğü örneklerine de rastlamak mümkündür⁴³. Sap kısmında genellikle spatula şeklinde ikinci bir uca da sahip olduğu görülmektedir. Bu da muhtemelen kesi açıldıktan sonraki müdahale sırasında daha fazla yaraya sebebiyet vermeden, tıbbi müdahaleye devam edilebilmesine olanak sağlamaktadır⁴⁴.

35 Oransay 2006, 102.

36 Çelikbaş 2016b, Lev. LIII/P2, P4.

37 Gaitzsch 2005, Taf. 31/M12, M18.

38 Oransay 2006, Şek.12/E21-E23.

39 Çelikbaş 2016b, Lev. LIII/P1, P6-P7.

40 Waldbaum 1983, Pl. 14/190, Pl. 15/193.

41 Gaitzsch 2005, Taf. 30/M1, M3, M7.

42 Oransay 2006, Şek. 12/E6-E8, E10-E15.

43 Milne 1970, 27-28; Baker 2004, 141.

44 Künzl 1982, 15.

Benzer işleve sahip diğer tıp aletlerinin de menteşeli ahşap kutularda saklandığı, arkeolojik kalıntılardan ve taş üzerine yapılan kabartmalı betimlemelerden anlaşıl-maktadır⁴⁵.

Buluntunun sağlam olan benzerlerine; Bingen⁴⁶, Kos⁴⁷, Pompeii⁴⁸ ve Napoli Ulusal Arkeoloji Müzesi'nde⁴⁹ rastlanmaktadır.

Kontekst buluntuları geneli itibarıyla tabaka MS 4.-5. yüzyıla tarihlenmektedir.

Bilezik

Kuyumculuk faaliyetleri metallerin işlenmesiyle ortaya çıkmış ve günümüzde de hala devam eden meslek gruplarından. Bilezikler cinsiyet fark etmeksizin kullanılan ziynet eşyalarıdır⁵⁰. Aksesuar olarak kullanılmasının yanında, kıyafetle-rin kollarında manşet olarak da kullanıldıklarına dair bilgilere rastlanmaktadır⁵¹.

Çalışmalarda ele geçen iki bilezik parçası da bronzdur. Kat. No: Bİ1, boyutunun küçük olması sebebiyle muhtemelen bir çocuğa ait olmalıdır.

Daire formunda, kırık şekilde ele geçen Kat No: Bİ2'nin ise bir bilezik olabile-ceği muhtemeldir. Kontekst malzemesine göre iki buluntunun tarihi de MS 4.-5. yüzyıla verilmektedir.

Çıngırak

Çıngıraklar çocuk oyuncaklarına heyecan katmak, hayvanların boynuna asmak, müzikle ilişkilendirmek gibi birçok alanda kullanım görmüştür.

Konik, yarım küre veya oval forma sahip olan çıngıraklar, iç kısımda, tam tepe noktasında yer alan ve demirden yapılan bir dilin kenarlara çarpmasıyla ses çı-karan madeni eşyalardır. Çeşitli kültür ve bölgelerde oldukça eskiye dayanan bir varlık göstermektedirler. Bunun yanında günümüzde dahi kullanım alanları çokça kesişerek devam etmektedir⁵².

Çalışma kapsamında değerlendirilen iki adet bronz çıngıraktan Kat. No: Ç1, konik forma sahiptir. Tepe noktasında bulunan delik, demir telin buradan içeri

45 Jackson 2002, 89.

46 Künzl 1996, Abb. III/1-6, 8; Uzel 2000, Lev. XXXI/7-8, Lev. XXXII/12.

47 Künzl 1991, Taf. 50/51.

48 Künzl 2002, Abb. 80/7-10.

49 Bliquez 1994, Nos. 14-15.

50 Çelikbaş 2016b, 158.

51 Yıldırım 2023, 49-50.

52 Yıldırım 2023, 205-210.

geçirilerek dil kısmını tutmasına ve bükülerek askı işlevi de görmesine olanak sağlamaktadır⁵³. Bu da kontekste nazaran oldukça erken (MS 1.-2. yüzyıl) bir malzeme olduğunu göstermektedir.

Kat. No: Ç2'nin köşeleri yuvarlatılmış ve dörtgen forma sahiptir. Üçgen forma sahip askı deliği gövdeyle birlikte, tek parça olacak şekilde dökülmüştür. Noksan olan demir dil, muhtemelen iç kısımda, tepe noktasında yer alan küçük bir halkaya geçirilmektedir.

Benzerleri ve çeşitli formdaki örneklerine; Kibyra⁵⁴, Pisidia Antiokheia⁵⁵, Zeugma⁵⁶, Gözlü Kule⁵⁷, Forum Sempronii⁵⁸, Samothrake⁵⁹ ve Edirne Arkeoloji Müzesi'nde⁶⁰ rastlanmaktadır.

Kontekst, mekanın yamaçta bulunmasından dolayı akıntı toprak ve doğa olayları gibi sebeplerle MS 1.-5. yüzyıl gibi geniş bir tarih aralığına sahiptir. Bu doğrultuda yoğunluk ve tabakalanma dikkate alındığında Kat. No: Ç2, MS 4.-5. yüzyıla tarihlenmektedir.

Çiviler ve Raptiyeler

Birleştirme unsuru olan çiviler özellikle ahşap yüzeylerde kullanılan bir malzeme olduğundan, yapıların girişlerinde ve çatı aksamlarında kullanım görevini üstlenmişlerdir⁶¹. Bunun yanında dekoratif unsur olarak ahşap mobilyalarda kullanım görmüşlerdir.

Ele geçen çivilerin boyutları 1.3-9.1 cm arasında çeşitlilik göstermektedir. Kat. No: ÇR1 ve Kat. No: ÇR2, dörtgen saplamalı raptiyelerdir.

Kat. No: ÇR3'ün benzerine; Metropolitan Müzesi'nde⁶² rastlanmaktadır.

Kat. No: ÇR4 ve Kat. No: ÇR5, dörtgen saplama profiline sahiptir. Kat. No: ÇR4'ün baş kısmının altında dairesel çıkıntılarının olması, üst kısma verilmek istenen dekoratif bir dokunuştan kaynaklanmış olabilir. Benzer örneklerine; Kibyra⁶³ ve Isthmia'da⁶⁴ rastlanmaktadır.

53 Çelikbaş 2016b, 149-150.

54 Demirer 2013, Kat. No. M5, M13.

55 Gültekin 2012, Kat. No. 151.

56 Tokbudak 2015, Lev. XXXIX- XL/147, 149, 151.

57 Goldman 1950, Fig. 266/98.

58 Luni- Gori 2001, Kat. No. 155-160.

59 Dusenbery 1998, 1047/XS 496.

60 Baş 2021, Kat. No. 7-8.

61 Tokbudak 2015, 113.

62 Richter 1915, 357/1215.

63 Kaya – Demirer 2020, Kat. No. 15; Tarkan – Demirer 2020, Kat. No. 5, 9.

64 Raubitschek 1998, 148, Pl. 84/537.

Kat. No: ÇR6 ise yuvarlak bir saplama profiline sahip olup sivri olan ucun içe doğru bükülmesiyle yuvarlak bir hal almıştır. Muhtemelen bu işlem birleştirme için kullanıldığı yüzeyden taşması sonucunda bilinçli şekilde yapılmıştır.

Kat. No: ÇR7 ve Kat. No: ÇR8, dörtgen gövdeli, baş kısmı eksik çivi saplamalarıdır.

Kat. No: ÇR9, bir raptiyeye ait kırık baş parçası olarak değerlendirilmiştir. Saplama kısmı eksiktir.

Kat. No: ÇR10 ise dörtgen formlu ahşap bir mimari birleştirme unsurunda kullanılan çiviye ait saplama parçası olmalıdır. Bu yorum, yüzeye çakılan çivinin, dışarıda kalan fazlalık kısmını darbeye eğip, "L" formunu almasından dolayı yapılmıştır. Mevcut formundan yapılabilecek diğer yoruma bakılacak olursa, bozulmalar nedeniyle net uzunluğu anlaşılmasa da yaklaşık 5 cm kalınlığında bir ahşaba çakıldığı düşünülmektedir.

Pek çok dönemde karşımıza çıkan bu malzeme türü kontekst içerisindeki sikkelerin ve seramiklerin değerlendirilmesiyle MS 4.-5. yüzyıla tarihlenmektedir.

Düğme

Genellikle giysilerde kullanılan düğmeler, birbirine karşılık gelen, çoğunlukla daire formlu biri diğerinden daha küçük, karşılıklı iki yuvarlaktan oluşmaktadır. Kumaşın kalınlığına göre uzunluğu belirlenen ara bağlantı parçası bu iki parçayı tutmaktadır. Çalışmalar sırasında ele geçen ve düğme olarak değerlendirilen Kat. No: D1 ve Kat. No: D2'nin farklı tipteki örneklerine; Zeugmada⁶⁵ rastlanmaktadır.

Fibula

Fibulalar yalnızca aksesuar değil işlevsel olarak da kullanılmışlardır. Günümüzdeki çengelli iğnelerden çok da farklı olmayan fibulalar, elbise ve tuniklerin tutturulmasında, Tunç Dönemi'nden Bizans Dönemi'ne kadar kullanım görmüştür⁶⁶. İğne (*Acus*) ve kavisli bir çengelden (*Kleis*) oluşmaktadır. Fibulalar dönemin, kültürü, ekonomik düzeyi ve inancı gibi konular hakkında ipucu veren süslemelere sahiplerdir. Yalnızca kadınlar değil erkekler tarafından da tercih edilen bir elbise aksamı olduğu söylenebilir.

65 Alagöz 2012, Lev. XVIII/68a-69, Lev. XIX/70; Tokbudak 2015, Lev. IX/33-36, Lev. X/37-39.

66 Tekocak 2012, 27-28.

Kat. No: F1, arbalet formulu fibulaya ait bir parça olabilir. Benzerlerine; Forum Sempronii⁶⁷, Zeugma⁶⁸, Batman Müzesi⁶⁹, Kocaeli Müzesi⁷⁰, Akşehir Müzesi⁷¹ ve Louvre Müzesi'nde⁷² rastlanmaktadır. Dekoratif fibulalardan olduğu düşünülen Kat. No: F2'nin benzerlerine ise; Zeugma⁷³ ve Forum Sempronii'de⁷⁴ rastlanmaktadır.

Filise

Hayvan bağlamak, duvara nesne asmak ve bir zincir geçirilerek kilit için yardımcı eleman olarak kullanmak gibi kullanım alanları mevcuttur.

Kat. No: Fİ1'in benzerlerine ve halkalı örneklerine; Tralleis⁷⁵, Pergamon⁷⁶, Kibyra⁷⁷, Stratonikeia⁷⁸, Zeugma⁷⁹ ve Pisidia Antiokheia'da⁸⁰ rastlanmaktadır. Ele geçen filise, kontekst bulguları neticesinde MS 4.-5. yüzyıla tarihlenmektedir.

Fitil Tutucu

İç mekanların yapay aydınlatmasında rol alan kandiller, genelde pişmiş topraktan üretilmişlerdir. Bunun yanında cam ve metalden üretilen kandillere de rastlamak mümkündür⁸¹. Cam kandillerde fitilin yakıldığında sabit şekilde durabilmesi için kullanılan araçlardan biri fitil tutuculardır⁸².

İnce bir levhadan oluşan kurşun tel, fitilin geçeceği yuvayı oluşturmak için kendi etrafında bükülür ve cam kandilin merkezinden geçecek şekilde kenarlarına oturtulur. Fitilin geçirilmesi için oluşturulan fitil yuvası, tam ortaya denk gelecek şekilde konumlandırılır ve fitil buradaki yuvanın içinden yükselir.

Çalışmalar sırasında ele geçen ve fitil tutucu olabileceği yönünde değerlendirilen buluntular kurşundan üretilmiş olup kırık olarak ele geçmişlerdir. Bu destekleyici aracın yapımında kurşunun tercih edilmesinin nedeni, fitilin bitmesi duru-

67 Luni - Gori 2001, Kat. No. 258.

68 Alagöz 2012, Lev. XIV/41a-42; Tokbudak 2015, Lev. XI/44.

69 Çalış 2018, Örnek No: 1.

70 Bilir 2020, Res. 7-9.

71 Tekocak 2012, Lev. II/9.

72 De Ridder 1915, Pl. 89/1959, Pl. 90/2004.

73 Alagöz 2012, Lev. XV/44-45.

74 Luni - Gori 2001, Kat. No. 262.

75 Yücel Dinç 2019, Kat. No. 573.

76 Gaitzsch 2005, Taf. 38/ Ö8.

77 Demirel 2013, Kat. No. I15- i21.

78 Yıldırım 2023, Lev. 33/D2.

79 Dieudonne-Glad et al. 2013, Pl. 13/260-262.

80 Gültekin 2012, Kat. No. 57.

81 Erten 2013, 106-111.

82 Gençler Güray 2010, 219-220; Erten - Akkuş Koçak 2018, 141-142.

munda söküldüğünde, yeni fitil takılmasını sağlayacak esneklikte ve yumuşaklıkta olmasıdır. Bu da malzemenin uzun süreli kullanımına olanak sağlamaktadır.

Kat. No: FT1 ve Kat. No: FT2'de görüldüğü üzere fitil yuvasından devam eden kolu noksandır. Orta kısma denk gelen fitil yuvasının kenarı, formun düzgün oturulabilmesi için bilinçli şekilde bükülmüştür. Farklı formdaki örneklerine, Olbada⁸³ rastlanmaktadır.

Halka

Çalışmalar sırasında rastlanan halkalar; Kat. No: H1- Kat. No: H6, kullanım açısından ipucu verecek farklı gruplar ile birlikte ele geçmemişlerdir. Bu nedenle ne amaçla kullanıldıkları hakkında bir fikir yürütmek pek mümkün değildir çünkü bu grup; bağlantı, dekorasyon ve takı gibi birçok farklı alanda varlık gösterebilmektedir⁸⁴.

Bu halkaların benzerlerine; Gözlü Kule⁸⁵, Vindolanda⁸⁶, Isthmia⁸⁷, Kibyra⁸⁸, Patara⁸⁹, Pisidia Antiokheia⁹⁰, Zeugma⁹¹, Perge⁹² ve Bathoneada⁹³ rastlanmaktadır.

Bulut grubunu oluşturan eserler gerek kullanım alanındaki çeşitlilik gerekse basit formu sebebiyle oldukça geniş bir coğrafya ve tarih aralığında kullanım görmüştür.

İğne

İğne olarak değerlendirilen, Kat. No: İ1 ve Kat. No: İ2, kırık şekilde ele geçmiştir. Bronzdan üretilen iğneler, kalından inceye doğru sivrilen yuvarlak formlu gövdeye sahiptir ve sivrilen uç kısımları ikisinde de kırıktır. Baş kısımları da kırık olması sebebiyle iğnelerin bir göze sahip olup olmadığı hakkında bir yorum getirilememektedir.

83 Erten 2013, Lev. 1-5.

84 Gültekin 2012, 42.

85 Goldman 1950, 391, Fig. 265/51-52, 66.

86 Bidwell 1985, Fig. 44/87-89.

87 Raubitschek 1998, Pl. 14/61-62.

88 Demirer 2013, Kat. No. İ24-İ34.

89 Şahin 2018, Lev. 20/K33 a-c.

90 Gültekin 2012, Kat. No.136-137.

91 Alagöz 2012, Lev. XVI/50-54; Tokbudak 2015, Lev. XII-XIX/47-66, 68-72, 74-76.

92 Buluç 2023, Kat. No. M13.

93 Enez 2019, Kat. No. 84-85.

Kandil

Aydınlatma aracı olarak kullanılan kandiller genellikle pişmiş topraktan üretilen örnekler ile karşımıza çıkmaktadır. Metalden üretilen kandiller ise pişmiş toprak kandillere nazaran oldukça az rastlanan buluntulardır. Üretim malzemeleri gereği uzun süre kullanılmışlardır. Bu grup eserler genelde sosyal statüde yüksek sınıf mensubu insanlara hitap eden, lüks zevkler arasında sayılmaktadır⁹⁴.

Roma ve Bizans dönemlerinde bronz kandiller döküm tekniğinde yapılmıştır. Balmumu ile istenilen kalıp alındıktan sonra kille kaplanır, ardından yavaşça pişirilir. İçerisindeki balmumu erirken sertleşen kil, kalıp oluşmaktaydı. “*Cire perdue*” olarak adlandırılan bu teknik ile oluşturulan kalıba, döküm işlemi yapılmaktadır⁹⁵.

Çalışmaların yürütüldüğü sırada ele geçen bronz kandil Kat. No: K1, kulp (*Manubrium*) üstündeki mask ile dikkat çekmektedir. Mask halka formdaki kulbun üzerine kurşun ile applike edilmiştir.

Cepheden verilen mask bozulmalara karşın yüz ifadesini korumaktadır. Başında bir başlığın⁹⁶ bulunduğu, kaba şekillendirilmiş bir kısım saçın alnı ve kulakları örter vaziyette yanlara düştüğü görülmektedir. Çökük gözler, etli burun, sakalsız ve hafif aralıklı ağız kısmıyla yüze, masklarda görmeye alışık olduğumuz şaşkın bir ifade verilmiştir.

Ayna (*Discus*) içbükey ve yuvarlak yağ deliğine sahiptir. Aynanın, omuz (*Margo*) ile birleşen kısmında, sanki maska atıf yapar şekilde bir giysi izlenimi uyandıran, su dalgasına benzeyen işleme göze çarpmaktadır. Gövdenin (*Infundibulum*), her iki yanında burna (*Nostrum*) doğru kıvrılmış kulakçıklar bulunmaktadır. Bu kulakçıklar dekorasyon ögesi olmanın yanında, yeri geldiğinde tutamaç olarak da tercih edilmişlerdir. “D” formulu burnun her iki yanında volüt bulunmaktadır ve yuvarlak biçimdeki kaide yükseltilmiştir.

Masklı kandil örneklerine; Tarsus⁹⁷, Parion⁹⁸ ve British Museum’da⁹⁹ rastlanmaktadır.

94 Pekgöz 2020, 46-48.

95 Demirel 2013, 42.

96 Şahin 2018, Lev. 5/A18.

97 Lafli – Buora 2014, Pl. 1/7a-7c.

98 Çelikbaş 2016b, Lev. VIII/A1.

99 Bailey 1996, Pl. 47/Q3669-Q3670.

Kemer Tokası

Kemer tokası, fibula ve iğnenin dışında, elbiselerin giyildiğinde tutturma, daraltma ve sabitleme gibi işlemlere yardımcı olan bir aksesuardır. İçinden kayışın geçtiği, bir halka ve sabitlemeye yardımcı dilden oluşan tokalardır. Elbiselerin yanı sıra, zırhlarda, koşum takımlarında ve silah teçhizatlarındaki kayışlarda da kullanılmaktadır¹⁰⁰.

Ele geçen iki kemer tokası da bronzdur. Kat. No: KT1, dörtgen formdadır ve üzerindeki daire şeklindeki boşluktan geçirilen çivi ile kayışa sabitlenmektedir. Kemer tokasının sabitleyici dili eksiktir.

Kat. No: KT2, ise at nalı formundadır. Kırık olan uç kısımları muhtemelen halka formundadır. Bu halka uçlara kemer dilinin applike edildiği yardımcı bağlantılar takılmaktadır. Benzerlerine; Forum Sempronii¹⁰¹ ve Salamis'te¹⁰² rastlanmaktadır.

Kenet

Birleştirme unsuru olarak kullanılan kenetlerden Kat. No: KE1, demirden üretilen ve korunan parçası itibarıyla "U" formuna sahiptir. Muhtemelen taş mimari yapı bloklarını bir araya getirmek için kullanılmıştır. Kontekst malzemesi de yine bu eserin MS 4.-5. yüzyıla tarihlenmesine olanak tanımaktadır.

Kovan

İnce bir levhanın yuvarlatılarak oluşturulduğu bu malzeme bir aletin saplama kısmının oturtulması için işlendiği düşünülmektedir. Kat. No: KO1'in benzerlerine, Parion'da¹⁰³ rastlanmaktadır. Kontekst ile ilişkilendirildiğinde MS 4.-5. yüzyıla tarihlenmektedir.

Olta İğnesi

Parion'un bir liman kenti olması sebebiyle, günümüzde olduğu gibi antik çağda da balıkçılık faaliyetlerinde oldukça etkin rol oynamıştır¹⁰⁴. Bu nedenle olta iğnesi gibi balıkçılıkta kullanılan av araçlarına rastlamak mümkündür.

Yamaçta konumlanan hamamda gerçekleştirilen çalışmalarda misina bağlanan yassı baş kısımları kırık olmak üzere, üç adet bronz olta iğnesi bulunmuştur.

100 Çelikbaş 2016b, 163-165.

101 Luni - Gori 2001, Kat. No. 269.

102 Chavane 1975, Pl. 46/463.

103 Çelikbaş 2016b, Kat. No: K45, K46.

104 Çelikbaş 2016b, 187-189.

Kat. No: Oİ1 ve Kat. No: Oİ2, boyutu nedeniyle daha küçük balıkları avlamak için kullanılmış olmalıdır.

Kat. No: Oİ3 ise, diğerlerine nazaran daha büyük boyutta olması nedeniyle, büyük balıkların avlanmasında kullanılmış olmalıdır. Bölgede en fazla avcılığının yapıldığı uskumru balık türünü tutmak için kullanılmış olması muhtemeldir¹⁰⁵.

Benzerlerine; Çelikbaş'ın öncesinde değerlendirdiği Parion'un metal buluntuları arasında Nekropol ve Roma Hamamı'nda¹⁰⁶, Patara¹⁰⁷, Isthmia¹⁰⁸, Chios¹⁰⁹, Salamis¹¹⁰ ve Gözlü Kule'de¹¹¹ rastlanmaktadır.

Sonda

Yamaçta konumlanan hamam kazıları sırasında rastlanan bir diğer buluntu grubu ise tıp aletleri olarak değerlendirebilecek sondalardır. Tıbbi müdahalelerde kullanılan, genellikle çubuk şeklinde olan bu aletin farklı uca sahip formları bulunabilmektedir. Cerrahi el aleti olma dışında, ilaç tatbiki ve kozmetik alanlarında da kullanılabilir¹¹².

Ele geçen iki kanca uçlu sonda örneğinin gövdesi, levhanın külâh formu kazandırılarak oluşturduğu kovan şeklindedir. Kat. No: S1 ve Kat. No: S2'nin Alliano'da¹¹³ demir ve bronz örnekleri bulunmaktadır. Yine Isthmia¹¹⁴, Pisidia Antiokheia¹¹⁵ ve Smyrna'da¹¹⁶ benzerlerine rastlanmaktadır.

Stylus

Bir ucu sivri diğeri ise daha düz ve geniş olan bu araç, balmumu tabletlere yazı yazmak için kullanılmaktadır. Kat. No: ST1'in sivri olan ucu yazmak için yüzeyde rahatça hareket etmek üzere tasarlanmışken, düz olan arka kısım yazıyı silmek için kullanılmaktadır¹¹⁷.

105 Çelikbaş 2016b, 188-189.

106 Çelikbaş 2016b, Kat. No: K50-K52.

107 Şahin 2018, Lev. 17/H3.

108 Raubitschek 1998, Pl. 71/453-454.

109 Boardman 1967, Pl. 93/395-396.

110 Chavane 1975, Pl. 31/332-334.

111 Goldman 1950, Fig. 266/112.

112 Çelikbaş 2020, 62.

113 Baykan 2012, Kat. Nu. 112-156.

114 Raubitschek 1998, Pl. 77/498.

115 Gültekin 2012, Kat. No. 19.

116 Akar Tanrıver 2015, Kat. No. 14.

117 Demirel Gökalp 2021, 102.

Bronz ve demir olmak üzere pek çok benzerleri ile; Arykanda¹¹⁸, Patara¹¹⁹, Samothrake¹²⁰, Isthmia¹²¹, Edirne Arkeoloji Müzesi¹²², Pisidia Antiokheia¹²³, Perge¹²⁴, Kibyra¹²⁵ ve Isauria'daki Philadelpheia'da¹²⁶ karşılaşılmaktadır.

SONUÇ

Parion'da, Arkaik Dönem'den Bizans İmparatorluk Dönemi'nin sonlarına kadar metal kullanımına rastlanmaktadır¹²⁷.

Parion Yamaç Hamamı 2018 kazılarında ele geçen ve tanımlanabilen 53 adet metal eserin, yapım malzemesine göre bronz, demir ve kurşundan üretildiği görülmektedir. Söz konusu eserlerin 40'i bronz, 11'i demir ve 2'sinin kurşun olduğu saptanmıştır. Parion Yamaç Hamamı 2018 yılı kazılarında ele geçen, 19 farklı kullanım amacına yönelik 53 metal eseri benzer örnekler ve aynı kontekstte bulunan sikkeler ve seramikler yardımıyla, erken malzemelerin MS 1.-2. yüzyıla, buluntuların çoğunun ise yapının en yoğun kullanım evresi olan MS 4.-5. yüzyıla tarihlendirilmesi mümkündür.

Yamaç Hamamı'na ait söz konusu yıllarda değerlendirilen metal eserlerle, Parion metal buluntuları üzerine yapılan en kapsamlı çalışma olan 2005-2014 yılları Parion kazılarında bulunan metal objeleri konu alan doktora tezinde¹²⁸ incelenen buluntuların büyük bir bölümünün benzer olduğu görülmektedir. Parion kazılarındaki bir diğer hamam yapısı olan Roma Hamamı metal eserleriyle, Yamaç Hamamı 2018 metal buluntuları karşılaştırıldığında; tıp aletleri, balıkçılık faaliyetlerinde kullanılan olta uçlarının, halka ve zillerin, çeşitli forma sahip askı aparatlarının, bağlantı aksamlarının oldukça benzer olduğu göze çarpmaktadır.

Yamaç Hamamı'nda elde edilen arkeolojik verilere bakıldığında, hamamın zevk ve zenginlik göstergesi buluntulara sahip olması, mimarisindeki özel havuzlu oda ve mekanların yer alması yapının, halkın üst kesimine hitaben inşa edildiğini düşündürmektedir.

118 Oransay 2000, Lev XXV/243-245.

119 Şahin 2018, Lev. 15/F1.

120 Dusenbery 1998, 1044/S169-2, S207-6.

121 Raubitschek 1998, Pl. 62/389.

122 Baş 2021, Kat. No. 24.

123 Gültekin 2012, Kat. No. 25.

124 Buluç 2023, Kat. No. M10.

125 Demirer 2013, Kat. No. K22-K23, K25-K28.

126 Canlı 2019, Kat. No. St5-St7.

127 Çelikbaş 2016b; Çelikbaş 2016c, 209; Parion metal buluntularıyla ilgili yapılan diğer yayınlar için bkz: Tavukçu - Aydın Tavukçu 2012, 55-74; Kasapoğlu 2015, 165-170; Başaran et al. 2018.

128 Çelikbaş 2016b.

Ziyet eşyası, yazı aracı, tıp aletleri, balıkçılık aracı, aydınlatma aracı, askılar, mimari yapı malzemeleri gibi çeşitli gruplar, hamam yapısında tıbbi uygulamaların yapıldığı, içerisindeki ahşap gereçlerin çivilerle, apliklerle tutturulduğu, dış yapı elemanlarını oluşturan blokların kenetlerle birleştirildiği gibi yorumların yapılabilmesine olanak sağlamaktadır.

Yamaç Hamamı'nın hemen yakınında bulunan Tiyatro'da gladyatör oyunları oynandığına yönelik düşünce ve buradaki yaralanmaların ve sakatlıkların hemen Tiyatro'da ve yakınındaki hamamlarda tedavi edilebileceği ihtimalini de desteklemektedir. Ele geçen ve Çelikbaş¹²⁹ tarafından değerlendirilen buluntular da Tiyatro'nun ve Roma Hamamı'nın hastalıkları ve yaralanmaları tedavi amaçlı olarak da kullanılmış olabileceğini ortaya koymaktadır.

Bazı sakatlıklarda sıcak suyun şifa olduğu inancı, Yamaç Hamamı'ndaki laconicumların da kullanımı açısından farklı fikirler edinmemize olanak sağlamaktadır. Bir diğer yandan yine yakın mesafede bulunan Roma Hamamı'nda yapılan çalışmalar sırasında ele geçen ve üzerinde, boynundaki yılan tasviri ile Asklepios'un dört kızından biri olan Hygieia'nın büstü bulunan kemer, kentte bir sağlık kültürü olduğuna dair izlenim uyandırmıştır. Babası Asklepios ile birlikte tapınım gören Hygieia, sağlık ve temizlik tanrıçasıdır. Hastalıkların önlenmesi, tedavi ve iyileştirme gibi konularda da ön plana çıkmaktadır. Hygieia'nın, tıpla ilişkilendirilen yılanla betimi, babasının Parion sikkelerinde, kent simgesi olan boğayı tedavi ederken betimlenmesi, kent ve tanrısallaştırılmış bu kişiler arasındaki sağlık kültürü bağını kuvvetlendirmektedir¹³⁰. Bunun yanında Yamaç Hamamı'ndaki çalışmalar sırasında ele geçen tıp aletleri, özellikle bisturi bıçağı olarak değerlendirilen buluntu, medikal müdahaleleri kanıtlayan ve hamamın bu bağlamdaki rolünü ön plana çıkaran etkenler arasındadır.

2011 yılında Tiyatro'da ele geçen masklı bronz kandilin ardından, ikinci bronz masklı kandilin de Yamaç Hamamı'nda ele geçmiş olması, hamamın halkın üst kesimine hitaben inşa edildiğine yönelik düşünceleri desteklemektedir.

Sonuç olarak Parion Yamaç Hamamı 2018 yılı kazılarında bulunan metal eserlerin yapıda kısa süreli bir kazı yapılmasına rağmen hem buluntu sayısının fazlalığı hem de çeşitliliği, kentte yaygın bir metal eser kullanımının olduğuna işaret etmektedir. Bunun yanı sıra Parion kazılarında bulunan tüm metal eserlerin ele alındığı bir çalışma hem Parion Yamaç Hamamı'nda bulunan metal eserlerin önemini daha net bir şekilde gösterecek hem de Parion metal eserlerinin Anadolu'da metal eserleri içerisindeki yerini ortaya koyacaktır.

129 Çelikbaş 2016b, 132-133.

130 Yılmaz - Tuğrul 2021, 393-407.

KATALOG

Kat No:	A1
Eser:	Aplik
Kazı Kodu:	CFB 53
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	18.00-15.70 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.1 cm, Uzunluğu: 2 cm, Genişliği: 1.7 cm, Ağırlık: 1.70 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, ince levhanın bükülmesi ile verilen içe kıvrık form.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	A2
Eser:	Aplik
Kazı Kodu:	CFD 57
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	15.20-14.50 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.2 cm, Ağırlık: 14. 83 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, ince levha form.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	A3
Eser:	Aplik
Kazı Kodu:	CFF 51
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	13.00-11.00 m
Tabaka:	5. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.1 cm, Uzunluğu: 5.4 cm, Genişliği: 1.2 cm, Ağırlık: 2.24 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, üzerinde aplik deliği bulunan ince şerit levha.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	AS1
Eser:	Askı
Kazı Kodu:	BVA 16
Karelej:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	13.49- 12.11 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 18.9 cm, Genişlik: 0.2 cm, Kalınlık: 0.2 cm, Ağırlık: 9.99 g
Tanım:	Bronz, kırık, kondisyonu düşük, koyu yeşil patina. Yuvarlak profilli teller bükülerek birbirine bağlanmış ve askı formu verilmiştir.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Koçyiğit 2023, 340-341; Demirel Gökalp 2016, Kat. No: 11; Gill 1986, 240/Fig. G-Type A; Waldbaum 1983, Pl. 38/600-601; Yıldırım 2023, Lev. 42/E9; Demirel 2013, Kat. No. C19 – C21; Kaya – Demirel 2020, Kat. No. 31.

Kat No:	AS2
Eser:	Zincir Baklası
Kazı Kodu:	BVA 34
Karelej:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	12.11-11.76 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 2.9 cm, Genişlik: 0.2 cm, Kalınlık: 0.2 cm, Ağırlık: 1.23 g
Tanım:	Bronz, kırık, kondisyonu düşük, “S” formulu, askı parçası.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Demirel 2013, Kat. No. F3; Enez 2019, Kat. No. 96; Gaitzsch 2005, Taf. 20/HAK 12; Çelikbaş 2016b, Kat. No: K55, K57; Yıldırım 2023, Lev. 40/E1, Lev. 41/E2.

Kat No:	AS3
Eser:	Kanca
Kazı Kodu:	BVA 57
Karelej:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	12.11-11.76 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 5.2 cm, Genişlik: 2.4 cm, Kalınlık: 0.1 cm, Ağırlık: 2.84 g
Tanım:	Bronz, kırık, kondisyonu düşük, kanca form, askı deliğinde bir adet “8” formulu zincir baklası, yassı.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Gaitzsch 2005, Taf. 19/HAK 1; Waldbaum 1983, Pl. 38/591, Pl. 39/608.

Kat No:	AS4
Eser:	Askı Parçası
Kazı Kodu:	BVA 99
Karelaj:	1510- 1240
Denizden Yüksekliği:	12.11- 11.76 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 2.2 cm, Kalınlık: 0.2 cm, Ağırlık: 0.60 g
Tanım:	Bronz, kırık, kondisyonu düşük, koyu yeşil patina, kare profilli kanca formlu.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Gaitzsch 2005, Taf. 53/STA 1, STA 3.

Kat No:	AS5
Eser:	Askı Parçası
Kazı Kodu:	BVA 118
Karelaj:	1510- 1240
Denizden Yüksekliği:	12.11- 11.76 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 9.1 cm, Kalınlık: 0.6 cm, Baş Çapı: 1.2 cm, Ağırlık: 6.66 g
Tanım:	Demir, kırık, koyu kahverengi patina, yuvarlak profilli gövdeye sahip çubuk, kırık uç, içe doğru bükülerek yuvarlatılmış diğer uç.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	AS6
Eser:	Askı Parçası
Kazı Kodu:	CKT 11
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	11.76-11.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 3.7 cm, Kalınlık: 0.1 cm, Ağırlık: 1.60 g
Tanım:	Bronz, kırık, kondisyonu iyi, koyu yeşil patina, kanca uclu, üzerinde kazıma çizgi bezemeler.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	AS7
Eser:	Askı Parçası
Kazı Kodu:	CKT 106
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	11.76-11.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 1.1 cm, Ağırlık: 9.83 g
Tanım:	Demir, kırık, koyu kahverengi patina, üçgen profilli gövdeye sahip, kanca formlu.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	B1
Eser:	Bıçak Parçası
Kazı Kodu:	CFB 107
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	18.00-16.00 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 4 cm, Kalınlık: 2 cm, Ağırlık: 2.90 g
Tanım:	Demir, kırık, koyu kahverengi patina, bıçak ucuna ait parça.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Çelikbaş 2016b, Lev. LIII/P2, P4; Gaitzsch 2005, Taf. 31/M12, M18; Oransay 2006, Şek. 12/E21-E23.

Kat No:	B2
Eser:	Bıçak Parçası
Kazı Kodu:	CKT 105
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	11.76-11.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 3.9 cm, Kalınlık: 0.2 cm, Ağırlık: 1.70 g
Tanım:	Demir, saplama kısmı noksan, uç kısmı kırık, saplama bölümüne doğru yay çizmekte.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Çelikbaş 2016b, Lev. LIII/P1, P6-P7; Waldbaum 1983, Pl. 14/190, Pl. 15/193; Gaitzsch 2005, Taf. 30/M1, M3, M7; Oransay 2006, Şek. 12/E6-E8, E10-E15.

Kat No:	B3
Eser:	Bisturi Bıçağı
Kazı Kodu:	CKT 42
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	11.76-11.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 5 cm, Genişlik: 2.6 cm, Kalınlık: 0.6 cm, Ağırlık: 18.90 g
Tanım:	Demir, tek yönlü bıçak, saplama kısmı noksan, uçtan saplama bölümüne doğru yay çizmekte.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Uzel 2000, Lev. XXXI/7-8, Lev. XXXII/12; Künlz 1996, Abb. III/1-6, 8; Künlz 1991, Taf. 50/ 51; Künlz 2002, Abb. 80/ 7-10; Bliquez 1994, Nos: 14-15.

Kat No:	Bİ1
Eser:	Bilezik
Kazı Kodu:	BVA 73
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	12.11-11.76 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 4.3 cm, Genişlik: 0.4 cm, Kalınlık: 0.4 cm, Ağırlık: 4.20 g
Tanım:	Bronz, kırk, kondisyonu düşük, dairesel formlu bilezik parçası.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	Bİ2
Eser:	Bilezik
Kazı Kodu:	BVA 103
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	12.11-11.76 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 3.4 cm, Genişlik: 0.8 cm, Kalınlık: 0.8 cm, Ağırlık: 15.21 g
Tanım:	Bronz, kırık, kondisyonu düşük, yuvarlak profilli bilezik parçası.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	Ç1
Eser:	Çingirak
Kazı Kodu:	CFD 68
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	15.00- 14.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Yükseklik: 1.4 cm, Kalınlık: 0.2 cm, Çan Çapı: 1.6 cm, Ağırlık: 2.26 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, konik gövde, tepede dil ve askı için açılmış delik.
Dönem:	MS 1.-2. yüzyıl
Referans:	Demirer 2013, Kat. No. M5, M13; Şahin 2010, Lev. XXI/K11; Gültekin 2012, Kat. No. 151; Tokbudak 2015, Lev. XXXIX-XL/147, 149, 151; Goldman 1950, Fig. 266/ 98; Luni – Gori 2001, Kat. No. 155-160; Dusenbery 1998, 1047/XS 496; Baş 2021, Kat. No. 7-8.

Kat No:	Ç2
Eser:	Çingirak
Kazı Kodu:	CKT 39
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	11.76- 11.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.2 cm, Çingirak Çapı: 1.5 cm, Askı Deliği Çapı: 0.6 cm, Ağırlık: 4.83 g
Tanım:	Bronz, kırık, kondisyonu düşük, koyu yeşil patina, köşeleri yuvarlatılmış dörtgen formlu, üçgen formlu halka askısı, çingirak dili noksan.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Demirer 2013, Kat. No. M5, M13; Şahin 2010, Lev. XXI/K11; Gültekin 2012, Kat. No. 151; Tokbudak 2015, Lev. XXXIX-XL/147, 149, 151; Goldman 1950, Fig. 266/98; Luni – Gori 2001, Kat. No. 155-160; Dusenbery 1998, 1047/XS 496; Baş 2021, Kat. No. 7-8.

Kat No:	ÇR1
Eser:	Raptiye
Kazı Kodu:	BVA 56
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	12.11-11.76 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 1.3 cm, Genişlik: 1 cm, Kalınlık: 0.2-1 cm, Ağırlık: 0.51 g
Tanım:	Bronz, kırık, kondisyonu düşük, dörtgen formlu saplama, dışbükey mantar formlu baş.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	ÇR2
Eser:	Raptiye
Kazı Kodu:	BVA 97
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	12.11-11.76 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 1.6 cm, Genişlik: 0.7 cm, Kalınlık: 0.2-0.7 cm, Ağırlık: 0.56 g
Tanım:	Bronz, raptiye, kırık, kondisyonu düşük, dörtgen saplama, daire formlu baş.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	ÇR3
Eser:	Çivi
Kazı Kodu:	CFB 88
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	18.00- 15.30 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 9.1 cm, Kalınlık: 0.6 cm, Baş Çapı: 1.5 cm, Ağırlık: 20.75 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, dörtgen profilli saplama, dışbükey baş.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Richter 1915, 357/ 1215.

Kat No:	ÇR4
Eser:	Çivi
Kazı Kodu:	CFD 45
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	15.00-14.80 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 2.2 cm, Baş Çapı: 1.9 cm, Ağırlık: 3.25 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Tarkan – Demirer 2020, Kat. No. 5, 9; Kaya – Demirer 2020, Kat. No. 15; Raubitschek 1998, 148, Pl. 84/537.

Kat No:	ÇR5
Eser:	Çivi
Kazı Kodu:	CKT 88
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	11.76-11.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 3 cm, Baş Çapı: 1.7 cm, Kalınlık: 0.6 cm, Ağırlık: 12.10 g
Tanım:	Bronz, dışbükey başlı çivi
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	ÇR6
Eser:	Çivi
Kazı Kodu:	CFD 71
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	14.50-14.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 6.8 cm, Saplama Kalınlığı: 0.7 cm, Ağırlık: 14.38 g
Tanım:	Demir, kırık, yuvarlak profilli saplama, uç kısmı kendi etrafında bükülerek yuvarlatılmış, düz formlu baş.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	ÇR7
Eser:	Çivi Saplaması
Kazı Kodu:	BVA 124
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	12.11-11.76 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 4.4 cm, Kalınlığı: 0.3 cm, Ağırlık: 3.60 g
Tanım:	Bronz, kırık, dörtgen profilli saplama, baş kısmı eksik.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	ÇR8
Eser:	Çivi Saplaması
Kazı Kodu:	CFB 52
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	18.00-15.70 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 5.1 cm, Ağırlık: 4.57 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, dörtgen profilli saplama, baş kısmı eksik.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	ÇR9
Eser:	Raptiye Başı
Kazı Kodu:	CKT 38
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	11.76-11.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.1 cm, Çapı: 2.6 cm, İçteki Delik Genişliği: 0.5 cm, Ağırlık: 1.62 g
Tanım:	Bronz, kırık, kondisyonu düşük, koyu yeşil patina, halka formlu raptiye başı. Saplama kısmı kırık.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	ÇR10
Eser:	Çivi Saplaması
Kazı Kodu:	CKT 40
Karelej:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	11.76-11.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.8 cm, Ağırlık: 17.68 g
Tanım:	Demir, kırık, kondisyonu düşük, koyu kahverengi patina, kare profilli saplama.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	D1
Eser:	Düğme
Kazı Kodu:	CFB 30
Karelej:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	18.00-16.30 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.05 cm, Aplik Kısımının Kalınlığı: 0.4 cm, Ağırlık: 1.23 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, yuvarlak düz levhaya applike edilmiş yuvarlak profilli saplama.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Tokbudak 2015, Lev. IX/33-36, Lev. X/37-39; Alagöz 2012, Lev. XVIII/68a-69, Lev. XIX/70.

Kat No:	D2
Eser:	Düğme
Kazı Kodu:	CKT 85
Karelej:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	11.76-11.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Yuvarlak Profilli Saplama Kalınlığı: 0.3 cm, Topuz Çapı: 0.8 cm, Uzunluk: 1.2 cm, Ağırlık: 1.90 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, kondisyonu düşük.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Tokbudak 2015, Lev. IX/33-36, Lev. X/37-39; Alagöz 2012, Lev. XVIII/68a-69, Lev. XIX/70.

Kat No:	F1
Eser:	Fibula Parçası
Kazı Kodu:	CFB 102
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	18.00-15.10 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.4 cm, Uzunluk: 2 cm, Baş Çapı: 0.7 cm, Ağırlık: 2.62 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, Pentagon profilli gövde, üstünde halka bezeme, topuz baş.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Luni – Gori 2001, Kat. No. 258; Tokbudak 2015, Lev. XI/44; Alagöz 2012, Lev. XIV/41a-42; Çalış 2018, Örnek No: 1; Bilir 2020, Res. 7-9; Tekocak 2012, Lev. II/9; De Ridder 1915, Pl. 89/1959, Pl. 90/2004.

Kat No:	F2
Eser:	Fibula Parçası
Kazı Kodu:	CKT 84
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	11.76-11.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.4 cm, Uzunluk: 3.8 cm, Genişlik: 2.6 cm, Ağırlık: 44.62 g
Tanım:	Bronz, kırık, kondisyonu düşük, koyu yeşil patina, iç bükey bitkisel bezemeli parça.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Alagöz 2012, Lev. XV/44-45; Luni – Gori 2001, Kat. No. 262.

Kat No:	F1
Eser:	Filise
Kazı Kodu:	CFB 50
Karelaj:	1515- 1240
Denizden Yüksekliği:	18.00-15.70 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 3.9 cm, Kalınlık: 0.9 cm, Çap: 1.9 cm, Ağırlık: 8.63 g
Tanım:	Demir, kırık, kondisyonu düşük, saplama kısmı karşılıklı iki levhanın birleştirilmesinden meydana gelmiş.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Yücel Dinç 2019, Kat. No. 573; Gaitzsch 2005, Taf. 38/Ö8; Demirer 2013, Kat. No. İ15-İ21; Yıldırım 2023, Lev. 33/D2; Dieudonne-Glad et al. 2013, Pl. 13/260-262; Gültekin 2012, Kat. No. 57.

Kat No:	FT1
Eser:	Fitil Tutucu
Kazı Kodu:	BVA 100
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	12.11-11.76 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.2 cm, Ağırlık: 5.92 g
Tanım:	Kurşun, kırık, bir kolu noksan, kondisyonu düşük.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Erten 2013, Lev. 1-5.

Kat No:	FT2
Eser:	Fitil Tutucu
Kazı Kodu:	CFB 46
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	18.00-16.00 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Genişlik: 0.7 cm, Kalınlık: 0.1 cm, Ağırlık: 5.94 g
Tanım:	Kurşun, gri patina, ince şerit halindeki levhanın bükülmesi ile yapılmıştır.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Erten 2013, Lev. 1-5.

Kat No:	H1
Eser:	Halka
Kazı Kodu:	BVA 119
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	12.11-11.76 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.8 cm, Ağırlık: 11.72 g
Tanım:	Bronz, kırık, yuvarlak profilli gövdeye sahip halka parçası.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Goldman 1950, 391, Fig. 265/51-52, 66; Bidwell 1985, Fig. 44/87- 89; Raubitschek 1998, Pl. 14/61-62; Demirer 2013, Kat. No. İ24-İ34; Şahin 2010, Lev. XIX/İ29; Gültekin 2012, Kat. No. 136-137; Tokbudak 2015, Lev. XII-XIX/ 47-66, 68-72, 74-76; Alagöz 2012, Lev. XVI/ 50-54; Buluç 2023, Kat. No. M13; Enez 2019, Kat. No. 84-85.

Kat No:	H2
Eser:	Halka
Kazı Kodu:	CFB 29
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	18.00-16.30 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Çap: 1.3 cm, Ağırlık: 0.41 g
Tanım:	Bronz, koyu yeşil patina, yuvarlak profilli gövde.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Goldman 1950, 391, Fig. 265/51-52, 66; Bidwell 1985, Fig. 44/87-89; Raubitschek 1998, Pl. 14/ 61-62; Demirer 2013, Kat. No. İ24- İ34; Şahin 2010, Lev. XIX/İ29; Gültekin 2012, Kat. No. 136-137; Tokbudak 2015, Lev. XII-XIX/47-66, 68-72, 74-76; Alagöz 2012, Lev. XVI/50-54; Buluç 2023, Kat. No. M13; Enez 2019, Kat. No. 84-85.

Kat No:	H3
Eser:	Halka
Kazı Kodu:	CFB 75
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	18.00-15.50 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Gövde Çapı: 1.9 cm, Kalınlık: 0.2 cm, Ağırlık: 0.75 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, dörtgen kesitli gövdeye sahip halka parçası.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Goldman 1950, 391, Fig. 265/51-52, 66; Bidwell 1985, Fig. 44/87-89; Raubitschek 1998, Pl. 14/61-62; Demirer 2013, Kat. No. İ24-İ34; Şahin 2010, Lev. XIX/İ29; Gültekin 2012, Kat. No. 136-137; Tokbudak 2015, Lev. XII-XIX/47-66, 68-72, 74-76; Alagöz 2012, Lev. XVI/50-54; Buluç 2023, Kat. No. M13; Enez 2019, Kat. No. 84-85.

Kat No:	H4
Eser:	Halka
Kazı Kodu:	CFB 76
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	18.00-15.10 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Çap: 1.3 cm, Ağırlık: 0.72 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, yuvarlak profilli gövdeye sahip halka parçası.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Goldman 1950, 391, Fig. 265/51-52, 66; Bidwell 1985, Fig. 44/87-89; Raubitschek 1998, Pl. 14/61-62; Demirer 2013, Kat. No. İ24-İ34; Şahin 2010, Lev. XIX/İ29; Gültekin 2012, Kat. No. 136-137; Tokbudak 2015, Lev. XII-XIX/47-66, 68-72, 74-76; Alagöz 2012, Lev. XVI/50-54; Buluç 2023, Kat. No. M13; Enez 2019, Kat. No. 84-85.

Kat No:	H5
Eser:	Halka
Kazı Kodu:	CFB 104
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	18.00-15.10 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Çap: 1 cm, Ağırlık: 0.26 g
Tanım:	Demir, koyu kahverengi patina, yuvarlak profilli gövdeye sahip halka.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Goldman 1950, 391, Fig. 265/51-52, 66; Bidwell 1985, Fig. 44/87-89; Raubitschek 1998, Pl. 14/61-62; Demirer 2013, Kat. No. İ24-İ34; Şahin 2010, Lev. XIX/İ29; Gültekin 2012, Kat. No. 136-137; Tokbudak 2015, Lev. XII-XIX/ 47-66, 68-72, 74-76; Alagöz 2012, Lev. XVI/ 50-54; Buluç 2023, Kat. No. M13; Enez 2019, Kat. No. 84-85.

Kat No:	H6
Eser:	Halka
Kazı Kodu:	CKT 81
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	11.76- 11.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.2 cm, Ağırlık: 0.64 g
Tanım:	Bronz, Dörtgen profilli halka parçası.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Goldman 1950, 391, Fig. 265/51-52, 66; Bidwell 1985, Fig. 44/87-89; Raubitschek 1998, Pl. 14/61-62; Demirer 2013, Kat. No. İ24-İ34; Şahin 2010, Lev. XIX/İ29; Gültekin 2012, Kat. No. 136-137; Tokbudak 2015, Lev. XII-XIX/47-66, 68-72, 74-76; Alagöz 2012, Lev. XVI/50-54; Buluç 2023, Kat. No. M13; Enez 2019, Kat. No. 84-85.

Kat No:	İ1
Eser:	İğne
Kazı Kodu:	BVA 117
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	12.11- 11.76 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 4 cm, Kalınlık: 0.2 cm, Ağırlık: 0.77 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, bir uca doğru sivrilen yuvarlak profilli gövde.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	İ2
Eser:	İğne
Kazı Kodu:	CKT 89
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	11.76- 11.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 3 cm, Kalınlık: 0.7 cm, Ağırlık: 0.87 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, yuvarlak profilli gövde.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	K1
Eser:	Kandil
Kazı Kodu:	CER 116
Karelej:	1505-1240
Denizden Yüksekliği:	8.70- 8.20 m
Tabaka:	5. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 10.30 cm, Genişlik: 5.7 cm, Yükseklik: 7.2 cm, Discus Deliği: 0.8 cm, Ağırlık: 235.85 g
Tanım:	Bronz, sağlam, koyu yeşil patina, omuzdan başlayan dikey halka kulp, dikey kulp üzerinde kurşun ile applike edilmiş, cepheden verilmiş mask. Kurşun ile applike edilmiş içbükey discus, discusun ortasında dairesel yağ deliği, geniş omuzun her iki yanında buruna doğru kıvrılmış iki kulakçık, yuvarlak yükseltilmiş kaide, uzun geniş burun, burnun her iki yanında volüt.
Dönem:	MS 1.-2. yüzyıl
Referans:	Lafli – Buora 2014, Pl. 1/7a-7c; Çelikbaş 2016b, Lev. VIII/A1; Bailey 1996, Pl. 47/Q3669-Q3670.

Kat No:	KT1
Eser:	Kemer Tokası
Kazı Kodu:	CKT 62
Karelej:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	11.76-11.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Genişlik: 1.8 cm, Yükseklik: 1.8 cm, Kalınlık: 0.2 cm, Ağırlık: 2.50 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, kondisyonu düşük, kemer parçası, ince bir levha şeklinde bükülmüş, bağlantı pimi geçme soketine sahip.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	KT2
Eser:	Kemer Tokası
Kazı Kodu:	CKT 83
Karelej:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	11.76-11.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.1 cm, Ağırlık: 0.62 g
Tanım:	Bronz, kırık, kondisyonu düşük, koyu yeşil patina, yuvarlak profilli gövde.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Luni – Gori 2001, Kat. No. 269; Chavane 1975, Pl. 46/463.

Kat No:	KE1
Eser:	Kenet
Kazı Kodu:	CFD 27
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	16.00-15.40 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 6.4 cm, Genişlik:1.4 cm, Kalınlık: 0.4 cm, Ağırlık: 9.79 g
Tanım:	Demir, kırık, koyu kahverengi patina, "U" profilli ince levhanın bükülmesiyle yapılmış kenet.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl

Kat No:	KO1
Eser:	Kovan
Kazı Kodu:	BVA 104
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	12.11-11.76 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Yükseklik: 3.7 cm, Kalınlık: 0.2 cm, Ağırlık: 3.44 g
Tanım:	Bronz, kırık, kovan parçası.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Çelikbaş 2016b, Kat. No: K45, K46.

Kat No:	Oİ1
Eser:	Olta İğnesi
Kazı Kodu:	BVA 96
Karelaj:	1510-1240
Denizden Yüksekliği:	12.11-11.76 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.2 cm, Ağırlık: 0.32 g
Tanım:	Bronz, kırık, kondisyonu düşük, koyu yeşil patina.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Çelikbaş 2016b, Kat. No: K50-K52; Şahin 2018, Lev. 17/H3; Raubitschek 1998, Pl. 71/453-454; Boardman 1967, Pl. 93/395-396; Chavane 1975, Pl. 31/332-334; Goldman 1950, Fig. 266/112.

Kat No:	Oİ2
Eser:	Olta İğnesi
Kazı Kodu:	CFD 38
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	16.00-15.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Kalınlık: 0.1 cm, Ağırlık: 0.24 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Çelikbaş 2016b, Kat. No: K50-K52; Şahin 2018, Lev. 17/H3; Raubitschek 1998, Pl. 71/453-454; Boardman 1967, Pl. 93/395-396; Chavane 1975, Pl. 31/332-334.; Goldman 1950, Fig. 266/112.

Kat No:	Oİ3
Eser:	Olta İğnesi
Kazı Kodu:	CFB 47
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	18.00-16.00 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 4.8 cm, Ağırlık: 4.12 g
Tanım:	Bronz, sağlam, kondisyonu iyi, yuvarlak profilli gövdeye sahip orkinos olta iğnesi.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Çelikbaş 2016b, Kat. No: K50-K52; Şahin 2018, Lev. 17/H3; Raubitschek 1998, Pl. 71/453- 454; Boardman 1967, Pl. 93/395-396; Chavane 1975, Pl. 31/332-334; Goldman 1950, Fig. 266/112.

Kat No:	S1
Eser:	Kanca Uçlu Sonda
Kazı Kodu:	CFB 106
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	18.00-16.00 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 6.4 cm, Kanca Kalınlığı: 0.4 cm, Kovan Kalınlığı: 0.3 cm, Kovan Genişliği: 1.5 cm, Ağırlık: 9.13 g
Tanım:	Demir, kırık, koyu kahverengi patina, kovanlı, kanca uçlu sonda.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Baykan 2012, Kat. Nu. 112-156; Raubitschek 1998, Pl. 77/498; Gültekin 2012, Kat. No. 19; Akar Tanrıver 2015, Kat. No. 14.

Kat No:	S2
Eser:	Kanca Uçlu Sonda
Kazı Kodu:	CFD 69
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	15.00-14.00 m
Tabaka:	4. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 3.1 cm, Ağırlık: 1.13 g
Tanım:	Bronz, koyu yeşil patina, kanca uçlu sonda.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Baykan 2012, Kat. Nu. 112-156; Raubitschek 1998, Pl. 77/498; Gültekin 2012, Kat. No. 19; Akar Tanrıver 2015, Kat. No. 14.

Kat No:	ST1
Eser:	Stylus
Kazı Kodu:	CFB 28
Karelaj:	1515-1240
Denizden Yüksekliği:	18.00-16.30 m
Tabaka:	3. Tabaka
Ölçüleri:	Uzunluk: 6.5 cm, Kalınlık: 0.3 cm, Ağırlık: 2.64 g
Tanım:	Bronz, kırık, koyu yeşil patina, bir ucu sivri, diğer ucu geniş, ince, yayvan.
Dönem:	MS 4.-5. yüzyıl
Referans:	Oransay 2000, Lev XXV/243-245; Şahin 2010, Lev. XV/F2; Dusenbery 1998, 1044/S169-2, S207-6; Raubitschek 1998, Pl. 62/389; Baş 2021, Kat. No. 24; Gültekin 2012, Kat. No. 25; Buluç 2023, Kat. No. M10; Demirer 2013, Kat. No. K22-K23, K25-K28; Canlı 2019, Kat. No. St5-St7.

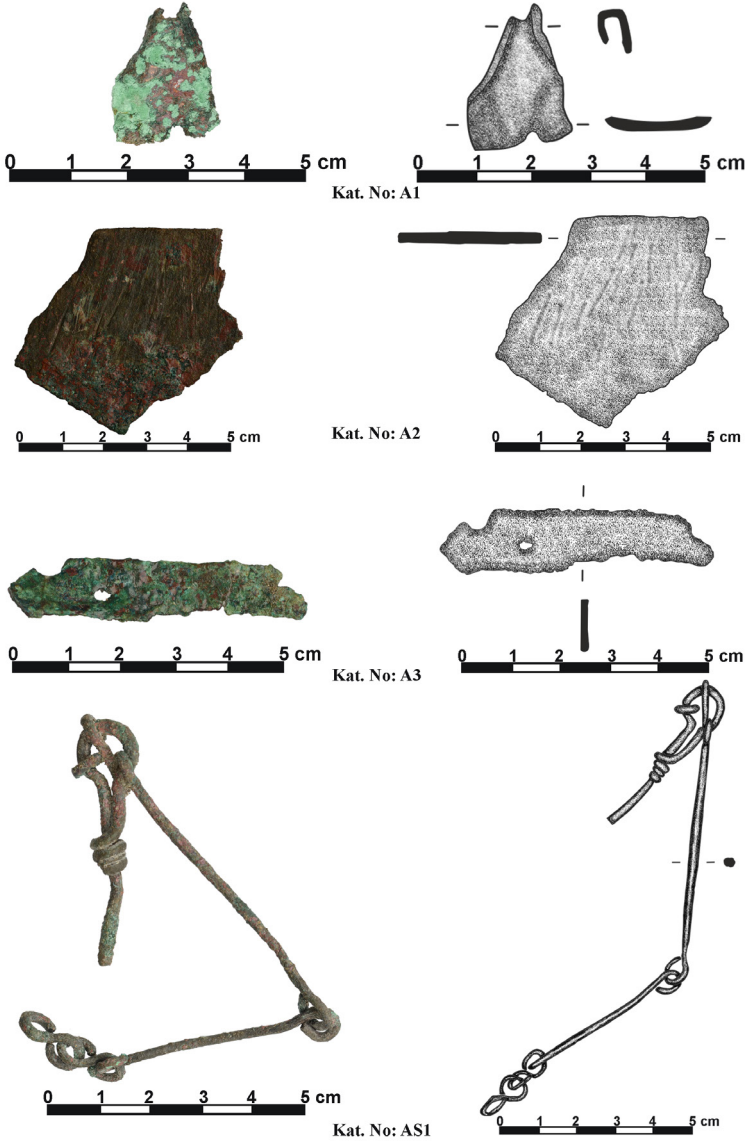

Fig. 7

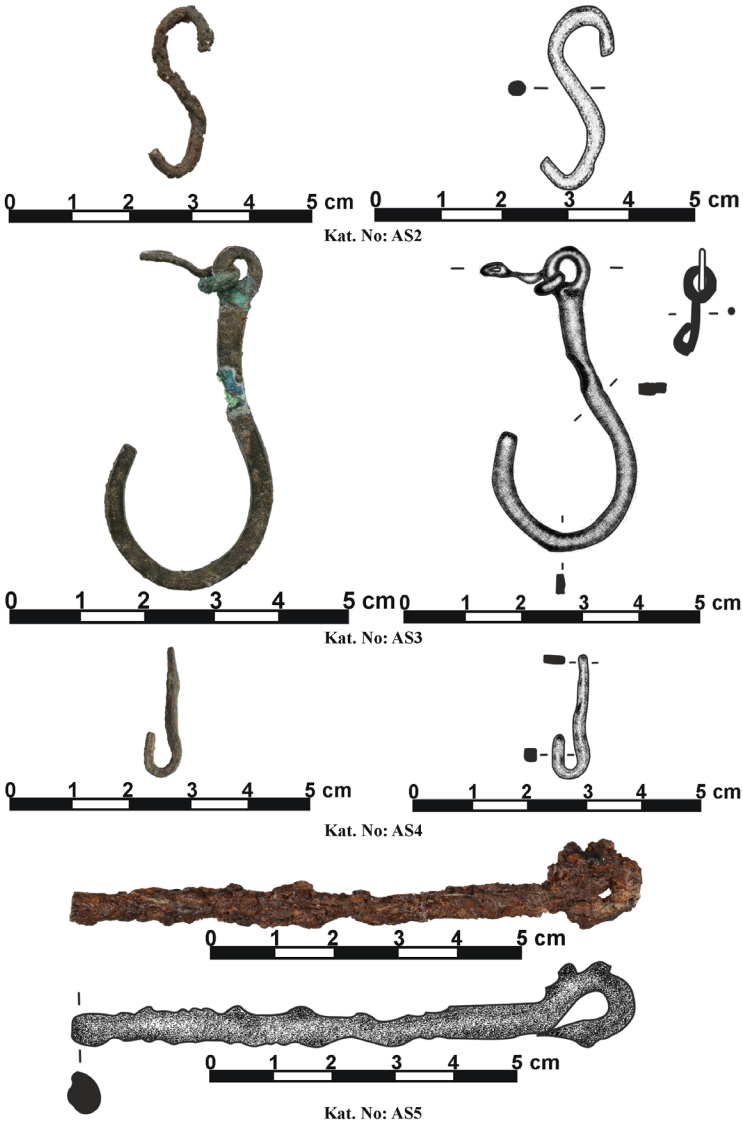

Fig. 8

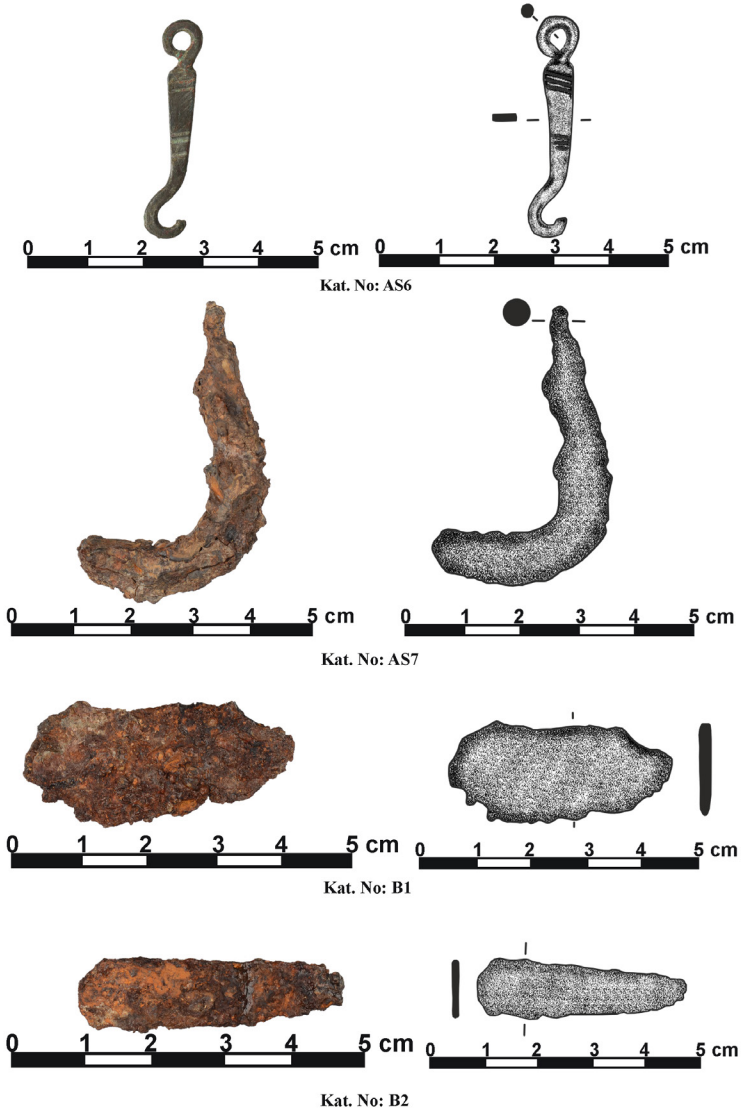

Fig. 9

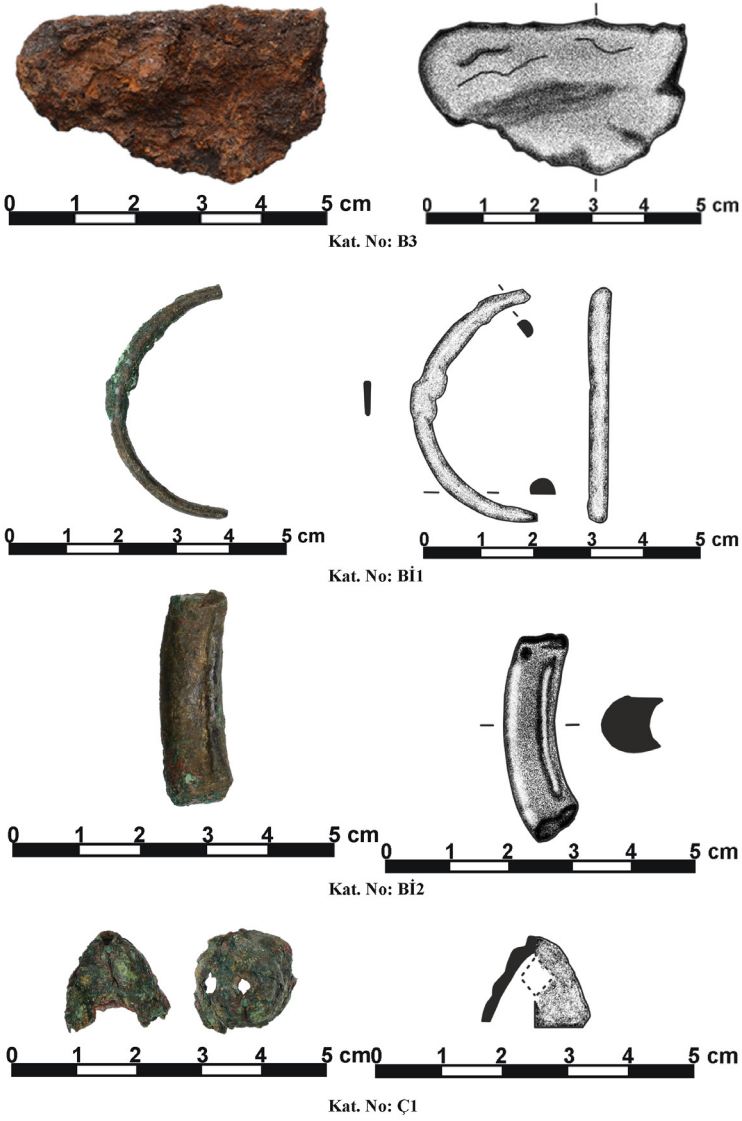
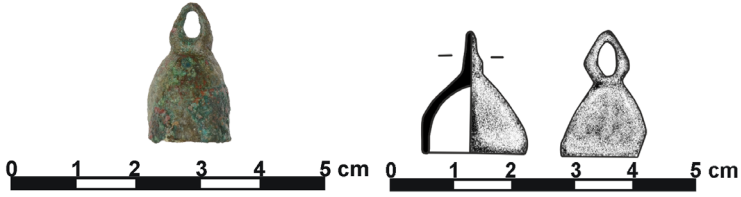
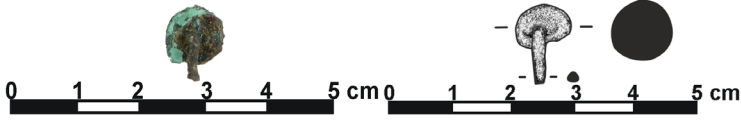

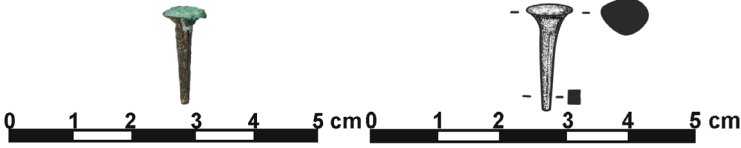
Fig. 10

Kat. No: Ç2

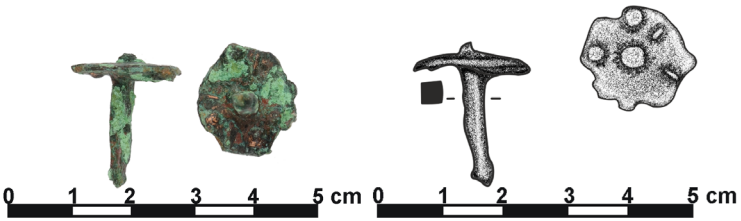
Kat. No: ÇR1

Kat. No: ÇR2

Kat. No: ÇR3

Kat. No: ÇR4

Fig. 11

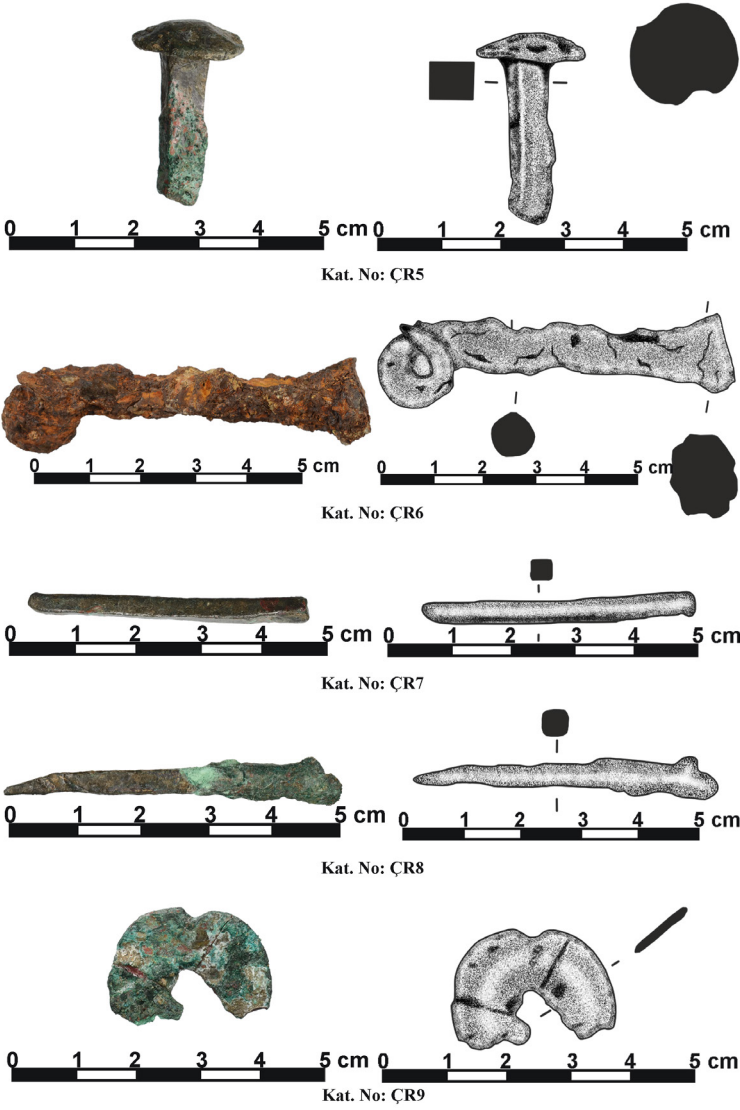

Fig. 12

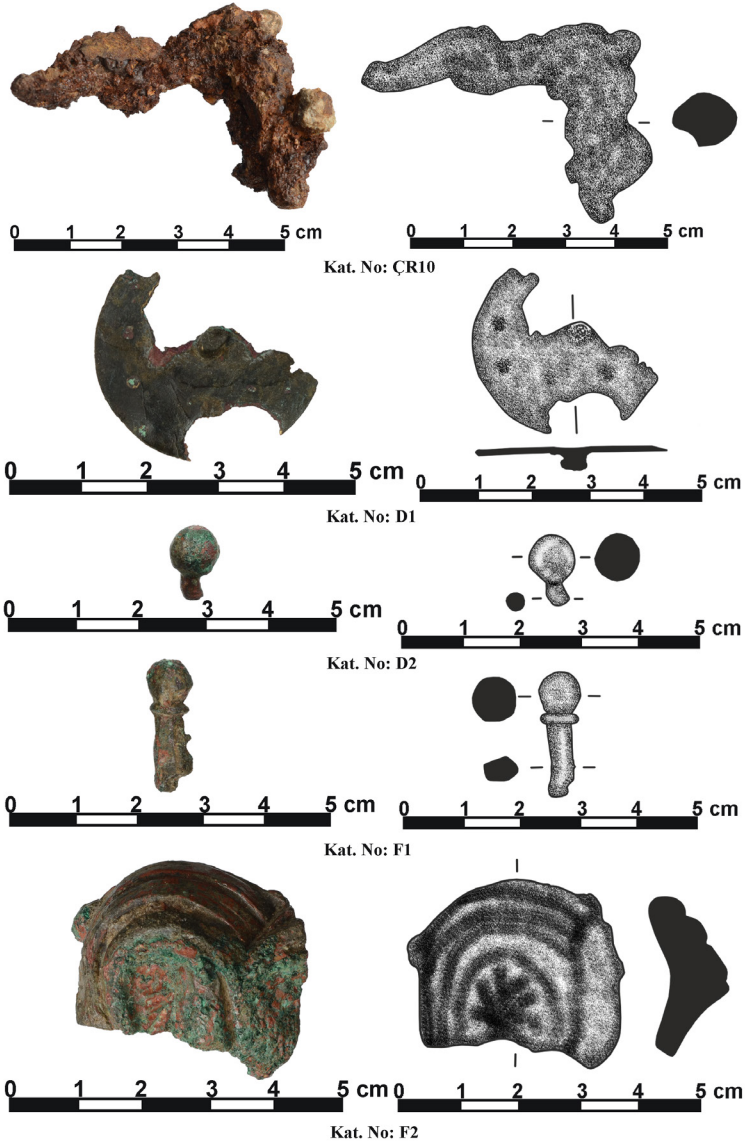

Fig. 13

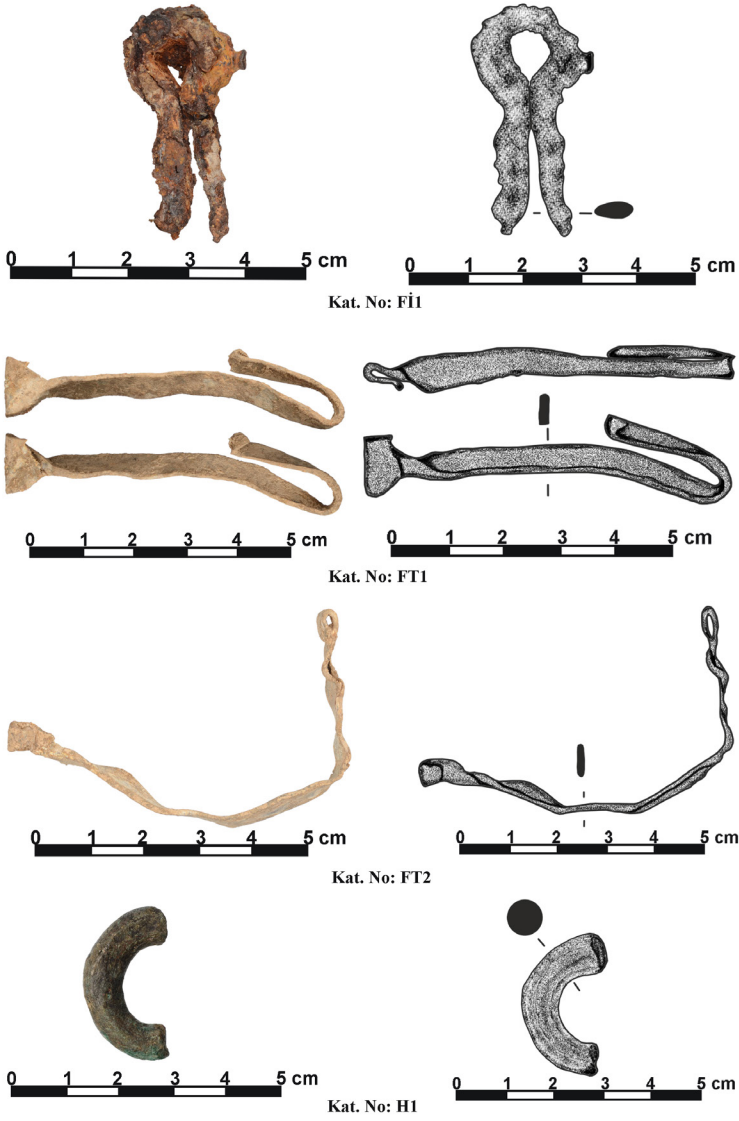
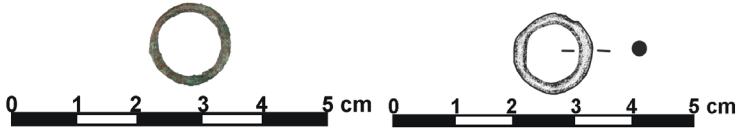
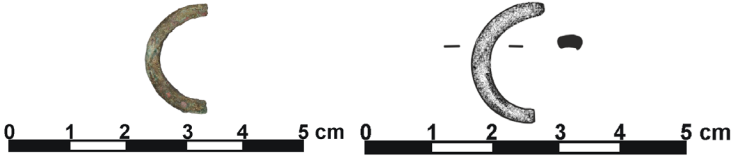

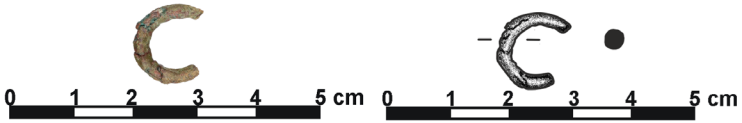
Fig. 14

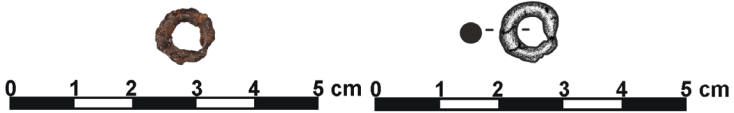
Kat. No: H2

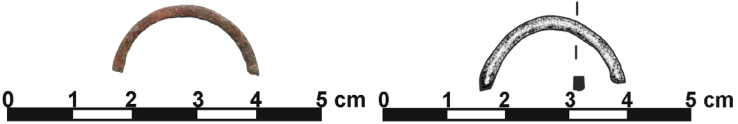
Kat. No: H3

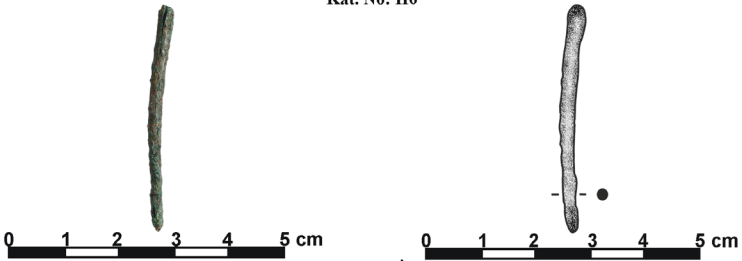
Kat. No: H4

Kat. No: H5

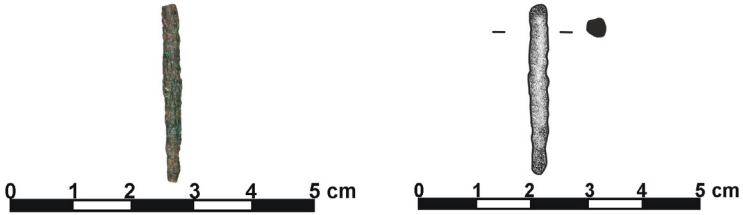

Kat. No: H6

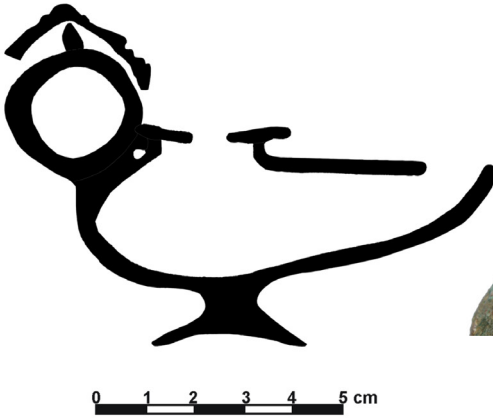

Kat. No: İ1

Fig. 15

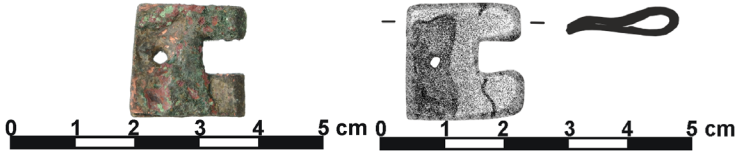

Kat. No: İ2

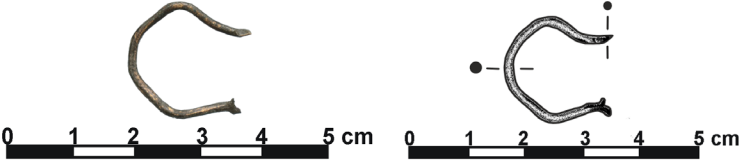

Kat. No: K1

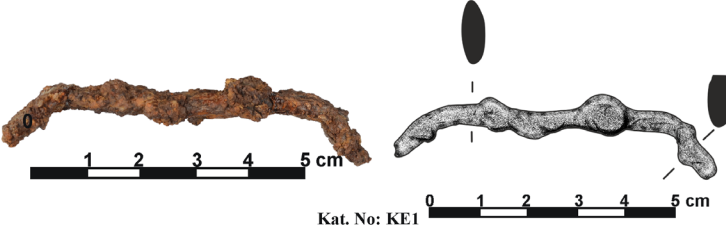
Fig. 16

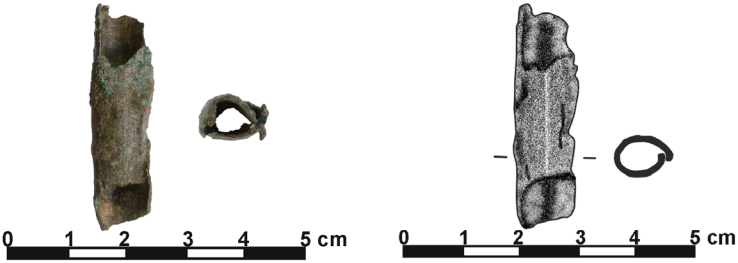
Kat. No: KT1

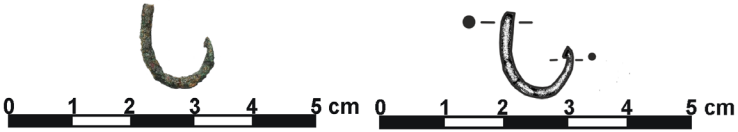
Kat. No: KT2

Kat. No: KE1

Kat. No: KO1

Kat. No: Oİ1

Fig. 17

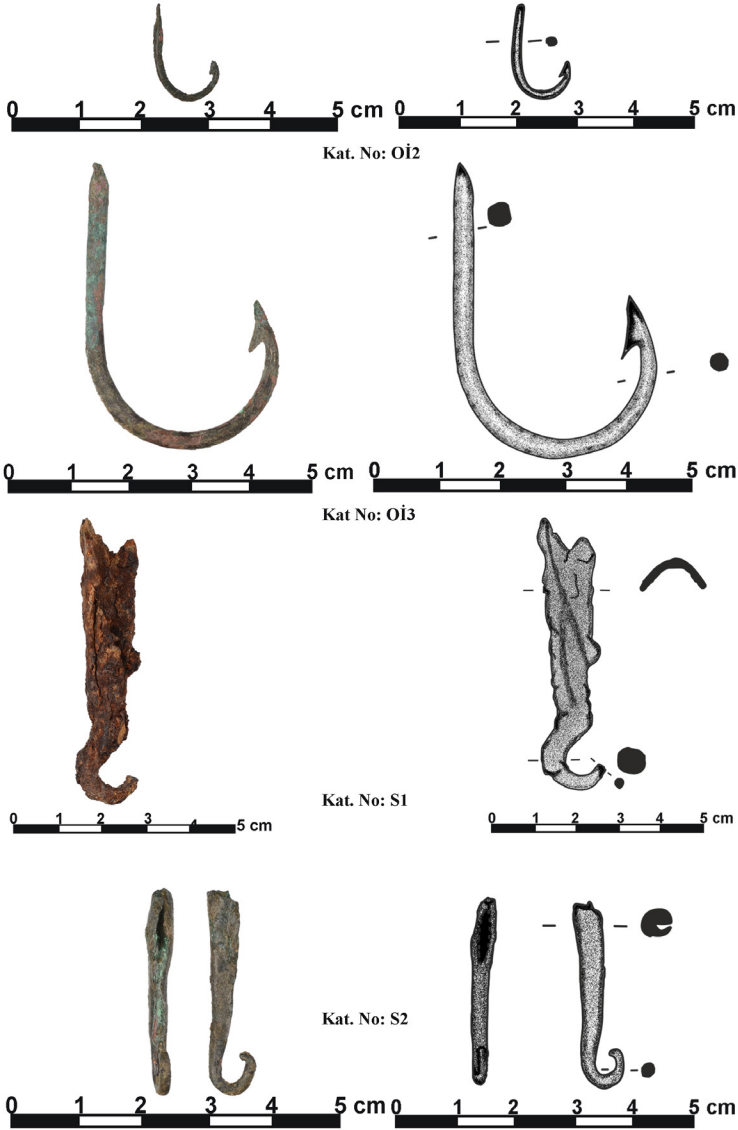
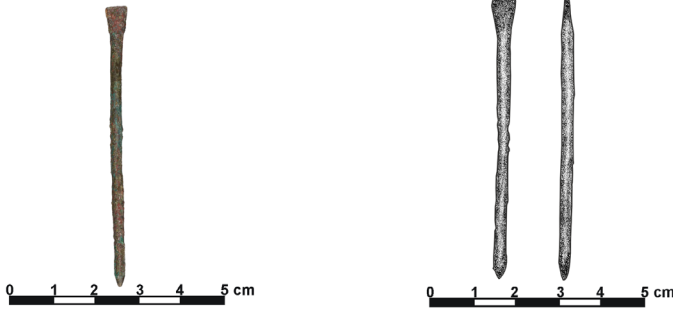

Fig. 18

Kat. No: ST1

Fig. 19

Teşekkür

Bu süreçte desteğini esirgemeyen Prof. Dr. Vedat KELEŞ'e teşekkürü borç bilirim. Makale kapsamında değerlendirilen metal eserlerin tasnifi sırasında oldukça etkin rol oynayan, bilgi ve deneyimini koşulsuzca sunan ve perspektifimi geliştiren Doç. Dr. Ersin ÇELİKBAŞ'a, süreç içerisinde sıkça desteklerini gördüğüm danışmanım Doç. Dr. Kasım OYARÇİN, Dr. Fatma KIZILYALÇIN OYARÇİN'e ve Dr. Arş. Gör. Soner ÖZMEN'e teşekkür ve minnetimi sunarım.

Çıkar Çatışması

Yazar, makale kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmadığını ifade etmiştir.

Etik

Etik Kurul izni ile ilgili; bu çalışmanın yazar ve hakemleri Etik Kurul İzni'ne gerek olmadığını beyan etmişlerdir.

KAYNAKÇA

- Akar Tanrıver 2015, Akar Tanrıver, D., "Smyrna'dan Metal Eserler", Smyrna/Izmir Kazı ve Araştırmaları: I. Çalıştay Bildirileri, İstanbul, 15-28.
- Alagöz 2012, Alagöz, U., Zeugma Antik Kenti Dionysos ve A Evleri Metal Buluntuları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bailey 1996, Bailey, D. M., A Catalogue of the Lamps in the British Museum IV: Lamps of Metal and Stone and Lampstands, London.
- Baker 2004, Baker, P. A., Medical Care for the Roman Army on the Rhine, Danube and British Frontiers in the First, Second and Early Third Centuries AD, British Archaeological Reports, Oxford.
- Baş 2021, Baş, D., "Edirne Arkeoloji Müzesi'nden Bir Grup Metal Buluntu", MASROP E-Dergi, 15, 1, 5-40.
- Başaran et al. 2018, Başaran, C. – Keleş, V. – Çelikbaş, E., Parion Bronz Amphora- Situlası, İstanbul.
- Baykan 2012, Baykan, D., Alliano Tıp Aletleri, İstanbul.
- Bidwell 1985, Bidwell, P. T., The Roman Fort of Vindolanda at Chesterholm, Northumberland, London.
- Bilir 2020, Bilir, A., "Kocaeli Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Fibula", Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 6, 9, 23-34.
- Bliquez 1994, Bliquez, L., Roman Surgical Instruments and Other Minor Objects in the National Archaeological Museum of Naples, Mainz.
- Boardman 1967, Boardman, J., Excavations in Chios 1952-1955 Greek Emporio, London.
- Buluç 2023, Buluç, N., "Perge Güney Bazilika Kazılarında Ele Geçen Cam ve Metal Buluntular", Sanat Tarihi Yıllığı, 32, 141-176.
- Canlı 2019, Canlı, H., Isauria'daki Philadelphia (Gökçeseki) Metal Buluntuları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Chavane 1975, Chavane, M., Salamine De Chypre VI: Les Petits Objets, Paris.
- Çalış 2018, Çalış, E., "Batman Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Fibula", Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, 81, 271-282.
- Çelikbaş 2010, Çelikbaş, E., Parion Roma Kolonizasyon Sikkeleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Çelikbaş 2016a, Çelikbaş, E., "Yamaç Yapısı", Antik Troas'ın Parlayan Kenti Parion 1997-2009 Yılları Yüze Araştırmaları, Kazı ve Restorasyon Çalışmaları, (ed. C. Başaran), İstanbul, 67-76.
- Çelikbaş 2016b, Çelikbaş, E., 2005- 2014 Parion Kazısı Metal (Bronz- Demir- Kurşun) Buluntuları, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Çelikbaş 2016c, Çelikbaş, E., "Parion Tiyatrosu Metal Eserleri", Parion Roma Tiyatrosu, (eds. C. Başaran- Ergürer, H. E.), Ankara, 209-245.
- Çelikbaş 2020, Çelikbaş, E., Tokat Müzesi Bronz Eserleri, Ankara.
- Çelikbaş – Oyarçın 2014, Çelikbaş, E. – Oyarçın, K., "Parion Yamaç Hamamı", Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi, 3, 4, 61-85.
- De Ridder 1915, De Ridder, A., Les Bronzes Antiques Du Louvre: Tome Second Les Instruments, Paris.
- Demirel Gökalp 2016, Demirel Gökalp, Z., "Kütahya Müzesindeki Bazı Maden Eserler", Kütahya Müzesi 2015 Yıllığı 50. Yıl Anısına, III, 241-272.
- Demirel Gökalp 2021, Demirel Gökalp, Z., "Amorium Kazılarında Bulunan Styluslar", TÜBA-KED, 23, 99-117.
- Demirer 2013, Demirer, Ü., Kıbrıta Metal Buluntuları, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Dieudonne-Glad et al. 2013, Dieudonne-Glad, N. – Feugere, M. – Önal, M., Zeugma V. Les Objets. Lyon.
- Dusenbery 1998, Dusenbery, E. B., Samothrace: The Nekropoleis, Catalogues of Objects by Categories, Princeton.
- Enez 2019, Enez, A., Küçükçekmece Göl Havzası (Bathonea) Metal Buluntuları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Erten 2013, Erten, E., "Olba Kazılarında Küçük Buluntular", Seleucia ad Calycadnum, 3, 101-128.
- Erten – Akkuş Koçak 2018, Erten, E. – Akkuş Koçak, E., "Olba Kazıları Cam Kandıllar Buluntuları", Seleucia, 8, 139-163.
- Gaitzsch 2005, Gaitzsch, W., Eisenfunde aus Pergamon. Geräte, Werkzeuge und Waffen, Berlin.
- Gençler Güray 2010, Gençler Güray, Ç., "Kaos'un Erken Bizans Dönemi Cam Buluntuları", Anadolu, 36, 215-226.
- Gill 1986, Gill, M. V., "The Small Finds", Excavation at Saraçhane in İstanbul: The Excavations, Structures, Architectural Decoration, Small Finds, Coins, Bones, and Molluscs, (ed. Harrison, R. M.), Vol: 1, Princeton, 226-277.
- Goldman 1950, Goldman, H., Excavations at Gözlü Kule, Tarsus, Vol. I: The Hellenistic and Roman Periods, Princeton – New Jersey.
- Gültekin 2012, Gültekin, A., Pisidia Antiokheia Antik Kenti Metal Buluntuları, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

- Jackson 2002, Jackson, R., "Roman Surgery: The Evidence of the Instruments", *The Archaeology of Medicine*, (ed. Arnott, R.), Oxford, 87-94.
- Kasapoğlu 2015, Kasapoğlu, H. "Metal Objeler", *Antik Troas'ın Parlayan Kenti Parion 1997-2009 Yılları Yüzey Araştırmaları, Kazı ve Restorasyon Çalışmaları*, (ed. C. Başaran), İstanbul, 165-170.
- Kaya - Demirel 2020, Kaya, M. C. - Demirel, Ü., "Kıbrıs'tan Instrumenta Domestica Metaller: Kuzey Yamaç 1 No'lu Mekan Buluntuları", *PHASELIS: Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, 6, 112-143.
- Keleş - Çelikbaş 2014, Keleş, V. - Çelikbaş, E., "Parion Yamaç Yapısı 2008-2013", *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, (ed. H. Kasapoğlu - M. A. Yılmaz), Ankara, 175-192.
- Keleş et al. 2018, Keleş, V. - Çelikbaş, E. - Oyarçin, K., "Bir Grup Geç Roma Sikkesi Işığında Parion Yamaç Hamamının Son Kullanım Evresi Hakkında Görüşler", *Seleucia*, 8, 269-304.
- Keleş et al. 2020, Keleş, V. - Kasapoğlu, H. - Çelikbaş, E. - Kaba, H. - Oyarçin, K. - Yılmaz, A. - Kasapoğlu, B. E. - Yılmaz, M. D. - Akkaş, İ. - Akın, E. - Özmen, S., "Parion 2018 Sezonu Kazı, Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 41/4, 2020, Ankara, 391-414.
- Keleş - Yılmaz 2014, Keleş, V. - Yılmaz, A., "Parion Roma Hamamı 2006-2013", *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı*, (ed. H. Kasapoğlu - M. A. Yılmaz), Ankara, 159-174.
- Koçyiğit 2023, Koçyiğit, O., "Troya Müzesi'nde Bulunan Bizans Dönemi Metal Aydınlatma Araçları", *Art-Sanat*, 20, 329-353.
- Künzl 1982, Künzl, E., *Medizinische Instrumente aus Sepulkrafunden der römischen Kaiserzeit*, BJ, Band:182, Köln, 1-133.
- Künzl 1991, Künzl, E., "Die Instrumente Aus Ephesos Und Kos", *Jahrbuch Des Römisch Germanischen Zentralmuseums*, 38, 2, 515-540.
- Künzl 1996, Künzl, E., "Forschungsbericht zu den antiken medizinischen Instrumenten", *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt (ANRW) II*, 37, 3, Berlin, 2433-2639.
- Künzl 2002, Künzl, E., *Medizin in der Antike: Aus einer Welt ohne Narkose und Aspirin*, Stuttgart.
- Laflı - Buora 2014, Laflı, E. - Buora, M., "Roman, Early Byzantine and Islamic Bronze Lamps from Southern Anatolia", *Archiv Orientalni*, 82, 3, 431-458.
- Luni - Gori 2001, Luni, M. - Gori, G., *I Bronzi Di Forum Sempronii: L'utile E Il Bello*, Urbino.
- Milne 1970, Milne, J. S., *Surgical Instruments in Greek and Roman Times*, New York.
- Oransay 2000, Oransay, B. S. A., *Arykanda Madenciligi ve Madeni Buluntuları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Oransay 2006, Oransay, B. S. A., *Arykanda Antik Kentinde 1971-2002 Kazı Sezonlarında Ele Geçen Madeni Buluntular ve Madencilik Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Oyarçin 2022, Oyarçin, K., "Parion Hristiyanlık Tarihine Yeni Bir Katkı: Parion Başpiskopoku Ioannes'in Kurşun Mührü", *Arkhaia Anatolika*, 5, 84-93.
- Pekgöz 2020, Pekgöz, S., *Parion Roma Hamamı Kandilleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Raubitschek 1998, Raubitschek, I. K., *Isthmia: The Metal Objects (1952-1989)*, Vol: VII, Princeton.
- Richter 1915, Richter, G. M. A., *Greek, Etruscan and Roman Bronzes*, New York.
- Şahin 2018, Şahin, F., *Patara Metal Buluntuları*, İstanbul.
- Tarkan - Demirel 2020, Tarkan, D. - Demirel, Ü., "Kıbrıs Odeion'u Çatısına Ait Metal Aksamlar", *PHASELIS: Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi*, 6, 34-50.
- Tavukçu - Aydın Tavukçu 2012, Tavukçu, A. Y. - Aydın Tavukçu, Z., "Parion Bronz Amphorası", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 28, 55-74.
- Tekocak 2012, Tekocak, M., "Akşehir Müzesi'nde Bulunan Bir Grup Bronz Fibula", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 27-42.
- Tokbudak 2015, Tokbudak, D. B., *Zeugma Konutlarında Bulunan Bronz Eserler*, (Yayımlanmamış yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uzel 2000, Uzel, İ., *Anadolu'da Bulunan Antik Tıp Aletleri*, Ankara.
- Waldbaum 1983, Waldbaum, J. C., *Metalwork From Sardis: The Finds Through 1974*, London.
- Yıldırım 2023, Yıldırım, E., *Stratonikeia Metal Buluntuları (1977-2018 Yılları)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yılmaz 2012, Yılmaz, A., "Roma Hamamı", *Antik Troas'ın Parlayan Kenti Parion 1997-2009 Yılları Yüzey Araştırmaları, Kazı ve Restorasyon Çalışmaları*, (ed. C. Başaran), İstanbul, 57-76.
- Yılmaz 2022, Yılmaz, A., *Parion Roma Hamamları*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

- Yılmaz - Tuğrul 2021, Yılmaz, A. - Tuğrul, S., "Hygieia of Parion", Paros V: Paros Through the Ages: From Prehistoric Times to the 16th Century AD, (ed. D. Katsonopoulou) Proceedings of the Fifth International Conference on the Archaeology of Paros and the Cyclades, Paros 2009, Paros, 393-407.
- Yücel Dinç 2019, Yücel Dinç, E., Tralles Aşağı Kent Metal Üretim Atölyeleri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

PROPONTICA
Uluslararası Propontis Arkeolojisi Dergisi
International Journal of Propontic Archaeology

e-ISSN: 2980-132X, **PROPONTICA**, March 2024, 2 (3): 111-132

Purses of Mithridates' Mercenaries From The Cimmerian Bosphorus

Mithridates'in Kimmer Bosphoruslu Paralı Askerlerinin
Para Keseleri

Mikhail ABRAMZON¹

¹Department of Classical Archaeology, Institute of Archaeology, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russia
· abramzon-m@mail.ru · ORCID > 0000-0001-6111-048X

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 16 Kasım/November 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 13 Mart/March 2024

Yıl/Year: 2024 | **Cilt – Volume:** 2 | **Sayı – Issue:** 3 | **Sayfa/Pages:** 111-132

Atıf/Cite as: Abramzon, M. "Purses of Mithridates' Mercenaries From The Cimmerian Bosphorus"
Propontica, 2 (3), March 2024: 111-132.

PURSES OF MITHRIDATES' MERCENARIES FROM THE CIMMERIAN BOSPORUS

ABSTRACT

This article examines the numismatic sources from the Cimmerian Bosphorus: hoards representing soldiers' purses, cases of cash payments for rations, as well as the coinages minted to make these payments during the Mithridatic Wars. Several hoards of a military context came from this time, consisting of coins, which were precisely used for the allowances of soldiers. On the one hand, these hoards provide evidence of the payment made to Mithridates' mercenaries who served in garrisons in cities and in their *chora* to protect the grain-producing areas that supplied the king's army with bread. Such hoards consist of silver or bronze coinages specially minted for military payments in Bosphorus. However, except for two cases of wage payment made to the garrison in silver (CH XI, 137, 138), using bronze coins for military payments is characteristic of the Bosphorus in the Late Hellenistic period. On the other hand, at least five garrisons in Bosphorus, whose existence has been attested due to finds of soldiers' purses, are in Tyritace (IGCH 1145 = CH XI, 140), Myrmecium (CH XI, 116, 141), Patraeus (CH XI, 142), Phanagoria (CH XI, 145A-B) and the Vyshesteblievskaya 3 settlement, located in the grain-producing area subordinate to Phanagoria. These purses show that during the Mithridatic Wars, mercenaries were paid in Bosphoran and Pontic bronze coins of significant denominations, which apparently amounted to less than an obol per day. The purses of mercenaries containing the same amount indicate the approximate level of their pay, equal to 22(?) obols per month. The case of Bosphorus demonstrates the success of one of the major innovations of the Hellenistic period – the systematic use of bronze for military payment.

Keywords: Numismatic, Cimmerian Bosphorus, Mithridates VI, Mercenaries, Coin Hoards.

MİTHRİDATES'İN KİMMER BOSPORUSLU PARALI ASKERLERİNİN PARA KESELERİ

ÖZ

Bu makale, askerlerin keselerini temsil eden definelere, tayınlar için nakit ödeme kutuları ve Mithridates Savaşları sırasında bu ödemeleri yapmak için basılan sikkeleri içeren Kimmer Boğazı'ndan gelen numismatik kaynakları incelemektedir. Bu döneme ait, askerlerin harcırahı için kullanılan sikkelerden oluşan, askeri içerikli birkaç define ortaya çıkmıştır. Bir yandan bu definelere, Mithridates'in şehirlerdeki garnizonlarda ve kralın ordusuna eklemek sağlayan tahıl üretim alanlarını korumak için choralarında görev yapan paralı askerlerine yapılan ödemenin kanıtlarını sunmaktadır. Bu definelere, Bosporus'ta askeri ödemeler için özel olarak basılmış gümüş ya da bronz sikkelerden oluşmaktadır. Ancak, garnizona gümüş olarak yapılan iki ücret ödemesi örneği dışında (CH XI, 137, 138), askeri ödemeler için bronz sikkelerin kullanılması Geç Hellenistik Dönem Bosporusu'nun karakteristik özelliğidir. Öte yandan, Bosporus'ta varlığı askeri keseleri buluntularıyla kanıtlanan en az beş garnizon Tyritace (IGCH 1145 = CH XI, 140), Myrmecium (CH XI, 116, 141), Patraeus (CH XI, 142), Phanagoria (CH XI, 145A-B) ve Phanagoria'ya bağlı tahıl üretim bölgesinde yer alan Vyshesteblievskaya 3 yerleşimidir. Bu keseler, Mithridates Savaşları sırasında paralı askerlere Bosporus ve Pontus bronz sikkeleri ile ödeme yapıldığını göstermektedir ki bu da görünüme göre günlük bir obolden daha az bir miktara tekabül etmektedir. Paralı askerlerin aynı miktarı içeren keseleri, aylık 22(?) obole eşit olan ücretlerinin yaklaşık seviyesini göstermektedir. Bosporus örneği, Hellenistik dönemin en önemli yeniliklerinden biri olan bronzun askeri ödemelerde sistematik olarak kullanılmasının başarısını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Numismatik, Kimmer Boğazı, Mithridates VI, Paralı Askerler, Sikke Defineleri.

INTRODUCTION

Numismatic studies play an essential role in advancing our understanding of ancient military finances, especially cash allowances for mercenaries, garrison wages, etc.¹. During the Hellenistic period, the soldiers were paid in either silver or bronze coins. Numismatic data allowed, for instance, the evaluation of Ptolemaic military existence and the attestation of Egyptian garrisons in Mainland Greece, the Aegean Basin, and Asia Minor². The role of bronze coins used for military payments in Mainland Greece, Thrace and Macedonia in the Hellenistic period has also been studied in detail³. The silver coinages for armies of the era of the Mithridatic Wars have also become the subject of thorough studies⁴. However, we know much less about the payments to soldiers in the Cimmerian Bosphorus. Meanwhile, just like everywhere else in the Greek world, mercenaries served in the Bosphorus in cities and military settlements on the *chora* always for payment for their labour. Numismatic evidence of these payments has been preserved, and this paper will study some of them – purses of Mithridates' soldiers from regular archaeological excavations.

In 110/109 BC, Bosphorus was incorporated into the Pontic kingdom and became one of the leading grain suppliers to the army of Mithridates VI. The three largest Bosporan cities – namely Panticapaeum, Phanagoria and Gorgippia – controlled the grain-producing areas of the satrapy since the main task of the king was to provide bread to his subjects in the Asia Minor possessions⁵. The establishment of royal garrisons in Bosphorus was explained by the king's desire to attract the most important cities to his side and, at the same time, control the grain-producing region⁶. For instance, the presence of a garrison of mercenaries in Phanagoria has been attested from the epitome of the decree of the Council and the People of Phanagoria on granting civil rights to foreign veterans from 88/7 BC⁷ and from Appian's story on the anti-Mithridatic uprising in 63 BC (Appian, Mithridates, 108), as well as from the purses of mercenaries discovered during archaeological excavations (see below). Small detachments or garrisons of Mithridates' mercenaries were stationed in important strategic points at the *chora*, controlling the largest grain-producing districts of the European Bosphorus and Sindice and the main routes crossing them. Recent excavations at the *chora* yielded a new attestation of Mithridates' garrison in light of coins: Vyshesteblievskaya 3 settlement, the Taman Peninsula.

1 See Psoma 2009, 3-4.

2 See Chryssanthaki 2005; Lenger – Dündar 2020.

3 Psoma 2009, 4.

4 Callataj 1997; Callataj 2000, 348-359; Callataj 2011; Callataj 2015.

5 Saprykin 2010, 82.

6 Saprykin 2010, 86.

7 Vinogradov 1991, 30-31; Vinogradov – Wörrle 1992; SEG 41, 625.

We know of at least seven hoarded purses associated with Mithridates' mercenaries in the Cimmerian Bosphorus (Fig. 1). Their provenances are Myrmecium (CH XI, 116, 141), Patraeus (CH XI, 142), Phanagoria (CH XI, 145A-B and one discovered in 2022⁸) and the Vyshestiblievskaya 3 settlement⁹, located in the grain-producing area subordinate to Phanagoria. They all contain Bosporan and Pontic bronze coins of only the largest and middle denominations (obols and tetrachalkoi). The hoard evidence suggests that payment could have been made in coins of different chronological series, but each time, a specific coinage dominates in the amount paid: These are either anonymous Bosporan obols or Pontic bronze, or Bosporan tetrachalkoi of the Dionysus/tripod type.

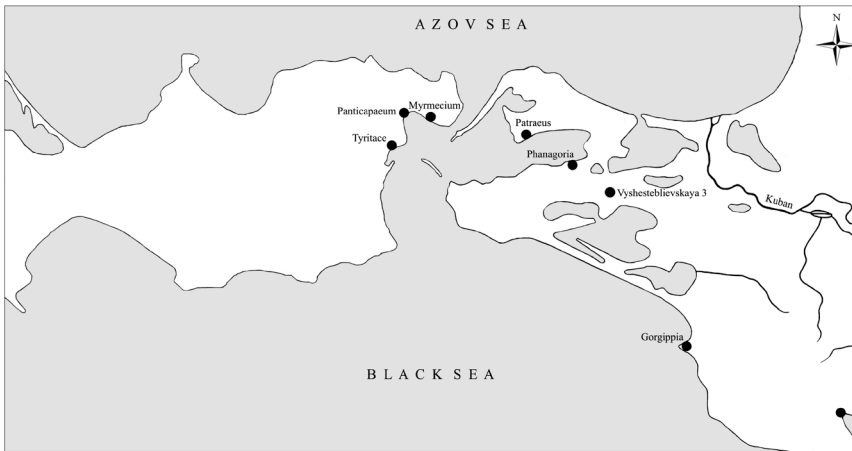

Fig. 1. Map of the Cimmerian Bosphorus showing the location of Mithridates' garrisons, whose existence has been attested through finds of soldiers' purses

The bulk of coins in these purses/hoards are constituted by the so-called anonymous Bosporan obols of the Dionysus/bow-case type, accompanied by a small number of Bosporan and Pontic obols and tetrachalkoi¹⁰. Notably, in contrast to the 90s BC Mithridatic hoards, often vast in numbers and consisting of small bronze denominations, hoards of anonymous obols are of modest size and almost always associated with garrisons stationed in the cities or military settlements.

8 Abramzon – Ostapenko 2023.

9 Abramzon et al. 2022.

10 The only exception is the Patraeus 1950 hoard (IGCH 1146), in which 40 anonymous obols mixed with two Panticaepaeon obols and 36 Pontic tetrachalkoi.

Types/findspot	Tyritace (IGCH 1145 = CH XI, 140)	Myrmecium (IGCH 1141 = CH XI 116)	Myrmecium (IGCH 1146 = CH XI 141)	Patraeus (IGCH 1147 = CH XI 142)	Vyshesteblievskaya 3 (2018)	Phanagoria (2022) ¹¹
Anonymous Bosporan obols (SNG BM I, 946-948)	+		12	40	18	2
Panticapaeum: Mên/Dionysus standing (BAR 1102, pl. VIII.1-7)			1	2		1
Phanagoria: Artemis/stag (SNG BM I, 1000-1003)					1	
Amisus: Head in leather cap/quiver (SNG BM I, 1135)						1
Amisus: Athena/Perseus (SNG BM I, 1166-1176)			1			
Amisus: Dionisus/cista mystica (SNG BM I, 1199-1209)		6				
Amisus: Perseus/Pegasus (SNG BM I, 1213)						1
Amisus, Zeus/eagle (SNG BM I, 1231)					1	
Chabacta: Perseus/Pegasus (SNG BM I, 1258)						1
Sinope, Zeus/eagle (SNG BM I, 1543-1549)			2	34	3	1
Uncertain Pontic, Athena/Perseus (as SNG BM I, 1166)				2		
Unidentified, etc.				4		3
Total:	?	6	16	82	23	10

Table 1. The pattern of Mithridatic hoards/purses containing anonymous Bosporan obols and Pontic bronze.

The dating of these hoards depends on the chronology of anonymous obols and that of the Pontic bronze coins of the Mithridatic period. Since these issues were discussed on many occasions by other scholars¹², it makes sense to confine ourselves to a few remarks only. First, it is necessary to revise the chronology proposed by N. Frolova and S. Ireland, who distinguished 57 monograms on the anonymous Bosporan obols and dated them to the end of the 2nd century BC to 63 BC¹³. However, the similarity of many monograms, which correspond to the exact name of the royal official supervising the mint of Bosporus, allows us to reduce the number of names of magistrates to 25, and counting from 63 BC gives a date of 88 BC, i.e. the beginning of the First Mithridatic War.

¹¹ Abramzon – Ostapenko 2023.

¹² See Ireland – Frolova 1999; BAR 1102, 24 (with references); Callataj 2007; Smekalova 2019.

¹³ BAR 1102, 24-31. The hypothesis that each monogram corresponds to one year of minting is controversial.

BRONZE COINS FOR MILITARY PAYMENTS IN THE BOSPORUS IN THE MITHRIDATIC ERA

The case of Bosphorus demonstrates the success of one of the major innovations of the Hellenistic period – the systematic use of bronze for military payments¹⁴. Bosporan and Pontic bronze coins replaced military payments in silver (didrachms of the Dionysus/wreath type¹⁵). Recent XRF analyses of didrachms and anonymous Bosporan obols show that ‘pure’ copper was used for their alloy¹⁶. This point is crucial for determining the purpose of both coinages. Most likely, it was ‘pure’ copper intended for the minting of the anonymous Bosporan obols: the XRF investigation of the latter from CH XI, 154 demonstrates that a large number of them (37%) were minted from expensive ‘pure’ copper (while 61% from brass¹⁷ or zinc bronze containing zinc varying between 1% and 17.80%), which allowed them to replace silver coins when paying for military expenses. Anonymous Bosporan obols can be considered military coins that approach the value of silver coins¹⁸. Apparently, in Bosphorus, the minting of anonymous obols and didrachms began simultaneously c. 89/8 BC, i.e. at the very beginning of the First Mithridatic War¹⁹. Hence, the reserves of ‘pure’ copper at the Panticapaeon mint could be used in parallel for minting both anonymous obols and didrachms, whose value was, of course, higher. Both coinages were undoubtedly intended to pay for military expenses.

Meanwhile, at the very beginning of the reign of Mithridates VI, anonymous Pontic obols of the male head in leather helmet/star type, as well as their fractions²⁰, were also minted from ‘pure’ copper. They can be considered coins for military payments²¹, as evidenced by their heavily military flavour – the military iconography of the obverse showing the helmeted head of a warrior. The city’s name is missing because such coins for military payments could be used in different parts of the Pontic kingdom if needed. The anonymous Pontic obols were overpriced in their value, so it was necessary to mint them not from ordinary bronze but from

14 See Psoma 2009, 34.

15 SNG BM I, 932-934, 997; BAR 1102, pl. V:18-21.

16 Abramzon – Smekalova 2024.

17 The use of brass for minting Bosporan coins, the similarity of Dionysian types in both coinages, as well as the active flow of Pontic bronze coins to Bosphorus after 90 BC, indicate the unification of trade, economy, coin production and currency of Pontus and Bosphorus (see Saprykin 2007) in the reign of Mithridates, and, possibly, a shortage of metal for minting, judging by the re-melting and reminting of the Pontic coins at the Bosporan mint.

18 Smekalova et al. 2019, 119-120.

19 Hence, the coinage of anonymous obols is connected neither with Machares nor with the idea that Mithridates deprived the Bosporan cities of the right to mint. These were coins for military payments, and the ethnic name was simply not required. Minting them from refined copper and brass, rather than from ordinary bronze, rather indicates an overestimation of their value. Smekalova et al. 2019, 120.

20 SNG BM I, 972-984.

21 It is no coincidence that such an obol is also present in the purse of a mercenary from Phanagoria (see below).

‘pure’ copper²². It is clear that like anonymous Pontic coinage, the anonymous Bosporan obols represent another case of Greek coinage for the army. Both those and other obols are coins of conditional value, and it is no coincidence that they were minted from ‘pure’ copper and brass, which brought their value closer to silver coins in the face of a shortage of coin silver²³.

Hoard from Tyritace (CH XI, 140) and Myrmecium (CH XI, 141) date from the 80s BC to 63 BC. Purses from Patraeus (CH XI, 142, 144) and Phanagoria (CH XI, 145–147 and the 2022 purse²⁴) were discovered in the ruins of Hellenistic buildings that perished in massive fires, most likely under the same circumstances related to the operations of Mithridates against the Bosporan rebels in 63 BC²⁵.

THE PURSE OF PONTIC MERCENARY FROM MYRMECIUM (IGCH 1141 = CH XI, 116)

In 1937, a purse was discovered during the excavations at Myrmecium (Excavation site B, Trench 55), containing six coins, all of the *Dionysus/cista mystica* type from Amisus²⁶. M. Price dates this issue to 85–65 BC²⁷, F. de Callataÿ to 100–95(?) BC²⁸. L.P. Kharko drew attention to the fact that in the hands of the owner of the purse, there were coins of the same mint and same type, which is more than uncommon for a foreign coinage in the case of Bosphorus. He suggested that these Amisus coins had their own exchange rate on Bosphorus and were used for some special payments²⁹. Since this type is not found anywhere else in Bosphorus (excluding an isolated find in Phanagoria³⁰, where a garrison was attested from ancient sources, epigraphic documents and coins), unlike the widespread types *Ares/sword* and *Zeus/eagle*, it should be recognised that it was really intended for some special payments on Bosphorus, as Kharko believed. The question is solved if we assume that this purse belonged to a mercenary who arrived in Bosphorus from Pontus. Since the issue of *Dionysus/cista mystica* is one of the latest in the coinage of Amisus, its absence in the hoards from Amastris, Amaseia, Amisus and northern Anatolia (IGCH 1379–1382) allowed the IGCH authors to date them to 85 BC, while the hoard from Gemene (IGCH 1385), the dating of which rests on the fact that latest substantial issue of Amisus (*Dionysus/cista mystica*) is missing there, to 75 BC³¹. All these hoards are connected with the movements of Mithridates VI's

22 Smekalova 2019.

23 Against the comparison of anonymous Bosporan and Pontic obols, see Golenko 1960, 38.

24 Abramzon – Ostapenko 2023.

25 Abramzon – Kuznetsov 2011a; Abramzon – Kuznetsov 2011b.

26 Kharko 1952, 361; Zograf 1952, 378, no. 2552–2557.

27 SNG BM I, 1199–1209.

28 Callataÿ 2007, 282, table 9.

29 Kharko 1952, 361.

30 Phanagoria Museum, inv. no. F-22-73. Type: SNG BM I, 1209.

31 IGCH, 184, comment to no. 1385.

troops during the wars with Rome. A.N. Zograf explained the exact reason for the discovery of hoards and isolated Pontic coins in the cities of the northern Black Sea region³². It is necessary to emphasise the similarity of the iconography of Dionysus on the obverse of this Amisus type and the Bosporan didrachms and anonymous obols. In addition, the Amisus coins with Dionysus/cista mystica and anonymous Bosporan obols are connected by standard monograms and , and, perhaps not coincidentally.

ANOTHER PURSE FROM MYRMECIUM (IGCH 1146 = CH XI, 141)

In 1949, a second purse was discovered during the excavations at Myrmecium (Sector II, Site I, Trench 17), containing 16 bronze Bosporan and Pontic coins of the Mithridatic era.³³ The set of presented coinage is close to the purses from Patraeus (CH XI, 142) and Vyshesteblievskaya 3. At its core are the anonymous Bosporan obols (12 specimens), which were accompanied by a single Panticapaeon obol of the Mên/Dionysus standing type. Like in the purses from Patraeus and Vyshesteblievskaya 3, emissions of Amisus and Sinope are present here. Y.S. Krushkol published monograms on anonymous obols from this hoard³⁴. K.V. Golenko was also engaged in further study of the hoard³⁵. The set of coinage in the purse leaves no doubt that it belonged to a mercenary.

CATALOGUE

#	Belova 1958	Weight, g	Diameter, mm	Reference, note
Panticapaeum: anonymous, c. 89/8-63 BC				
Dionysus/bow-case. Obols.				
1.	219	14.87	25	Cf. SNG BM I 946. Rev. To l., .
2.	224	17.62	23	As last.
3.	229	13.59	23	As last.
4.	231	14.42	24	As last.
5.	232	15.26	26	As last.
6.	233	15.29	25	As last.
7.	234	15.60	25	Cf. SNG Stancomb, 1351. Rev. To l., .

³² Zograf 1951, 186.

³³ Belova 1958, 332, 343-44, no. 219-234.

³⁴ Krushkol 1952, 140-41.

³⁵ Golenko 2003, 67.

8.	225	16.63	25	As last.
9.	226	15.25	25	Cf. BAR 1102, pl. XIV.11 (var.). Rev. To l.,
10.	227	14.76	25	Rev. To l.,
11.	228	14.76	24	Rev. To l., monogram unclear.
12.	230	15.03	25	Rev. To l., monogram unclear.

c. 85-65 BC

Mēn/Dionysus standing. Obol.

13.	220	14.99	29	Cf. BAR 1102, pl. VIII.1-7. Rev. to r.
-----	-----	-------	----	--

Amisus: c. 86-65 BC

Athena Parthenos/Perseus. Obol.

14.	221	14.91	27	Cf. SNG BM I 1166-1176.
-----	-----	-------	----	-------------------------

Sinope: c. 86-65 BC

Zeus/eagle. Tetrachalkoi

15.	222	6.40	21	Cf. SMG BM I 1543-1549.
16.	223	4.70	22	

A PURSE FROM PATRAEUS (IGCH 1147 = CH XI, 142)

In 1950, a purse was discovered during the excavations at Patraeus within the ruins of a Hellenistic building that perished in a great fire³⁶. It contained 82 bronze Bosphoran and Pontic coins: 1) Dionysus/bow-case. (SNG BM I 946-949), 40; 2) Panticapaeum: Mēn/Dionysus standing (SNG BM I 936), two; 3) uncertain Pontic: Athena/Perseus, two; 4) Sinope: Zeus/eagle (SNG BM I 1543-1549), 34; 5) unidentified Bosphoran or Pontic, four. The anonymous Bosphoran obols make up half of the coins; a slightly more minor part of the hoard consists of the Pontic coins of the Zeus/eagle type. Yu.S. Krushkol ascribed all of them to the mint in Sinope; however, Golenko believed there were issues from other mints among them³⁷. Two obols of the Athena/Perseus type could not be ascribed to any mint because of their poor state. The mints of Amisus, Cabeira, Chabacta, Comana, Pharnaceia, Taulara, Amastris, and Sinope issued such type.³⁸ Price dates this type to 85-65 BC, Callataj to 90-85(?) BC³⁹. Such a set of types (the mix of four dozen anonymous obols with three and a half dozen coins from Sinope) allows us to consider the assemblage as a soldier's purse.

36 Krushkol 1952; Krushkol 1956, 116; Golenko 2003, 67.

37 Golenko 2003, 67, no. 44.

38 SNG BM I, 1532-1534.

39 Callataj 2007, 282, table 9.

The thickness of the burnt layer is 1.5 m, which indicates the scale of the disaster caused by the siege of the city and conflagration. Narrative and archaeological evidence of the siege of the neighbouring Phanagoria by the fleet of Mithridates in 63 BC strongly suggests that both cities suffered synchronously during the suppression of the anti-Mithridatic uprising. Purses containing Pontic latest issues (Zeus/eagle) were also found in the burnt-out royal residence in Phanagoria.

THE MERCENARY'S PURSE FROM THE VYSHESTEBLIYEVSKAYA 3 SETTLEMENT

The settlement of Vyshesteblievskaya 3⁴⁰ controlled a large grain-producing region on the Taman Peninsula, which occupied the plain between the villages of Vyshesteblievskaya and Starotitarovskaya (Temryuk district of the Krasnodar region). The site, discovered in 1982, was considered a rural settlement crossed by an ancient road leading north to Phanagoria⁴¹. The 2013-2020 seasons revealed that this site was not just a rural settlement. Many clay pits, a complex of large grain pits connected by ventilation drifts, finds of marble architectural details, and numerous fragments of tiles in combination with a whole group of cult items, etc., suggest that in the mid-2nd and 1st centuries BC, the settlement might have been a temple complex or an administrative centre with fundamental stone buildings and big industrial zone. This was facilitated by the favourable location of the settlement in the centre of a microregion, which is replete with synchronous archaeological sites. Eighteen ancient rural settlements were discovered within a radius of just 5 km from Vyshesteblievskaya 3. Most of them, including Vyshesteblievskaya 3, were surrounded by land plots and connected by a single network of ancient roads that eventually led to Phanagoria. On the main road connecting the metropolis with large rural settlements located on the northern shore of the Tsokur Liman lay Vyshesteblievskaya 3. Presumably, in the 5th-1st centuries BC, it belonged to the *chora* of Phanagoria.

In 2018, a hoard of 23 Bosporan and Pontic bronze coins was uncovered here. No traces of a container were found; the coins, apparently, were stored in a bag. The great majority are anonymous obols (18 pieces), half of which bear the most common monogram $\overline{\text{MP}}$ (Fig. 2.1-9). The rest have monograms

As in all other similar hoards, the Bosporan city coinage is represented (this is a tetrachalkon from Phanagoria), as well as coins of the Zeus/eagle type from Amisus and Sinope. Thus, the hoard contains bronze coins of only the largest and middle denominations, in contrast to a large

40 Paromov 1992, 556-58, no. 175.

41 Paromov 1992, 556-58, 563.

group of Mithridatic hoards associated exclusively with the *chora*, consisting of a mass of Bosphoran small copper coins, mainly of the 2nd century BC, and including an earlier Mithridatic issue of the Panticapaeum (tripod/star) dating from the turn of the 2nd and 1st centuries BC, as well as several Pontic bronze coinages of the Mithridatic era.⁴²

It is not by chance that the Vyshesteblievskaya 3 hoard is associated with the significant rural settlement located in the centre of the grain microregion, on one of the main strategic routes of the Taman Peninsula connecting Phanagoria with the settlements of her rural district. Sindice and the surrounding Asiatic district represented the most fertile areas of Bosphorus, supplying grain to the army of Mithridates VI. The proximity of the Maeotian tribes threatened the uninterrupted supply of grain to Pontus from here⁴³. Apparently, a garrison of mercenaries was deployed in Vyshesteblievskaya 3 and Phanagoria, where the presence of foreigners/veterans has been attested by the well-known decree (see above). Anonymous obols, as well as Pontic issues Zeus/eagle and Ares/sword, were used precisely for military payments. The pattern of such hoards allows us to speak about this with a high degree of confidence.

The purse was concealed on the southern outskirts of the settlement, where its industrial zone was located, clay was extracted, and grain was stored; later, garbage (mainly in the form of broken tiles, amphorae terracotta, etc) was dumped into these pits. Most likely, the deposition is explained by the activity of the Siraces and Maeotians in the Kuban region. Thus, this hoard of anonymous obols and Pontic copper records one more case of military pay.

CATALOGUE

#	Kerch Museum inv. no.	Weight, g	Size, mm	Reference
---	-----------------------------	--------------	-------------	-----------

Panticapaeum: anonymous, c. 89/8-63 BC

Dionysus/bow-case. Obols.

1.	KP-200293	17.6	25	Cf. BAR 1102, pl. XIII.12. Rev. To l, .
2.	KP-200487	14.2	25	Obv. Same die. Rev. As last.
3.	KP-200294	16	23	Cf. https://bosporan-kingdom.com/212-3041/153.html . Rev. As last.
4.	KP-200444	13.3	25	Rev. As last.

42 Abramzon - Novichikhin 2018, 341, table 2.

43 Saprykin 2010, 86.

5.	KP-200443	14	24	Rev. As last.
6.	KP-200449	15.5	25	Cf. SNG BM I 948. Rev. As last.
7.	KP-200488	16.1	25	Cf. BAR 1102, pl. XIII.5a. Rev. As last.
8.	KP-200446	15.5	26	Cf. https://bosporan-kingdom.com/212-3041/98.html . Rev. As last.
9.	KP-200494	14.7	22	Cf. BAR 1102, pl. XIII.3. Rev. As last.
10.	KP-200295	16	25	Cf. SNG PSMFA 1351. Rev. To l., .
11.	KP-200296	15.2	22	Cf. BAR 1102, pl. XIV.11. Rev. To l., .
12.	KP-200303	19	24	Cf. Bibliothèque nationale de France: https://bosporan-kingdom.com/212-3048/18.html . Rev. To l., .
13.	KP-200447	17	23	Cf. Abramzon – Frolova 2007-2008, pl. 68.19. Rev. to r., .
14.	KP-200448	15.9	23	Cf. BAR 1102, pl. XIV.13. Rev. To l., .
15.	KP-200442	17.2	25	Obv. Cf. BAR 1102, pl. XIV.15. Rev. As last.
16.	NVF-29261	13.5	26	Cf. CNG Inc. Electronic Auction 293, lot 87; https://bosporan-kingdom.com/212-3042/7.html . Rev. To l., .
17.	NVF-29407	17.8	24	Cf. SNG PSMFA 1357. Rev. To l., .
18.	KP-200445	16.2	27	Cf. BAR 1102, pl. XIV.1. Rev. To l., .
- Phanagoria: c. 95-86 BC**
Artemis/stag
19.	KP-200500	7.0	24	Cf. SMG BM I 1000.
- Amisus: c. 86-65 BC**
Zeus/eagle
20.	KP-200497	8.5	20	Cf. SMG BM I 1231. Rev. To l., , to r., star.
- Sinope: c. 86-65 BC**
Zeus/eagle
21.	KP-200495	7.9	18	Cf. SNG Stancomb 802. Rev. To l., .
22.	KP-200439	9.5	19	As last.
23.	KP-200499	7.9	18	Cf. SMG BM I 1544. Rev. To l., , to r., star.

CASH ALLOWANCE TO A MERCENARY FROM THE ROYAL RESIDENCE IN PHANAGORIA (CH XI, 145A)

In 2007, a pile of 19 bronze coins on a plate was uncovered during excavations at the royal residence in Phanagoria, which burned down during the anti-Mithridatic uprising in 63 BC⁴⁴. The assemblage (a purse?) contained eleven coins of the Artemis/stag type from Panticapaeum and Phanagoria and eight obols of the Zeus/eagle type from Amisus, Gaziura, Taulara and uncertain centres. Callataÿ dates the type Artemis/stag to c. 90-80 BC⁴⁵; some such coins were found to be overstruck on Pontic issue Ares/sword, which Callataÿ once again dates to 95-90 BC. The Pontic obols of the Zeus/eagle type are dated either between 100-85 BC or 95-90 BC.

Many of the hoard coins with Artemis/stag are struck from common obverse dies, and therefore, they were issued at one mint in Panticapaeum. All are new, without traces of circulation, and all are punched with the wheat-ear countermark. The appearance of such a countermark can be explained not by the confirmation of their exchange rate but by some other particular purpose of this coinage. For instance, it may somehow be connected with the supply of Bosporan grain for the army of Mithridates, and countermarked coins may be used to pay for mercenaries who protect the grain regions of Bosphorus. We do not know of any other Bosporan hoards of such composition, consisting only of countermarked Bosporan tetrachalkoi mixed with Pontic obols. The neighbourhood of fresh Bosporan coins linked by common obverses and Pontic obols of the common Zeus/eagle type makes it impossible to sample both coinages from circulation. This existing situation makes us believe that this money was given to a mercenary from the treasury of the garrison guarding the residence where the royal family lived. These bronzes were used precisely for the daily allowances of soldiers, the well-known *sitarchia* of the written sources⁴⁶.

44 Abramzon 2012.

45 Callataÿ 2007, 286, table 12.

46 On military types for Hellenistic bronze currencies used to pay *sitarchia*, see Psoma 2009, 34.

CATALOGUE

Panticapaeum: c. 95-90 BC

Artemis/stag

1.	F-07-59	7.1	Cf. BAR 1102, pl. II.4. <i>Obv.</i> countermark, wheat-ear.
2.	F-07-60	6.0	As last.
3.	F-07-61	6.5	As last.
4.	F-07-62	5.5	As last.
5.	F-07-63	5.7	As last.

Phanagoria: c. 95-90 BC

Artemis/stag

6.	F-07-64	6.5	Cf. Abramzon 2012, fig 6.6. <i>Obv.</i> countermark, wheat-ear.
7.	F-07-65	7.9	As last.
8.	F-07-66	6.2	As last.
9.	F-07-66	6.4	As last.

Uncertain Panticapaeum or Phanagoria

Artemis/stag

10.	F-07-68	5.4	<i>Obv.</i> countermark, wheat-ear.
11.	F-07-69	3.7	As last.

Amisus: c. 100-85 BC

Zeus/eagle

12.	F-07-70	9.4	Cf. SNG BM I 1144.

Gaziura: c. 100-85 BC

Zeus/eagle

13.	F-07-71	15.0	Cf. SNG BM I 1266-1267.

Taulara: c. 100-85 BC

Zeus/eagle

14.	F-07-73	10.9	Cf. SNG BM I 1288-1289.
15.	F-07-76	17.2	Rev. To I.,
16.	F-07-72	15.9	

Uncertain of Pontus: c. 100-85 BC

Zeus/eagle

17.	F-07-74	16.1	Very worn.
18.	F-07-75	15.8	[...]PQN (Gaziura, Taulara?)
19.	F-07-77	11.4	Very worn.

A MERCENARY'S PURSE FROM THE ROYAL RESIDENCE IN PHANAGORIA (CH XI, 145B)

In 2007, a purse was discovered in the royal residence⁴⁷ containing seven Panticapaean tetrachalkoi of the Dionysus/tripod⁴⁸ type. In our opinion, the 'hoard' from Kerch Bay (IGCH 1142 = CH XI, 135), representing an amount for military payments, consisted mainly of the same coins. The coins from this purse predate the Artemis/stag included in the previous purse, but both were found in the same burnt layer of the fire of 63 BC.

CATALOGUE

Panticapaeum, c. 85-65 BC

Dionysus/tripod

1.	F-07-01	4.8 g	Cf. SNG BM I 937-940. Rev. To L, , to r., .
2.	F-07-02	5.7 g	Overstruck on Artemis/stag; ΦANA.
3.	F-07-03	4.8 g	As last.
4.	F-07-04	3.5 g	Overstruck on unclear type.
5.	F-07-05	5.2 g	Overstruck on Amisus, Ares/sword.
6.	F-07-06	4.6 g	Overstruck on Artemis/stag; ΦANA.
7.	F-07-07	3.6 g	Overstruck on unclear type.

THE PHANAGORIA 2022 HOARD: ANOTHER CASE OF CASH OF MERCENARY

In 2022, a hoard of bronze coins was discovered during excavation at Phanagoria (excavation site 'Lower City'), hidden under a stone next to the foundation of the wall of the building⁴⁹ (Fig. 3). Owing to corrosion, the coins from the hoard were found adhering together in a pile, the shape of which suggests that they were stored in a purse.⁵⁰ There were ten coins from the Mithridatic period: five Bosporan, four Pontic, and one unidentified. Except for two Panticapaean chalkoi of the Athena/prow⁵¹ and Tripod/star⁵² types, all other coins are obols and tetrachalkoi. A pair of anonymous Bosporan obols struck from a common obverse die adjoins the

47 Abramzon 2012.

48 SNG BM I, 937-940.

49 Abramzon - Ostapenko 2023.

50 Phanagoria Museum. Inv. FM-KP 124/1-9 N4593-4601.

51 SNG BM I, 927.

52 SNG BM I, 941-944.

Panticapaeon obol of the Mên/Dionysus standing type⁵³. Coins of Amisus, Chabacta and Sinope represent pontic bronze. The Amisus obol of the head in a leather cap/quiver type⁵⁴ (c. 120-100 BC) was first discovered in Phanagoria (if not even in the entire Bosphorus). The hoard includes two coins of the Mithridates VI as Perseus/Pegasus type (c. 85-65 BC) from Amisus and Chabacta. The coins of the latter mint have not been found before in Phanagoria (or in the entire Bosphorus). Perseus/Pegasus coins are seldom found on Bosphorus and are always associated with the presence of Mithridates' troops. The latest issue, Zeus/eagle from Sinope completes the set of Pontic coins in the hoard. One coin could not be attributed due to extremely poor preservation; its size allows it to be considered a tetrachalkon.

The pattern of this Mithridatic hoard of large bronze denominations such as anonymous obols linked by common obverse, as well as Perseus/Pegasus coins from Amisus and Chabacta, and the Amisus obol of the head in a leather cap/quiver type (all these Pontic issues are exclusive to the numismatic profile for Bosphorus and they were used for the military payments), definitely excludes the possibility of their unique sampling from circulation and allows us believe that the cash was issued centrally from a single source, which could only be the garrison treasury. Since a garrison was stationed in Phanagoria, guarding the residence where the king's family lived, we believe the purse could belong to a Pontic mercenary, representing cash allowances to him. The presence of Panticapaeon issues, such as Athena/prow and Tripod/star, used as a small change shows that some part of wages had to be exchanged for everyday spending.

It should be noted that 20 m to the west of the place where the hoard was found, the main city street rose from the lower plateau to the acropolis, which occupied the central hill of the upper plateau, where the royal palace was located. Some part of the mercenaries could be stationed below, protecting this main way to the citadel. There is little doubt that the purse was hidden in a panic during the anti-Mithridatic uprising of the Phanagorians in 63 BC.

53 BAR 1102, pl. VIII.1-7.

54 SNG BM I, 1135.

CATALOGUE

Panticapaeum: c. 110 BC

Athena/prow

1. FM-KP-124/1 N4593 13 1.63 Cf. SNG BM I 927.

After 95 BC

Tripod/star

2. FM-KP-124/2 N4594 14 1.72 Cf. SNG BM I 941-944.

c. 100-75 BC

Mēn/Dionysus standing

3. FM-KP-124/3 N4595 30 9.93 Cf. BAR 1102, pl. VIII.1-7. Rev. To l., .

c. 89/8-63 BC

Dionysus/bow-case

4. FM-KP-124/4 N4596 25 13.76 Cf. BAR 1102, pl. XIII.5a. Rev. To l., .
5. FM-KP-124/5 N4597 24 14.08 Cf. <https://bosporan-kingdom.com/212-3041/72.html>. This dies-combination.
Rev. To l., . Obv. As last.

Amisus: c. 125-100 BC

Head in leather cap/quiver

6. FM-KP-124/6 N4598 27 15.18 Cf. SNG BM I 1135-1138.

c. 85-65 BC

Perseus/Pegasus

7. FM-KP-124/7 N4599 21 10.09 Cf. SNG BM I 1213. Rev. below .

Chabacta: c. 85-65 BC

Perseus/Pegasus

8. FM-KP-124/8 N4600 23 12.62 Cf. SNG BM I 1258. Rev. to l. .

Sinope: c. 85-65 BC

Zeus/eagle

9. FM-KP-124/9 N4601 19 5.44 Cf. SNG BM I 1543-1549. Rev. to l. , to r. star.

10. Unidentified Bosphorus or Pontic. 20 mm.

CONCLUSION

It is time to draw some conclusions. So, the primary source that makes it possible to attest to military payments in Bosphorus in the Mithridatic era are coin hoards from cities and military settlements on the *chora*, where mercenaries served. Such hoards consist exclusively of coins specially minted for military payments. If we leave aside two cases of the payment of wages to the garrison in silver (CH XI, 137, 138), then the use of bronze coins for military payments is characteristic of Bosphorus in the Late Hellenistic period. During the Mithridatic Wars, mercenaries were paid in Bosporan and Pontic bronze coins of significant denominations, which apparently amounted to less than an obol per day. The purses of mercenaries containing the same amount indicate the approximate level of their pay, equal to 22(?) obols per month.

The case of Bosphorus demonstrates the success of one of the major innovations of the Hellenistic period – the systematic use of bronze for military payments⁵⁵. Military iconography often emphasises the purpose of bronze coinage for the army: the anonymous obols were struck with Dionysus-Mithridates Eupator on the obverse and the bow-case on the reverse. The wheat-ear countermark on the Bosporan tetrachalkoi of the Artemis/stag type possibly alludes to the Bosporan grain supplies for the army of Mithridates and the purpose of these coins for the daily allowances (*sitarchia*) of soldiers, ensuring the protection of the grain-producing districts of Bosphorus.

Acknowledgements

Russian Science Foundation, project no. 23-18-00088

Conflict of Interest

Within the scope of the study, there is no personal or financial conflict of interest between the authors.

Ethics

Regarding the Ethics Committee authorisation; the authors and reviewers of this study have declared that there is no need for Ethics Committee authorisation.

55 See Psoma 2009, 34.

REFERENCES

- Abramzon – Frolova 2007-2008, Abramzon, M. G. – Frolova, N. A., Korpus bosporskikh kladov antichnykh monet, I: 1834–2005 gg. (= Bosporskie Issledovaniya Suppl. 2), Simferopol-Kerch.
- Abramzon – Kuznetsov 2011a, Abramzon, M. G. – Kuznetsov, V. D., "The Rebellion in Phanagoria in 63 BC (New Numismatic Evidence)", *ACSS*, 17, 75-110.
- Abramzon – Kuznetsov 2011b, Abramzon, M. – Kuznetsov, V., "The Phanagorian revolt against Mithridates VI Eupator (numismatic evidence)", *Phanagoreia und seine historische Umwelt* (= *Altertümer Phanagoreias*, 2) (Hrsg. N. Povalachev and V. Kuznetsov), Göttingen, 15-90.
- Abramzon 2012, Abramzon, M., "A hoard of bronze Pontic and Bosporan coins of the reign of Mithradates VI from Phanagoria, 2007", *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity. Aspects of archaeology and ancient history* = *BAR International Series 2432*, (ed. G.R. Tsetskhladze), Oxford, 1-8.
- Abramzon – Novichikhin 2018, Abramzon, M.G. – Novichikhin, A.M., "Dva monetnykh klada mitridatovskogo vremeni s yugo-vostochnoj ukrainy Bospora (2014 g.)", *Vestnik drevney istorii*, 78, 2, 333-348.
- Abramzon et al. 2022, Abramzon, M.G. – Karpov, D.A. – Kolesnikov, A.B., "Klad bronzovykh monet vremeni Mitridata VI s poseleniya Vyshesteblyevskaya 3 na Tamanskom poluostrove", *Vestnik drevney istorii*, 82, 1, 150-61.
- Abramzon – Ostapenko 2023, Abramzon, M. G. – Ostapenko, S. N., "Klad bronzovykh monet mitridatovskogo vremeni iz Fanagorii", *Kratkie soobshcheniya Instituta arkhologii*, 271, 131-137.
- Abramzon – Smekalova 2024, Abramzon, M. G. – Smekalova, T. N., "XRF-analysis of the anonymous Bosporan obols from the Polynka 1985 Hoard", *Money of Mercenaries in the Cimmerian Bosporus: From the Mithridatic Wars to the Roman-Bosporan War of AD 45–49* (= *Colloquia Antiqua*, 32), Leuven-Paris-Bristol, 133-136.
- BAR 1102, Frolova, N. A. – Ireland, S., *The Coinage of the Bosporan Kingdom from the First Century BC to the First Century AD* (= *BAR International Series 1102*), Oxford, 2002.
- Belova 1958, Belova, L. N., "Monety iz raskopok Tiritaki, Mirmekiya i Ilurata v 1946–1953 gg.", *Materialy i issledovaniya po arkhologii SSSR*, 85, Moscow/Leningrad, 330-350.
- Callataj 1997, Callataj, F. de, *L'histoire des guerres mithridatiques vue par les monnaies* (= *Numismatica Lovaniensia*), 18, Louvain-la-Neuve.
- Callataj 2000, Callataj, F. de, "Guerres et monnayages à l'époque hellénistique. Essai de mise en perspective suivi d'une annexe sur le monnayage de Mithridate VI Eupator", *Economie antique. La guerre dans les économies antiques* (= *Entretiens d'Archéologie et d'Histoire* 5) (eds. A.P. Briant – R. Descat), Saint-Bertrand-de-Comminges, 337-364.
- Callataj 2007, Callataj, F. de, "La révision de la chronologie des bronzes de Mithridate Eupator et ses conséquences sur la datation des monnayages et des sites du Bosphore Cimmerien", *Une koinè pontique. Cites grecques, sociétés indigènes et empires mondiaux sur le littoral nord de la Mer Noire (VIIe s.a.C. – IIIe s.p.C.)* (= *Ausonius Mémoires*, 18), (eds. A. Bresson et al.), Bordeaux, 271-308.
- Callataj 2011, Callataj, F. de, "Quantifying Monetary Production in Greco-Roman Times: A General Frame", *Quantifying Monetary Supplies in Greco-Roman Times*, (ed. F. de Callataj), Bari, 7-29.
- Callataj 2015, Callataj, F. de, "The Late Hellenistic Didrachms of Leukas: Another Case of Greek Coinage for the Roman Army", *FIDES. Contributions to Numismatics in Honor of Richard B. Witschonke*, (eds. P. van Alfen et al.), New York, 239-270.
- CH XI, Abramzon, M. G. – Kuznetsov, V. D., *Coin Hoards. Vol. XI. Greek Hoards. The Cimmerian Bosporus* (= *Colloquia Antiqua*, 32), Leuven-Paris-Bristol, 2021.
- Chryssanthaki 2005, Chryssanthaki, K., "Les monnaies lagides en Égée, L'exception égyptienne? Production et échanges monétaires en Égypte hellénistique et romaine" (= *Études alexandrines* 10), (ed. F. Duyrat – O. Picard), Caire, 159-175.
- Golenko 1960, Golenko, K. V., "Iz istorii monetnogo dela na Bospore v I v. do n.e.", *Numizmatika i epigrafika*, 2, 28-40.
- Golenko 2003, Golenko, K. V., "Pontic Currency of the Period of Mithradates VI on the Bosporus", *Numismatic Circular*, 111, 2, 64-69.
- IGCH, Thompson, M. – Mørkholm, O. – Kraay, C., *An Inventory of Greek Coin Hoards*, New York, 1973.
- Ireland – Frolova 1999, Ireland, S. – Frolova, N., "Two hoards of Bosporan coins of the 1st century BC from the ancient settlement of Poljanka (Kerch)", *Hermathena* 166 (Summer), 31-43.
- Kharko 1952, Kharko, L. P., "Monety iz raskopok Tiritaki i Mirmekiya v 1935–1940 gg.", *Materialy i issledovaniya po arkhologii SSSR*, 25, Moscow-Leningrad, 357-362.
- Krushkol 1952, Krushkol, Y. S., "Monety s monogrammami iz Patreyskogo klada 1950 g.", *Vestnik drevney istorii*, 3, 137-147.

- Krushkol 1956, Krushkol, Y. S., "Patreyskiy klad 1950 g.", *Kratkie soobshcheniya Instituta istorii material'noy kul'tury Akademii nauk SSSR*, 56, 116-117.
- Lenger – Dündar 2020, Lenger, D. S. – Dündar, E., "Attestation of a Ptolemaic Garrison in the Light of Coins: Tepecik Hill at Patara Lycia", *Annali*, 66, 37-66.
- Paromov 1992, Paromov, Y. M., *Arkheologicheskaya karta Tamanskogo poluostrova*, Moscow.
- Psoma 2009, Psoma, S., "Τὰς σιταρχίας καὶ τοὺς μισθοὺς [Arist., *Oec.* 1351b). Bronze Currencies and Cash Allowances in Mainland Greece, Thrace and the Kingdom of Macedonia", *Revue belge de numismatique et de sigillographie*, 155, 3-38.
- Saprykin 2007, Saprykin, S., "The unification of Pontos: the bronze coins of Mithradates VI Eupator as evidence for commerce in the Euxine", *The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchange (= Black Sea Studies 6)*, (eds. V. Gabrielsen – J. Lund), Aarhus, 195-208.
- Saprykin 2010, Saprykin, S. Yu., "Pozdneellinisticheskiy i rimskiy periody", *Antichnoe nasledie Kubani*, (eds. G. M. Bongard-Levin – V. D. Kuznetsov), Moscow, 80-132.
- SEG 41, *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Vol. 41, Amsterdam, 1994.
- Smekalova 2019, Smekalova, T. N., "Novye dannye o chekanke Bospora vremeni Mitridata VI", *Vestnik drevney istorii*, 79, 3, 640-652.
- Smekalova et al. 2019, Smekalova, T. N. – Loboda, A. Yu. – Bykovskaya, N. V. – Trubnikova, E. D., "Rentgeno-fluorescentnyye issledovaniya monetnykh splavov Bospora vremeni Mitridata VI", *Problemy istorii, filologii, kul'tury*, 4, 112-124.
- SNG BM I, Price, M., *Sylloge Nummorum Graecorum*. British Museum. Vol. IX. Part. 1. The Black Sea, London, 1993.
- SNG PSMFA, Kovalenko S.A., *Sylloge Nummorum Graecorum*. State Pushkin Museum of Fine Arts Coins of the Black Sea Region. Part 1. Ancient coins from the Northern Black Sea Littoral (= *Colloquia Antiqua* 3), Leuven-Paris-Walpole, 2011.
- SNG Stancomb, *Sylloge Nummorum Graecorum*. British Museum. Vol. XI. The William Stancomb Collection of the Black Sea Region, Oxford, 2000.
- Vinogradov 1991, Vinogradov, Y. G., "Fanagorijskie naemniki", *Vestnik drevney istorii*, 4, 14-33.
- Vinogradov – Wörle 1992, Vinogradov, J. G. – Wörle, M., "Die Söldner von Phanagoreia", *Chiron*, 22, 159-170.
- Zograf 1951, Zograf, A. N., *Antichnye monety (= Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR, 16)*, Moscow-Leningrad.
- Zograf 1952, Zograf, A. N., "Opisanie monet, naydennykh pri raskopkakh Tiritaki i Mirmekiya v 1935-1940 gg.", *Materialy i issledovaniya po arkheologii SSSR*, 25, Moscow-Leningrad, 363-386.

Fig. 2. Mercenary's Purse from the Vyshestebliyevskaya 3 Settlement

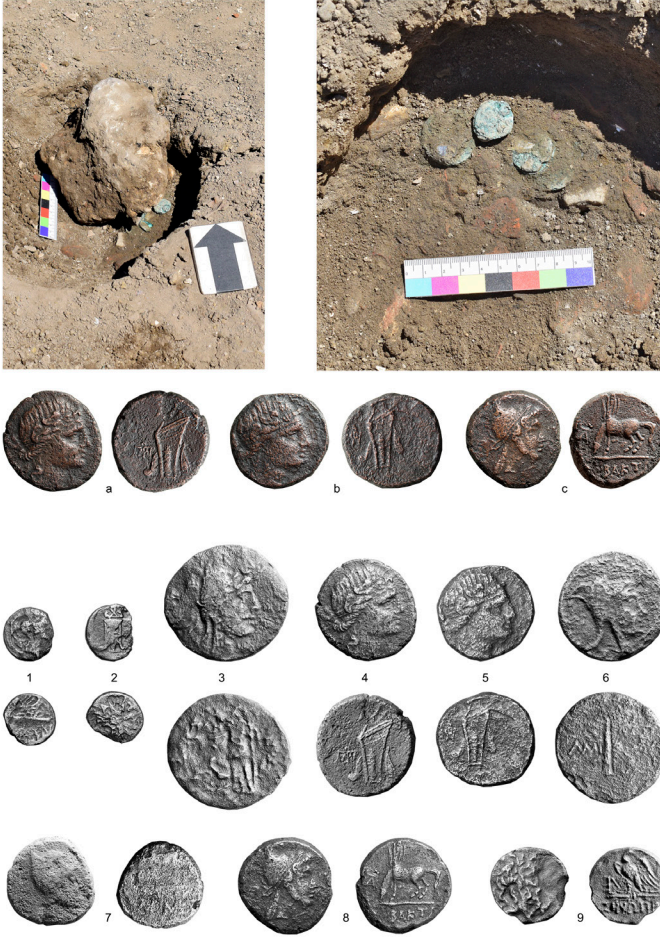

Fig. 3. The 2022 mercenary's Purse from Phanagoria

Desalination of Underwater Ceramic Cultural Heritage: The Example of Kerpe Underwater Excavation

Sualtı Seramik Kültür Varlıklarında Tuzdan Arındırma:
Kerpe Sualtı Kazıları Örneği

Hiranur GÜLTEKİN¹, Serkan GEDÜK²

¹Ankara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, Keçiören, Ankara
· hgultekin@ankara.edu.tr · ORCID > 0000-0001-9546-4251

²T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kocaeli Müze Müdürlüğü, İzmit, Kocaeli
· serkangeduk@hotmail.com · ORCID > 0000-0002-5747-7251

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 4 Kasım/November 2023

Kabul Tarihi/Accepted: 15 Mart/March 2024

Yıl/Year: 2024 | **Cilt – Volume:** 2 | **Sayı – Issue:** 3 | **Sayfa/Pages:** 133-146

Atıf/Cite as: Gültekin, H., Gedük, S. "Desalination of Underwater Ceramic Cultural Heritage: The Example of Kerpe Underwater Excavation" Propontica, 2 (3), March 2024: 133-146.

Sorumlu Yazar/Corresponding Author: Hiranur GÜLTEKİN

DESALINATION OF UNDERWATER CERAMIC CULTURAL HERITAGE: THE EXAMPLE OF KERPE UNDERWATER EXCAVATION

ABSTRACT

Salinity, which is one of the chemical properties of the marine environment, is mixed into seawater due to the dynamic exchange processes between the atmosphere and the hydrosphere and the dissolution of the shells of marine organisms on the seabed. The amount of soluble salts is measured in parts per million (ppm), but in this article, it is measured in parts per thousand (ppt). When soluble salts are not removed by appropriate conservation methods, they crystallize in the pores of artefacts that constitute underwater cultural heritage. These crystals cause physical deterioration in ceramics, which are porous cultural heritage, such as fragmentation from the surface and microscopic cracks. For this reason, the first step in repairing cultural remains recovered from underwater archaeological excavations is to determine the physical properties of the artefacts, such as porosity and salt absorption capacity, as well as the type and amount of salt accumulated in their pores. Thus, the appropriate desalination method can be selected, and estimates can be made on how long the desalination process will take. This paper studied ceramic sherds of Roman and Byzantine amphorae and cooking vessels recovered during underwater excavations in the ancient harbor of Kerpe Bay in Kocaeli, Turkey, in 2022. The aim of the study was to make a preliminary examination for further studies, including instrumental analyses, and to determine the types and amounts of salt deposited on the samples. The samples were desalinated for one month in 200 ml containers with weekly changes of deionized water, and the desalination water was tested to measure salinity and determine the dissolved salt species. Spot tests were used to determine dissolved salts. Sulphate, chloride and carbonate were found in the samples due to these tests. The porosity of the samples was determined by the water absorption method.

Keywords: Underwater Cultural Heritage, Kerpe Underwater Excavations, Ceramic Cultural Heritage, Dissolved Salts, Desalination.

SUALTI SERAMİK KÜLTÜR VARLIKLARINDA TUZDAN ARINDIRMA: KERPE SUALTI KAZILARI ÖRNEĞİ

ÖZ

Deniz ortamının kimyasal özelliklerinden biri olan tuzluluk, atmosfer ve hidrosfer arasındaki dinamik değişim süreçleri ve deniz dibindeki deniz canlılarının

kabuklarının çözünmesi nedeniyle deniz suyuna karışmaktadır. Çözünebilir tuzların miktarı milyonda parça (ppm) olarak ölçülmektedir ancak bu makalede binde parça (ppt) olarak ölçülmüştür. Çözünebilir tuzlar uygun koruma yöntemleriyle uzaklaştırılmadığında, sualtı kültür mirasını oluşturan eserlerin gözeneklerinde kristalleşir. Bu kristaller gözenekli kültür varlıklarından olan seramiklerde yüzeyden parça dökülmesi, mikroskobik çatlaklar gibi fiziksel bozulmalara neden olur. Bu nedenle sualtı arkeoloji kazı çalışmaları sonunda ele geçen kültür kalıntılarının onarımın ilk aşaması; eserlerin gözeneklilik ve tuz emme kapasitesi gibi fiziksel özelliklerinin ve gözeneklerinde biriken tuzun türü ve miktarının belirlenmesidir. Böylece hem uygun tuzdan arındırma yöntemi seçilebilir hem de arındırma sürecinin ne kadar zaman alacağı üzerinde tahminler yapılabilir. Bu çalışmada Kocaeli, Türkiye'deki antik liman Kerpe Körfezi'nde 2022 yılında gerçekleştirilen sualtı kazılarında ele geçen, Roma ve Bizans Dönemine tarihlenen amphora ve pişirme kaplarına ait seramik parçalar üzerinde çalışılmıştır. Çalışmanın amacı; örnekler üzerinde yapılacak analitik analizleri de içerecek sonraki çalışmalar için bir ön inceleme yapmak ve örneklerde biriken tuz türleri ile miktarının tespit edilmesidir. Örnekler bir ay boyunca 200 ml'lik kaplar içerisinde haftalık deiyonize su değişimleri ile tuzdan arındırılmış ve tuzdan arındırma suyu, tuzluluğu ölçmek ve çözülmüş tuz türlerini belirlemek için test edilmiştir. Çözülmüş tuzların belirlenmesi için spot testler kullanılmıştır. Bu testler sonucunda örneklerde sülfat, klorür ve karbonat bulunmuştur. Numunelerin porozitesi su emme yöntemi ile belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sualtı Kültür Mirası, Kerpe Sualtı Kazıları, Seramik Kültür Mirası, Çözünebilir Tuzlar, Tuzdan Arındırma.

INTRODUCTION

Ceramics are the most frequently recovered in underwater excavation or protected archaeological sites. Ceramics, which were used in ancient times, constitute a dating source for archaeologists with their typology and production technology. In addition, the production techniques of ceramics provide information about the level of technological development of the societies to which they belonged. Therefore, choosing appropriate conservation methods means protecting the information that can be obtained from the materials.

Many factors affect the conservation process and the underwater deterioration of the ceramic. Among all, the physical and chemical properties of the clay and the additives within that for reducing the firing temperature or facilitating the processing are worth noting. For instance, cleaning the biological layers accumulated underwater on any ceramic surface by mechanical methods gives better results for

ceramics with low porosity due to their firing at high temperatures¹. The desalination phase, which is one of the first stages of the conservation practices applied to underwater ceramic finds, is important. The porosity and firing temperature of ceramics are physical properties that affect salt accumulation. As the pore size increases, the amount of water absorbed increases. In ceramics fired at high temperatures, the pores close and shrink. This results in less accumulation of dissolved salts in low-pore-size ceramics such as porcelain².

The ‰ ratio of soluble anions and cations that make up the salinity of seawater is called salinity. The elements with concentrations higher than 100 ppm in seawater are chloride, sodium, sulfate, magnesium, calcium, and bicarbonate, also called primary ions. Among these, sodium, magnesium, and calcium are cations (positive ions), while chloride, sulfate and bicarbonate are anions (negative ions)³.

The deterioration of ceramic artefacts recovered from underwater excavations caused by soluble salts in the seawater is primarily physical. The drying of soluble salts without appropriate desalination processes causes the crystallization of dissolved salts in the sea salt, which, in the end, fills the pores of the artefact. This crystallization may occur on the surface of the artefact during the evaporation of the seawater accumulated in the pores, or it may occur inside the pores. In such a case, the salt crystals accumulated in the pores may create mechanical pressure, resulting in cracks in the artefacts and, in more advanced cases, fractures⁴. Due to the solid physical strength of ceramic artefacts, such fracture deterioration occurs mainly on the surfaces. Micro-cracks and fractures on the surface in the form of a network can cause the loss of particle where the surface layer exfoliates⁵. The extent to which the salts are deposited in pores varies according to the clay structure, which has been investigated experimentally by O'Brien⁶. In recent studies that depend on instrumental analysis, it has been observed that as the pore size of ceramics increases, the amount of salt absorbed increases as well, which results in the overall increase of salt crystallization⁷.

The desalination process is carried out in a process that can also be referred to as gradual desalination. The seawater accumulated in the ceramic pores is gradually replaced first with tap water and then with deionized water⁸. This process is prolonged depending on the physical and chemical structure of the ceramic and the amount of soluble salt it absorbs during its underwater stay. Salts in the clay it-

1 Ricca et al. 2021, 11.

2 Du et al. 2019, 8.

3 Morrissey – Sumich 2012, 67-69; Geldiay – Kocataş 2014, 50-55.

4 Pearson 1987, 100.

5 Zornoza-Indart et al. 2011, 255.

6 O'Brien 1990, 393-40.

7 López-Arce et al. 2012, 2041.

8 Pearson 1987, 256-257; İvgin 2021, 83-85.

self and the additives used in ceramic production change the desalination process. For example, calcium is also present in natural clay or substances such as ash used during the manufacturing of ceramics. During the desalination process, there is a risk that the salts contained in the ceramic paste will dissolve and be removed from the ceramic⁹.

The ceramic sherds subject to this study were excavated in the summer of 2022 in the harbor of the Black Sea city Kocaeli within the scope of the Archaeological Underwater Excavations in Kerpe Bay (Fig.1). The underwater excavations located in the harbor area of the ancient city of Kalpe have been carried out by the Directorate of the Kocaeli Archaeological Museum since 2020 with the permission of the Ministry of Culture and Tourism. The first results of the research showed the connection of the harbor with the ancient city of Nicomedia and drew attention to its importance in the maritime trade in the Black Sea ¹⁰. The study's sample group was selected among cooking pots belonging to different vessels, where soot residue can be observed in microscopic images and resin residues are charred. This study aimed to determine the samples' porosity and the type of dissolved salt deposited in the pores of the sherds. Studies, including instrumental analyses such as firing temperature determination and dating, are planned to be carried out on the samples. For this reason, the determination of the physical properties and salt types of the samples is intended as a preliminary study for future analyses.

Fig. 1: Exact place of the Kerpe excavation 2022 season (Writers personal archive)

9 Rice 1987, 97.

10 Gedük – Çomak 2022, 12; Gedük – Bilir 2022: 66-95.

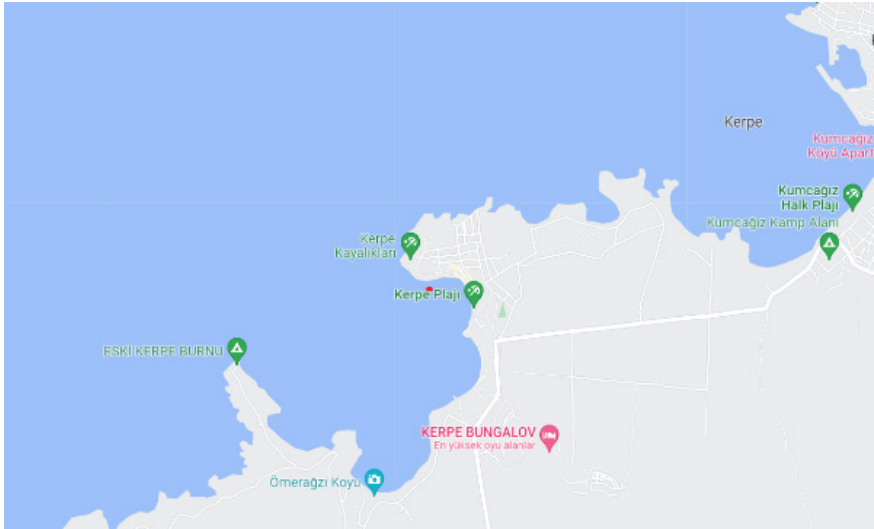

Fig. 2: Location of the Kerpe Bay showing the location of the excavation (Google Maps)

MATERIALS AND METHODS

The proper examination of the effects of the desalination process, according to the physical properties of ceramic clay and the type of soluble salts, was necessary. Thus, the sample group was selected from ceramic pieces that could be completely covered with water when placed in 200 ml containers. Although the sample sizes were kept as equal as possible, each sample had a different weight due to the dough structure. The charred resin residues found on the inner surface of KP22-S22 and KP22-S26 reinforce the idea that the sherds were exposed to high temperatures after production (Fig. 3). Billur Tekkök Karaöz meticulously dated the samples taken from the jugs or cooking pots to the Hellenistic, Roman, Late Roman, Byzantine and Principalities Periods according to the physical characteristics of the ceramics. None of the samples has any joining fragments. The images from the surface and cross-sectional parts of the samples taken with the digital microscope show the clay characteristics of the ceramics and the accumulated soot layer (Fig. 4). The samples were dried without desalination following their excavation and were stored at room temperature within polyethylene bags. Examination by the digital microscope enabled us to observe salt crystals on the ceramic finds (Fig. 5).

The desalination process was carried out with four water changes in 1 month using deionized water, i.e., with changes every 7 days (Fig. 7). *Hanna HI 98319 'Marine' Salinity Meter* was used as the measuring device. The salinity of the deionized water was tested before first use and determined as 0.0 ppt. The avera-

ge temperature of the water during desalination was 19°C. The water absorption method was used to measure the porosity (*PA*) of the samples. For this method, small ceramic sherds which were taken from samples weighted with a precision balance (300 gr / 0.001 gr) after dried in oven at 105°C (*W1*). Pieces were put in 25 ml containers, covered with deionized water, and boiled for 5 hours. After the water inside the containers cooled down at room temperature, ceramic pieces were removed, gently wiped with paper towels, and weighed again (*W2*). For measuring the water-immersed weight, each piece was placed in 25 ml containers without drying and weighted once again with precision balance (*W3*)¹¹.

$$PA = \frac{W2 - W1}{W2 - W3} \times 100$$

Fig. 3: Charred resin residues on the inner surface of samples KP22-S19 on the left and KP22-S26 on the right (Kocaeli Museum Archive).

RESULTS AND DISCUSSION

When the ceramic pieces were placed in deionized water at the beginning of the desalination process, air bubbles were observed (Fig. 4). These air bubbles indicated that open pores inside the ceramic were still filled with air. The sudden increase in the measurement taken during the second water change was observed on two consecutive days. The high measurement values taken before the second water change were not observed in the third and fourth measurements (Fig. 7). The sudden increase in the second water change during desalination is an expected situation that has been previously recorded in scientific studies.

¹¹ Rice 1992, 352-353.

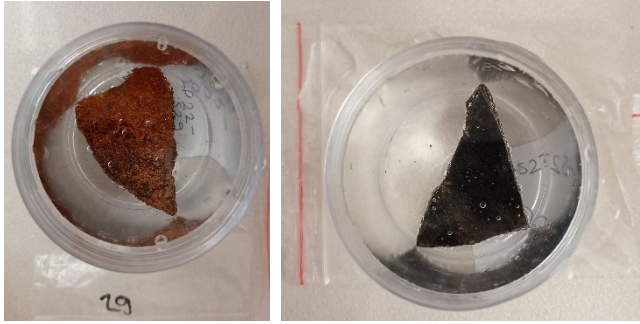

Fig. 4: Bubbles coming inside from ceramic indicate the open pores filled with air. (Kocaeli Museum Archive)

Porosity tests on the samples according to the water absorption method show that the average porosity of the samples is 20%. Samples that have higher porosity are recorded as KP22-S3, KP22-S19, and KP22-S3, which have a porosity of over 25% (Fig. 8).

Determination of the type of soluble salts deposited in the ceramic shards was carried out using spot tests for each sample after one week of desalination. At the end of the one month, the final desalination water was also tested as some types of salts need longer durations to desalinate, as proven by other studies¹². The manual published by İBB KUDEB (Istanbul Metropolitan Municipality Directorate of Protection Implementation and Supervision) was essential in determining the types of soluble salts¹³. According to the spot test, carbonates were evident in all the samples. This is in line with the results of the previous studies, considering that marine remains were found intensively in the excavation area. None of the samples had nitrates but rather sulphates, except for KP22-S29 and KP22-S30 (Fig. 9). According to previous studies, the presence of sulphates may point to the activity of sulphate-reducing bacteria¹⁴. However, in our case of the sample group, further studies are needed to determine the existing activity of the sulphate-reducing bacteria.

CONCLUSION

Dating of the pottery from the Kerpe harbor were realized according to their clay structures. According to this dating, the harbor has been in use since the Hellenistic period. Further dating of the pottery via instrumental analysis or comparison with typological classification is a subject for further studies.

12 MacLeod – Davies 1987, 1005-1007.

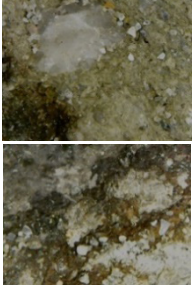

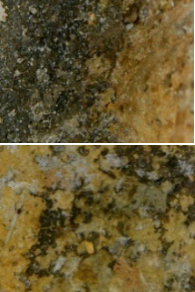

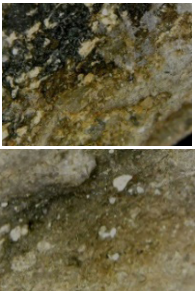

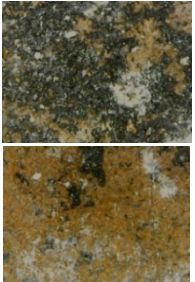
13 Alkan et al. 2011, 58-60.

14 Montana et al. 2014, 407-408.

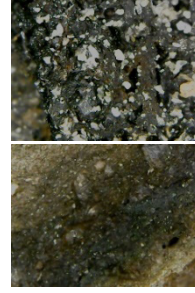
Physical tests on the selected samples showed that each had high porosity rates and exposure to high temperatures after production may cause changes in their physical properties. The presence of soot residues on the surfaces of most of the sherds and their classification as cooking vessels further supports this argument. This structure of the sherds indicates that the desalination process may take a relatively long time during conservation. Among the salt species identified by spot tests, carbonates can be considered as usual due to the nature of the excavation area. However, further research is needed to clarify the source of sulfates. Yet, given the level of sulfates in normal seawater, the most likely origin for their occurrence here can be reasoned by the marine environment. Desalination of the ceramics was fast owing to their porosity, and the removal of salts in one month was speedy compared with more than two thousand years of immersion in seawater.

SAMPLE CODE	COLOR of the CLAY	TYPE of CERAMIC	PHYSICAL PROPERTIES of CERAMIC PASTE	PREDICTED DATE
KP22-S3	Grey	Cooking pot	Soft, powdery, small pores	Hellenistic
KP22-S19	Red	Jug	Hard, fragile, without an intense burn mark on the surface	Byzantine
KP22-S21	Yellow	Cooking pot	Hard, fragile, with an intense burn mark on the surface	Period of Principalities
KP22-S23	Red	Cooking pot	Hard, fragile, with an intense burn mark on the surface	Byzantine
KP22-S26	Cream-Yellow	Cooking pot	Hard, fragile, with an intense burn mark on the surface	Roman
KP22-28	Cream-Yellow	Jug	Soft, powdery, small pores	Roman
KP22-S29	Red	Cooking pot	Hard, fragile, with an intense burn mark on the surface	Byzantine
KP22-S30	Grey	Jug	Hard, fragile, without an intense burn mark on the surface	Roman
KP22-S31	Cream	Cooking pot	Soft, powdery, small pores	Late Roman
KP22-S35	Grey	Cooking pot	Hard, fragile, with an intense burn mark on the surface	Byzantine or Period of Principalities

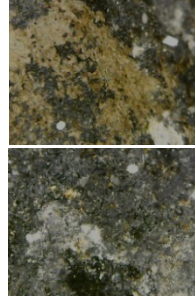
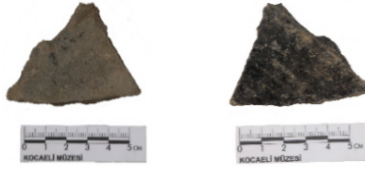
Fig. 5: Information about the sample group of the study.

SAMPLE CODE	INTERIOR SURFACE PHOTO	EXTERIOR SURFACE PHOTO	USB MICROSCOPE IMAGE
KP22-S3	 KOCATEPE MÜZESİ	 KOCATEPE MÜZESİ	
KP22-S19	 KOCATEPE MÜZESİ	 KOCATEPE MÜZESİ	
KP22-S21	 KOCATEPE MÜZESİ	 KOCATEPE MÜZESİ	
KP22-S23	 KOCATEPE MÜZESİ	 KOCATEPE MÜZESİ	

KP22-S26

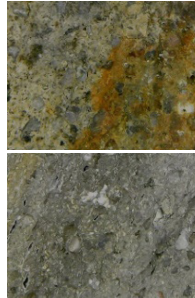
KP22-S28

KP22-S29

KP22-S30

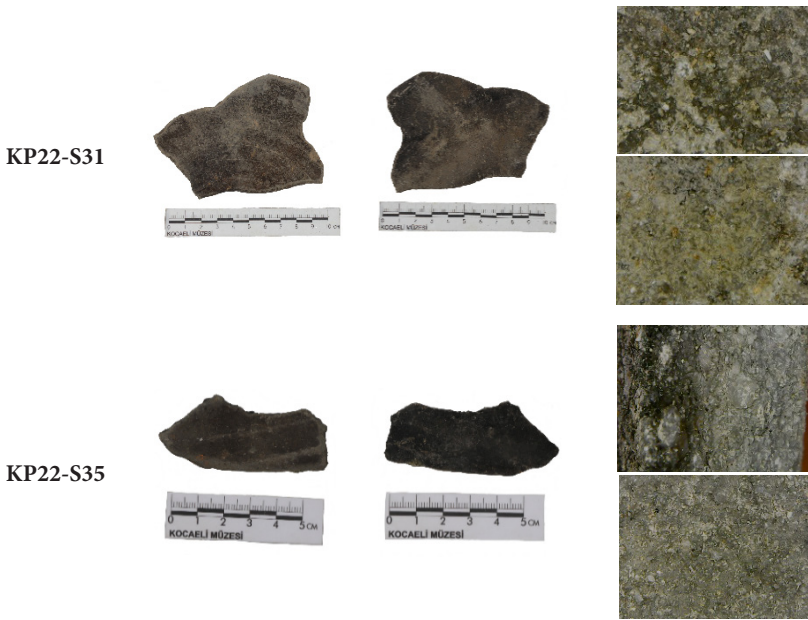

Fig. 6: Digital microscope images of crystallized dissolved salts and clay properties of ceramic samples. (Kocaeli Museum Archive)

SAMPLE CODE	1. water change	2. water change	3. water change	4. water change
	21/09/2023	28/09/2023	06/10/2023	12/10/2023
KP22-S3	0.2	2.6	0.4	0.1
KP22-S19	0.6	1.8	0.3	0.0
KP22-S21	0.3	1.5	0.2	0.0
KP22-S23	0.2	0.9	0.1	0.0
KP22-S26	0.4	2.1	0.2	0.0
KP22-S28	0.5	1.3	0.1	0.0
KP22-S29	0.2	0.4	0.0	0.0
KP22-S30	0.5	2.2	0.3	0.0
KP22-S31	0.4	1.5	0.2	0.0
KP22-S35	0.5	1.8	0.2	0.0

Fig. 7: Desalination schedule before water changes (The unit of measurement is ppt).

SAMPLES	WATER IM-			POROSITY (%)
	DRY WEIGHT (g)	WET WEIGHT (g)	MERSED WEIGHT (g)	
KP22-S3	4.7322	5.4320	2.7219	25.82
KP22-S19	3.1313	3.5493	1.9013	25.36
KP22-S21	4.7340	5.2235	2.7574	19.85
KP22-S23	4.1667	4.6862	2.5438	24.25
KP22-S26	5.5868	6.3191	3.3542	24.70
KP22-S28	4.2270	4.7096	2.5653	22.51
KP22-S29	3.2480	3.5983	1.9272	20.96
KP22-S30	4.1813	4.7750	2.5517	26.70
KP22-S31	5.0937	5.6045	2.9831	19.49
KP22-S35	5.0235	5.5186	3.0086	19.73

Fig. 8: Porosity of the samples according to water absorption method.

SAMPLES	SULPHATE (SO ₄ ²⁻)	CHLORITE (Cl)	CARBONATE (CO ₃ ²⁻)	NITRATE (NO ₃ ⁻)
KP22-S3	+++	++	+	-
KP22-S 19	+	-	+	-
KP22-S 21	++	-	+	-
KP22-S 23	+	-	+	-
KP22-S 26	+	-	++	-
KP22-S 28	+	-	+	-
KP22-S 29	-	-	+	-
KP22-S 30	-	-	+	-
KP22-S 31	++	++	+	-
KP22-S 35	+	-	+	-
Desalination water after one-month period	++	+++	+	-

Fig. 9: Types of salt tested from desalination water after one week.

Conflict of Interest

Within the scope of the study, there is no personal or financial conflict of interest between the authors.

Ethics

Regarding the Ethics Committee authorisation; the authors and reviewers of this study have declared that there is no need for Ethics Committee authorisation.

Author Contribution

Design of Study: HG (% 100)

Data Acquisition: HG (% 50), SG (% 50)

Data Analysis: HG (% 100)

Writing Up: HG (% 90), SG (% 10)

Submission and Revision: HG (% 100)

REFERENCES

- Alkan et al. 2011, Alkan, N. – Çağırın, E. – Ersan, H. Ö. – Eruş, M., Restorasyon ve Konservasyon Laboratuvarları, İstanbul.
- Du et al. 2019, Du, J. – Luo W. – Li N. – Wang, C., "Characterization Of the Micro-Contaminants from the Inner-Body of Kraak Porcelain Excavated from the "Nan'ao I" Shipwreck, The South China Sea", *Heritage Science*, 7, 1, 1-9.
- Gedük – Bilir 2022, Gedük, S. – Bilir, A., "Kerpe Koyu Sualtı Araştırmaları ve Sualtı Kazısı", *TINA Denizcilik ve Arkeoloji Dergisi*, 18, 66-95.
- Gedük – Çomak, 2022, Gedük, S. – Çomak, A., "Nikomedia'nın Karadeniz'e Açılan Kapısı: Antik Kalpe (Kerpe) Lımanı", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (KOUSBAD)*, 16, 1-14.
- Geldiay – Kocataş 2014, Geldiay, R. – Kocataş, A., *Deniz Biyolojisi*, Bursa.
- İvgin 2021, İvgin, İ., "Sualtından Ele Geçirilen Pişmiş Toprak Kültür Varlıklarının Yüzey Temizliği Hakkında Bazı Düşünceler", *Journal Of Ceramic Research, SRMK* 3, 78-98.
- Lopez-Arce et al. 2013, López-Arce, P. – Zornoza-Indart, A. – Gomez-Villalba, L. – Pérez-Monserrat, M. E. – Alvarez De Buergo, M. – Vivar, G. – Fort, R., "Archaeological Ceramic Amphora from Underwater Marine Environments: Influence of Firing Temperature and Salt Crystallization Decay", *Journal of European Ceramic Society*, 33, 10, 2031-2042.
- MacLeod – Davies, 1987, MacLeod, I. D. – Davies, J. A., "Desalination of glass, stone and ceramics recovered from shipwreck sites", In *ICOM committee for conservation: 8th triennial meeting, Sydney 1987*, 3, 1005-1007.
- Montana et al. 2014, Montana, G. – Randazzo, L. – Castiglia, A. – La Russa, M. F. – La Rocca, R. – Bellomo, S., "Different Methods For Soluble Salt Removal Tested On Late-Roman Cooking Ware From A Submarine Excavation At The Island Of Pantelleria (Sicily, Italy)", *Journal Of Cultural Heritage*, 15, 4, 403-413.
- Morrissey – Sumich 2012, Morrissey, J. F. – Sumich, J. L., *Introduction to the Biology of Marine Life*, Jones & Bartlett Learning.
- O'Brien 1990, O'Brien, P., "An Experimental Study of the Effects of Salt Erosion on Pottery", *Journal of Archaeological Science*, 17, 4, 393-401.
- Pearson 1987, Pearson, C., "Deterioration of Ceramic and Stone", *Conservation of Marine Archaeological Objects*, (ed. Colin Pearson), London, 99-104.
- Ricca et al. 2021, Ricca, M. – Camara, B. – Fort, R. – De Buergo, M. Á. – Randazzo, L. – Petriaggi, B. D. – La Russa, M. F., "Definition Of Analytical Cleaning Procedures for Archaeological Pottery from Underwater Environments: The Case Study of Samples from Baia (Naples, South Italy)", *Materials & Design*, 197/109278, 1-12.
- Rice 1992, Rice, P. M., *Pottery Analysis: A Sourcebook*, The University of Chicago Press, Chicago.
- Zornoza-Indart et al. 2011, Zornoza-Indart, A. – López-Arce, P. – Gómez-Villalba, L. S. – Alvarez De Buergo, M. – Fort, R. – Vivar, G. – Bettuzzi, M., "Salt Weathering in Desalinated and Non-Desalinated Ceramic Amphorae from Underwater Marine Environments", *Proceedings Of SWBSS, Cyprus 2011*, 249-256.

Anadolu'daki Roma Dönemi Seramik Fırınları Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on Roman Period Pottery Kilns in Anatolia

Elvan GEZER¹, Aynur ÇİVELEK²

¹Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Aydın
· elvangezer94@gmail.com · ORCID > 0000-0002-9443-0567

²Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Aydın
· acivelek@adu.edu.tr · ORCID > 0000-0001-7800-339X

Makale Bilgisi/Article Information

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 14 Şubat/February 2024

Kabul Tarihi/Accepted: 13 Mart/March 2024

Yıl/Year: 2024 | **Cilt – Volume:** 2 | **Sayı – Issue:** 3 | **Sayfa/Pages:** 147-176

Atıf/Cite as: Gezer, E., Civelek, A. "Anadolu'daki Roma Dönemi Seramik Fırınları Üzerine Bir Değerlendirme"
Propontica, 2 (3), Mart 2024: 147-176.

Sorumlu Yazar/Corresponding Author: Elvan GEZER

ANADOLU'DAKİ ROMA DÖNEMİ SERAMİK FIRINLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

ÖZ

Seramik çalışmalarında üretim, teknik, formlar, stilistik özellikler önemlidir. Binlerce yıldır kilden eserler ve özellikle seramikler, dayanıklılığının artırılması amacıyla pişirilmiştir. Açık ve çukurda pişirmede görülen bazı olumsuz etkiler nedeniyle, kapalı pişirim alanlarına ihtiyaç duyulmuştur. Seramik fırınları, piro-teknolojiye bağlı küçük pişirme yapılarıdır. Bu teknolojide temel element ateştir ve fırında, kilin sertleşmesi, kurumaya ya da kimyasal değişiklikler geçirmesine neden olmaktadır. Seramikler, uygun yakıt ve teknikle birlikte, üretilen eserlerin niteliğine ve elde edilmek istenen etkiye göre farklı koşullarda ve sıcaklıklarda pişirilmiştir. Bu uygulama, coğrafya, zaman ve toplumlara göre değişiklik gösterebilmektedir. Seramik pişirimi, binlerce yılda geliştiği gibi, geleneksel bazı tekniklerin günümüzde de uygulandığı dikkat çekmektedir.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde seramik üretimi, gelişmiş bir endüstridir. Arkeolojik kanıtlar, Roma İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde seramik üretiminin canlı bir şekilde devam ettiğini ve ticaretinin yapıldığını göstermektedir. İmparatorluğun yayılım alanlarında yapılan kazılarda çeşitli tiplerde seramik fırınları ve ilişkili kanıtlar bulunmuştur. Bu çalışmanın amacı, Roma Dönemi'nde Anadolu'daki seramik fırınlarının bulunduğu arkeolojik alanların tespit edilerek bir araya getirilmesi ve fırın yapılarının kanıtlar doğrultusunda incelenmesidir. Bu doğrultuda, kazısı yapılmış ve yayınlanmış Roma seramik fırınları saptanmaya ve özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Genel kapsamda Roma İmparatorluk Dönemi'nde Britania, Italia, Hispania ve Gallia, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'daki yerleşimlerden ve özellikle Anadolu'dan gelen veriler sunulmuştur. Son yıllarda kullanılan dijital yöntemler, bu fırınların yapıları ve üretim modellerinin anlaşılmasını sağlamıştır. Anadolu'da artan kazı çalışmalarıyla, Roma seramiği hakkındaki bilgiler çoğalmıştır. Roma Dönemi fırınlarına ait kullanışlı verilerin çoğu Troia, Pergamon- Kestel Vadisi, Alliano, Phokaia, Sagalassos, Patara, Soli Pompeiopolis, Antiochia ad Cragum ve Anemurium antik yerleşimlerinden gelmektedir. Antik Dönem'den bu yana çeşitli nedenlerle çok sayıda yerleşimde atölye ve fırınlar yıkılmıştır ve bu nedenle, güçlüklerle tespit edilebilmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Anadolu, Seramik, Roma Fırını, Üretim.

AN EVALUATION ON ROMAN PERIOD POTTERY KILNS IN ANATOLIA

ABSTRACT

Production, technique, forms and stylistic features are essential in pottery studies. For thousands of years, clay artifacts, especially pottery, have been fired to increase their durability. Due to some adverse effects of open and pit firing, closed firing areas were needed. Pottery kilns are small cooking structures based on pyro technology. In this technology, the basic element is fire, which causes the material placed in the kiln to harden, dry, or undergo chemical changes. With the appropriate fuel and technique, pottery were fired in different conditions and temperatures depending on the nature of the works produced and the effect desired to be achieved. This practice may vary depending on geography, time and society. While pottery firing has developed over thousands of years, it is noteworthy that some traditional techniques are still applied today.

Pottery production was a developed industry during the Roman Imperial Period. Archaeological evidences show that active pottery production and trade continued in various regions of the Roman Empire. Various types of pottery kilns and related evidences were found during excavations in the spread areas of the empire. This study aims to identify and bring together the archaeological sites where pottery kilns were located in Anatolia during the Roman Period and to examine the kiln structures in line with the evidences. In this regard, an attempt was made to identify the excavated and published Roman pottery kilns and to determine their characteristics. In general, data from settlements in Britain, Italia, Hispania and Gallia, the Eastern Mediterranean and North Africa during the Roman Imperial Period, and especially from Anatolia, were presented. Digital methods used in recent years have enabled the understanding of the structures and production models of these kilns. With increasing excavations in Anatolia, data about Roman pottery has also increased. Most of the valuable data on Roman Period kilns comes from the ancient settlements of Troia, Pergamon-Kestel Valley, Allianoi, Phokasia, Sagalassos, Patara, Soli Pompeiopolis, Antiochia ad Cragum and Anemurium. Workshops and pottery kilns have been destroyed in many settlements for various reasons since the Ancient Period, and therefore, they can hardly be identified.

Keywords: Archaeology, Anatolia, Pottery, Roman Kiln, Production.

GİRİŞ

Seramikler, ören yerlerinde çok sayıda ele geçen önemli antropojenik malzemelerdendir ve henüz bilimsel bir kazının olmadığı yerlerde, yüzey buluntusu olarak yerleşimin karakterini az çok göstermektedir. Seramikler / pişmiş toprak malzeme, pişme nedeniyle dayanıklıdır. Ateşin kontrol edilmesinin çok büyük sosyal ve kültürel sonuçları olmuştur ve çömlekçilik de bunlardan biridir; binlerce yıldır süregelen önemli bir iş ve sanat dalı haline gelmiştir. Pişmiş toprak malzemeler, üretim süreçlerinin özelliklerini incelemek için uygundur ve bu, toplumsal gelişim aşamalarını göstermektedir.

Bu çalışmanın amacı, Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'da görülen seramik fırınlarını değerlendirmektir. Araştırma kapsamında, bağlantı kurulabilmesi amacıyla Roma Dönemi öncesindeki seramik pişirimi- fırınlar hakkındaki veriler ve Roma Dönemi'nde Britania, Italia, Hispania ve Gallia, Doğu Akdeniz, Kuzey Afrika'daki yerleşimlerde tespit edilen fırınlar sunulmuştur. Son yıllarda Anadolu'da yapılan kazıların artmasıyla, Roma Dönemi'nde seramik pişirimi, fırınları ve üretimleri hakkındaki bilgiler çoğalmıştır. Birçok antik yerleşimde, seramik üretimine ait kanıtlar olsa da, ancak bazılarında fırın kalıntıları tespit edilebilmiştir. Arkeometrik yöntemler (çeşitli analiz ve görüntüleme teknikleri), bu fırınların yapıları ve üretim modellerinin anlaşılmasını ileriye götürmektedir. Bu alandaki tüm çalışmalar, yalnızca arkeoloji, sanat ve tarih değil, aynı zamanda kimya, fizik ve malzeme biliminin de konusunu oluşturmaktadır. Dolayısıyla seramik, pişirim ve fırın konusundaki araştırma ve değerlendirmeler, disiplinler arası çalışmaları gerektirmektedir.

ANTİK DÖNEM'DE SERAMİK PİŞİRİMİ VE FIRINLAR

Pişmiş toprak kapların kökeni bağlantılı iki süreci içermektedir; formların ortaya çıkışı ve üretim. Kilden yapılan eserlerin dayanıklılığının artırılması amacıyla *pişirme* işlemi uygulanmıştır ve bu önemli bir aşamadır. Kil mineralleri pişirilerek, yeni fiziksel özellikler kazanmaktadır (kristalize ya da camsı). Seramiklerin yapılmaya başlandığı fakat henüz fırınların inşa edilmediği dönemlerde pişirme işlemi doğal ortamlarda ve açıkta yapılmıştır¹.

Dünyada bilinen en erken pişmiş toprak eserler, Moravya Bölgesi'ndeki Dolni Vestonice ve Pavlov'daki Gravettia Seramiği'dir; günümüzden 29000-20000 yıl öncesine ait pişmiş toprak insan ve hayvan figürinleri bulunmuştur. Üretim yöntemleri radyografiyle doğrulanmıştır; eserlerin 500-800°C arasında pişirildiği saptanmıştır². Çin'de en eski Jiangxi Çömlekçiliği'ne ait örnekler MÖ 11000'lere

1 Başkırkan 2010, 15-19; Nicholson 2010, 2.

2 Vandiver et al. 1989, 1002-1008.

tarihlenmekle birlikte Jiangxi'deki Xianrendong Mağarası'ndan gelen son veriler, radyo karbon yöntemiyle MÖ 20000-19000'lere tarihlenmiştir³. Geç Buzul Çağı'na ait bu kaplar (282 adet), açık ateşte pişirilmiştir; dış yüzeylerinde yanma izleri görülebilmektedir.

Kuzey Mezopotamya, Yakın Doğu ve Anadolu'da pişmiş toprak kapların MÖ 7000'lerden itibaren sıklıkla kullanıldığı tespit edilmiştir⁴. MÖ 7. binden itibaren açık ateşte pişirim uygulanmıştır; Rouj Havzası'nda ve Habur, Balikh, Fırat boyunca uzanan bölgelerde, Güneydoğu Anadolu, Amik Ovası ve Orta Çatalhöyük'te⁵ pişirimin 600-650°C arasında olduğu tespit edilmiştir⁶. Günümüzde Eskişehir Mihallıçık-Sorkun, Manisa Salihli-Gökeyüp, Elazığ-Uslu'da açık ateşte pişirim tekniği görülebilmektedir⁷. Çukurda pişirim ise açık ateşte pişirme tekniğinin farklı bir yöntemidir ve kapalı fırınların öncüsüdür⁸. Toprak bir yüzeye ortalama 35-75 cm derinliğinde bir çukur kazılmakta ve pişirilecek seramikler, çukurun içine yerleştirilmektedir. Çukurda pişirimde sıcaklık yaklaşık 550-650°C civarındadır.

Açık ve çukurda pişirimde görülen bazı olumsuz etkiler kapalı pişirim alanlarına ihtiyaç duyulmasına neden olmuştur. Seramik fırınları, *piroteknoloji*'ye (yüksek ateş teknolojisi) bağlı küçük pişirme yapılarıdır. Bu teknolojiye, temel element aştır ve fırın içine yerleştirilen malzemeyi değişime uğratmaktadır; kilin sertleşmesini, kurummasını ya da kimyasal değişiklikler geçirmesine neden olan, belirli sıcaklık düzeylerinin (600-1200 °C) istendiği gibi tutulduğu yalıtımlı bir odadır⁹. Uygun yakıt ve teknikle birlikte, üretilen eserlerin niteliğine ve elde edilmek istenen etkiye göre seramikler farklı koşullarda ve sıcaklıklarda pişirilmiştir.

Seramik yapımının ayrı bir iş kolu haline dönüştüğünün göstergesi olan seramik fırınları Kalkolitik Çağ'dan itibaren görülmektedir. Mısır, Mezopotamya, İran ve Anadolu da dahil olmak üzere, birçok yerleşimde seramik fırını kullanılmıştır. Tell Kurdu'nun güney höyüğünde çok sayıda seramikle birlikte üçü oval, biri kare planlı olan dört seramik fırını bulunmuştur¹⁰. Erken Tunç Çağ'da Seyitömer, Gaziantep-Kalehöyük; Orta Tunç Çağ'ında Troia, Kocabaş Tepe, Panaztepe, Miletos, Lidar Höyük, Şaraga Höyük; Geç Tunç Çağ'ında Çine-Tepecik Höyük, Limantepe,

3 Wu et al. 2012, 1696-1699.

4 Sagona - Zimansky 2009, 34, 35, 42-43; Fletcher et al. 2017, 352.

5 Last 1999; Atakuman 2014, 3; Yıldırım 2019, 24.

6 Zhushchikovskaya - Nitikin 2014, 124.

7 Çizer - Yarol 2005, 107-108; Başkırkan 2012, 27-33.

8 Şölenay 2009, 67; Başkırkan 2010, 35-38; Van den Bel et. al. 2018, 393; Aybar 2020, 9.

9 Majidzadeh 1975, 209-217; Acarsoy 1983, 90-91; Sevim 1991, 21-41; Ökse 1993, 13.

10 Yener 2000, 231, Çizim 3. Kazılan alanda, fırınlar ve yanmış çömlek parçaları bulunmuştur. TR 11'de saptanan 4 fırından 3'ü kare 1'i yuvarlak yapıdadır. Bu alanda, çok fazla sayıda pişmiş çömlerlerin ortaya çıkarılması, üretimin yalnızca evlerle sınırlı olmadığını ve "ustalık gerektiren zanaat" olduğunu düşündürmüştür. Atölyenin Amuk Dönemi- E Evresi'ne ait olduğu tespit edilmiştir.

Boğazköy, Tell Atchana, Ziyaret Tepe; Demir Çağı'nda Kinet Höyük ve Oylum Höyük'te görülmektedir¹¹ (Fig. 1-4).

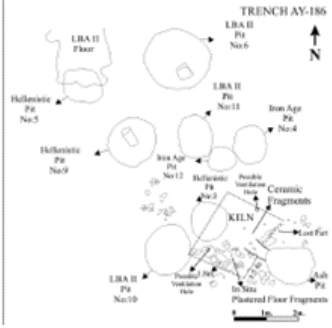

Fig. 1: Tatarlı Höyük seramik fırınları (Dardeniz et. al. 2018, Fig. 5)

Fig. 2: Limantepe'den seramik fırını (Aykurt – Erkanal 2016, Fig. 2)

Fig. 3: Şaraga Höyük'ten bir seramik fırını, Orta Bronz Çağı II (Ezer 2013, Fig. 1)

¹¹ Aykurt – Erkanal 2016, 1-22; Akşehirli 2018, 36; Yıldız 2019, 44; Günel 2012, 60.

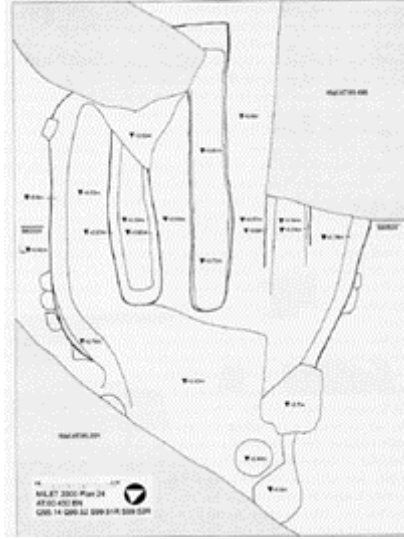

Fig. 4: Miletos'tan kanallı seramik fırını (Yıldız 2019, Şekil. 8)

Binlerce yıldır geleneksel fırınlar kullanılmaya devam etmiştir. Bu süreçte toplumların kültürel yapıları ve yaşantılarındaki değişiklik ve gelişim, coğrafya, iklim koşulları ve bitki örtüsü, seramik fırınlarını (fırın tipi, fırında kullanılacak malzeme) ve fırınlanacak ürünün niteliğini doğrudan etkilemiştir. Farklı zaman ve coğrafyalarda değişiklik göstermekle birlikte, fırınların temel pişirme prensipleri birbirine benzemektedir. Pişirme teknolojisi ilerlese de, basit fırınlar hatta açık ateşte pişirim tekniği kullanılmaya devam etmektedir (Fig. 5, 6).

Antik Çağ'da, Ege ve Akdeniz'de fırınlarda yakıt olarak odun kullanılmıştır¹². Akdeniz tipi fırınların genellikle iki katlı ufak odacıklar şeklinde oldukları, en altta yanma odası, ikinci katta ürünlerin olduğu kısım ve en üstte baca bulunmaktadır. Üstten çekişli, genellikle 800-1000°C arasında ısının sağlandığı odalı tip fırınlar, Mısır'dan İspanya'ya kadar kullanılmıştır¹³.

12 Çizer 2016, 58-61.

13 Çizer 2010, 7, 8.

Fig. 5: Açıkta pişirim (Çizer – Yarol 2005, Resim 10)

Fig. 6: Çukurda pişirim ve fırında pişirim (Aybar 2020, Fotoğraf 9 ve 42)

Roma İmparatorluk Dönemi'nde seramik üretimi, gelişmiş bir endüstridir. Arkeolojik kanıtlar, Roma İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde seramik üretiminin canlı bir şekilde devam ettiğini göstermektedir. Roma İmparatorluğu'nun yayılım alanlarının çok genişlediği zamanlarda (MÖ 30 - MS 2. yüzyıllar arasında), seramik üretiminin ve kalitesinin en yüksek düzeyde olduğu dikkat çekmektedir. Seramiklerin çoğu özenle inşa edilmiş fırınlarda pişirilmiştir. Üretim alt yapılarının incelenmesi, seramikler için olduğu kadar atölye ya da fabrikaların çalışma düzeni hakkında da bilgi vermektedir. Roma Dönemi fırınlarıyla da ilgili yapılan etnoarkeolojik ve deneysel çalışmalar da artmaktadır. Üretimin kimler tarafından, nasıl ve ne zaman yapıldığı, üretim özelliklerinin bilinmesi (teknik ve organizasyon) insan ve toplum bilimleri çalışmaları açısından olduğu kadar, ilişkili diğer bilim dalları açısından da büyük önem taşımaktadır.

ROMA DÖNEMİ SERAMİK FIRINLARI

Arkeolojik kazı ve araştırmaların yanı sıra jeofizik araştırmalar, Roma İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerinde seramik üretimi ve ticaretinin yaygın olduğunu ve çok fazla atölyenin çalıştığını göstermiştir. Daha yüksek düzeyde seri üretim, daha büyük üretim modellerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur¹⁴. Özellikle Augustus'un imparatorluğun başına geçmesiyle birlikte *Pax Romana* (Roma Barışı) ilan edilmiştir¹⁵; bu bir barış dönemi olduğu kadar Roma İmparatorluğu'nun küreselleşmesidir. Bu süreçte, hemen her alanda olduğu gibi seramik üretimi de nüfusla doğru orantılı olarak artmıştır¹⁶. Hellenistik Doğu'nun üretim tekniklerinden yararlanılmış ve seri üretim yaygınlaşmıştır. Marcus Aurelius'un MS 180'deki ölümüne kadar süren bu dönem, Roma İmparatorluğu için göreceli barış ve güven ortamının olduğu, gücün, nüfuzun, düzenin ve istikrarın en yüksek seviyede olduğu zamandır. Yaklaşık iki yüzyıllık bu süreçte, Roma İmparatorluğu en büyük toprak genişliğine ulaşmış, Akdeniz'deki ticaret faaliyetleri artmıştır. Bununla birlikte Roma İmparatorluğu'nun sınırlarının genişlemesi, dış politikada önemli sorunlar yaratmaya başlamıştır. Özellikle MS 3. yüzyıl başlarından itibaren siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik yönden güçlükler ve karışıklıklar yaşanmaya başlamış, imparatorluk giderek zayıflamıştır¹⁷. Çeşitli siyasi ve sosyal olaylar yerleşim yerlerine göre farklı etkiler yapmakla birlikte MS 7. yüzyıla kadar, yerel koşullara bağlı olarak, seramik üretimi bazen azalmış bazen çoğalmış, kaliteli ya da kalitesiz yapılabilmektedir.

Artan kazı ve araştırmalarla birlikte Roma Dönemi seramiği, üretim ve organizasyonuna yönelik verilerin de çoğaldığı dikkat çekmektedir¹⁸. Britania'da yaklaşık 1785 fırın tespit edilerek kullanışlı bir *fırın tipolojisi* geliştirilmiştir¹⁹ ve bu konudaki çalışmaların odak noktasını oluşturmaktadır. İmparatorluğun diğer eyaletlerinde yapılan kazılarda da çok sayıda seramik fırını tespit edilmiştir. Roma İmparatorluk Dönemi'nde seramik üretiminde çeşitli tipte fırınlar kullanılmıştır²⁰. Tuğla ya da taştan yapılmış olan bu fırınlar, yüksek sıcaklıklara ulaşabilmiştir. Fırınlara genellikle ana kaya ya da toprak / kil zemin üzerine inşa edilmiştir. Fırında, yakıtın yüklendiği bir giriş kısmı (*praefurnium*), ızgara, yuvarlak ya da dikdörtgen fırınlama odası ve bir bacaya sahiptir (Fig.7). Fırınlama odasının tabanı ya da ızgarası, yanma odasından yukarıya ısının geçişini sağlayan yuvarlak ya da uzun boşluklardan oluşmaktadır. Pişirilmek istenen malzemenin yapısı ve büyüklüğüne göre (pişirme kapları, sofrta takımları, taşıma kapları gibi) fırın yapıları farklılık göstermektedir²¹.

14 Greene 2005, 44; Veal 2019, 2.

15 İplikçioğlu 2007, 91-95, 106.

16 Boak 1921, 205-233; Hayes 2008, 13 vd.

17 Çapan - Güvenç 2017, 632.

18 Peacock 1982, 1-5; Greene 1992, 7-55.

19 Swan 1984.

20 Hasaki 2002, 77-102.

21 Greene 1992, 52-54.

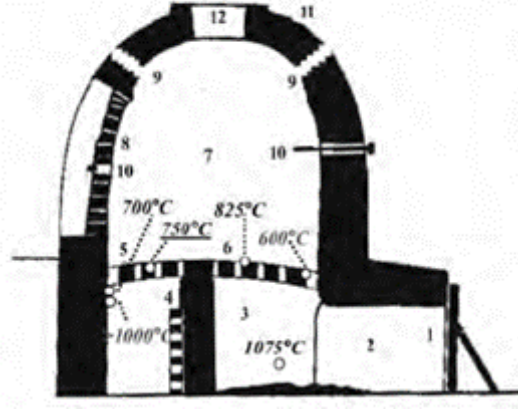

Fig. 7: Seramik fırının bölümlerini gösteren çizim (Kondopoulou et. al. 2014, Fig. 5)

1. Giriş, 2. Depolama bölgesi, 3. Yakma odası, 4. Sütunlu destek, 5. Izgara,
6. Havalandırma, 7. Yanma odası, 8. Yükleme kapısı, 9. Gaz çıkışı,
10. Gözetleme delikleri, 11. Kubbe, 12. Baca.

(<https://www.theposthole.org/read/article/459> Accessed 11 March 2024)

Odun, fırınlarda kullanılan en önemli yakıttır ve dolayısıyla, atölyeler ve fırınlar çoğunlukla ağaçlık alanların yakınında, toprağın ve suyun bol olduğu yerlerde kurulmuştur²². Yakıt olarak kullanılan ağaç cinsleri coğrafya ve iklime göre farklılık göstermektedir. Ünlü Romalı yazar Gaius Plinius Secundus (MS 23-79) ateşleyici olarak (igniaria), dut, sarmaşık, defne gibi bitki dallarının kullanıldığından söz etmiştir²³; bu bitkiler Ege-Akdeniz Havzası'nda yaygın olarak bulunmaktadır. Coğrafyacı Strabon (MÖ 64 - MS 24), İtalya- Campania'da yakacak odunun, yerel bahçelerden toplandığını belirtmiştir. Ayrıca her türlü tarımsal hasat atıkları, saman, zeytin küspesi de yakıt olarak kullanılmıştır. Seramik fırının tasarımı ve boyutu arasındaki ilişkinin, yakıtın türü, bolluğu ya da azlığına bağlı olduğu düşünülmektedir²⁴.

İtalya'daki Roma seramik fırınlarının genellikle özel olarak tasarlandığı, aynı zamanda metal, cam ve mermer işleri gibi diğer malzemelerin üretiminde de kullanıldığı düşünülmektedir. Özellikle Pompeii ve Herculaneum'da yapılan kazılarda çok sayıda seramik fırını bir arada bulunmuştur²⁵. İtalya'da Montelabate, seramik üretimiyle tanınmaktadır²⁶; 3 fırın, 3 malzeme atık alanı ve 1 kurutma

22 Leitch 2019, 53-59; Veal 2019, 1; Civelek 2021, 51.

23 Plinius, XVI.8.

24 Swan 1984, fig. XVIII, 78.

25 Peacock 1977, 262-263.

26 Ceccarelli 2017, 110-112.

yapısı saptanmıştır. Fırınlardan tümü dikdörtgen planlı ve çift yukarı çekiş bölmesine sahiptir, yanma odası ateşe dayanıklı tuğla duvarlardan oluşmakta ve ızgarayı destekleyen kemerlerden oluşan bir bölme bulunmaktadır. İtalya'da MÖ 30'larda üretimi artmaya başlayan kırmızı renkli seramikler için farklı pişirme tekniği kullanılmıştır²⁷. Araştırmalar, özellikle Arretium, Pisa, Campaniadaki Pouzzoli, Cales ve Po Vadisi'ni işaret etmektedir. Özellikle Arezzo'daki üretime ait kanıtlar, kent sınırlarının dışından gelmiştir ve son yıllardaki araştırmalar dikkate alındığında, İtalya'daki sigillata üretiminin kentsel alanlarla sınırlı olmadığı görülmüştür²⁸.

Roma Dönemi'nde Britania'daki seramik üretimine ait kanıtlar çok fazla sayıdadır²⁹. Bu fırınların kökeninde Gallia etkisinin olduğu düşünülmektedir. Genellikle daha yaygın olan yukarı çekişli ve nadir görülen yatay çekişli fırınların kullanıldığı tespit edilmiştir (Fig. 8). Yukarı çekişli fırınlarda³⁰ ısı fırının tabanındaki yanma odasından başlayarak bacaya doğru ilerlemektedir. Yatay çekişli fırınlar, genellikle kil kaplı ya da taş malzemeden ve ortadan genişleyen tünellerden oluşmaktadır. Fırın odalarının özellikle MS 1. yüzyılın ortalarından itibaren derinleştiği ve ateşleme çukurlarının genişlediği gözlemlenmiştir³¹. Fırınlarda iki tip zemin görülmektedir: havalandırma delikli kalıcı zeminler ve tuğlalardan oluşan geçici zeminler. Kalıcı zeminler, daha küçük boyutlu fırınlarda kullanılmıştır³².

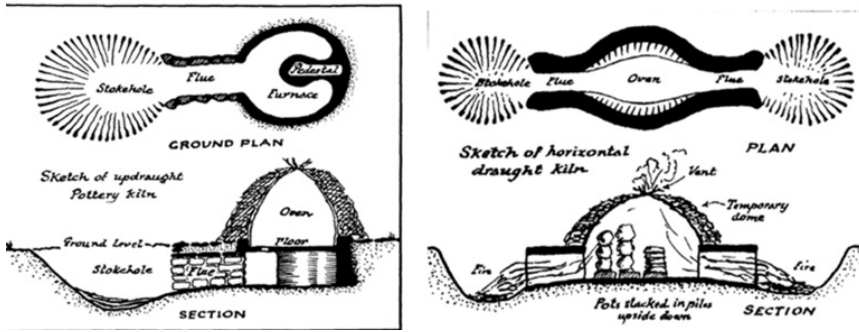

Fig. 8: Britania'dan yukarı çekişli ve yatay çekişli fırınlar (Corder 1957, 13, 18)

Antik Gallia, günümüzdeki Fransa, Belçika, Hollanda, Lüksemburg, İsviçre, Almanya ve Kuzey İtalya'nın bazı kısımlarını içine almaktadır. 1959-1965 yılları arasında Orta Fransadaki Roanne kentinin kuzeydoğu sınırındaki kazı çalışmalarında, MS 2. yüzyıla tarihlendirilen, iyi korunmuş 4 seramik fırının kalıntıları

27 Van Oyen 2015, 283-285.

28 Fülle 1997, 121-127; Hayes 1997, 41-52.

29 Leitch 2019, 52; Young 1977, 56- 69.

30 Olsen 1983, 125.

31 Leitch 2019, 54.

32 Corder 1957, 15-16, 24.

ortaya çıkarılmıştır. Ortalama çapları 1 - 1.30 m arasında olan ve bazılarının düz kiremit parçalarından inşa edildiği, yuvarlak biçimli fırınlar kullanılmıştır³³. Fırınların hepsinde merkezi destek sütunu tespit edilmemiştir. Rue de Charlieu'daki fırın, tamamen kiremit parçalarından inşa edilmiş olup yanma odası ve pişirme odası bölümleri ana kaya üzerine oyulmuş oval bir çukura yerleştirilmiştir; MS 2. yüzyıl sonu - 3. yüzyıl başlarına ait fırın 1.5 m çapında dairesel bir pişirme odasına sahiptir. Orta Fransadaki Thésée-La-Romaine'de doğal kayalık alanın üzerinde inşa edilmiş ve 1 m yükseklikte duvarları korunmuş olan bir fırın³⁴ ve Provence-Alpes-Côte d'Azur bölgesindeki Istres-Sivier kentinde MS 2. yüzyılın II. yarısına ait, kil taban üzerine inşa edilmiş bir ısıtma odasına sahip bir seramik fırını keşfedilmiştir³⁵. Roma Dönemi'nde yaygın olan terra sigillata üretimine ait bir atölye ve fırın yapısı ve bir yazıt, La Graufesenque'de saptanmıştır ve üretim organizasyonu hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedir³⁶. Rheinzabern'de³⁷ bulunan bir sigillata fırının, aynı zamanda rekonstrüksiyonu yapılmıştır; fırının çapı yaklaşık 3 m'dir ve kil zemine sahiptir. Ateşin, uzunluğu 3 m'yi aşan kemerli bir yapıda yakıldığı tespit edilmiştir. Pişirme odasında, sigillata ürünleri doğrudan ateşten korunması amacıyla, pişmiş toprak borular kullanılmıştır. Araştırmalarda, farklı atölyelere ait üretimlerin tek bir fırında pişirildiğine ait kanıtlar da tespit edilmiştir³⁸ (Fig. 9).

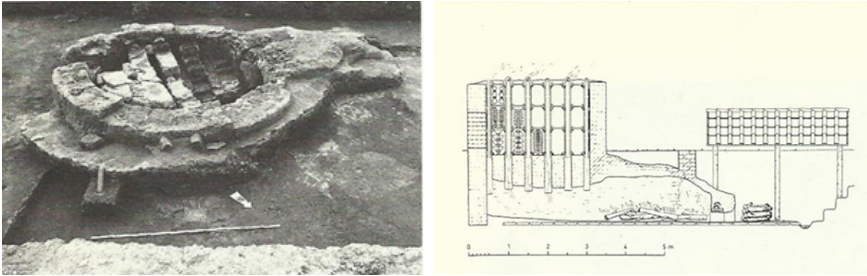

Fig. 9: Rheinzabern'de bulunan bir fırın ve rekonstrüksiyonu (Greene 1992, 52: 23, 24)

Güney Bulgaristan'da Filibe'de yapılan kazılarda, birkaç kubbeli fırın, seramik parçaları ve sarı ve gri kil katmanlarını içeren büyük bir kil birikintisini içeren bir Roma Dönemi seramik atölyesi bulunmuştur. Manyetik duyarlılık testiyle, maksimum pişirme sıcaklıkları belirlenebilmiştir; seramiklerin çoğunlukla 780°C'de, bazılarının 860°C'de pişirildiği tespit edilmiştir³⁹.

33 Blin 1991, 1.

34 Chenet 1928, 251-286.

35 Marty 2003, 259.

36 King 1980, 139-143.

37 Greene 1992, 52.

38 Fülle 2000, 35.

39 Lesigjarski et. al. 2019, 288-293.

Batı Transilvanya'da 24 çömlek fırını keşfedilmiş ve yalnızca 14'ü yayınlanmıştır⁴⁰. Üç farklı tipte fırın saptanmıştır ve bunlar, Roma Dönemi'nde hemen her yerde görülebilmektedir. Dacia eyaletinde merkezi sütunlu fırınların daha fazla görüldüğü belirtilmiştir ve bu tipte 44 fırın yayınlanmıştır.

Roma İmparatorluğu'nun egemenlik kurduğu Cezayir, Libya, Fas, Moritanya ve Tunus'tan oluşan Africa Proconsularis'te (Afrika)⁴¹ çok sayıda Roma Dönemi'ne ait seramik fırın kalıntıları saptanmıştır. Çoğu fırın, üst odayı destekleyen merkezi bir sütuna sahip, dairesel veya eliptik formlu yukarı çekişli fırınlardır; yalıtım ve destek sağlamak için zemine yapılmış derin bir alt hazneye sahip iki katlıdır⁴². Kökenlerinin Orta Doğu'ya dayandığı ve Fenikeliler aracılığıyla Batı'ya taşındığı düşünülmektedir⁴³. Kuzey Afrika'da Roma Dönemi'nde fırınların boyutlarının arttığı, özellikle yakıt odalarının derinleştiği tespit edilmiştir. Bu değişiklikler, farklı yakıt türlerinin kullanıldığı ya da üretim seviyelerinin arttığı bir göstergesi olarak düşünülmüştür⁴⁴. Tunus, Fas, Yakın Doğu ve Sicilya'da çift loblu fırınlar kullanıldığı tespit edilmiş ve dolayısıyla, bu fırın tipinin Fenikelilerle birlikte Doğu'dan Batı'ya yayıldığı sonucuna varılmıştır⁴⁵.

Uzakdoğu'da Kore'de ise MÖ 1. yüzyılda tümsek fırınların kullanıldığı bilinmektedir; sağlam durumda kalmış fırınlar tespit edilmiştir. "Bambu tipinde" tümsek fırınların Çin'de kullanılmaya başlanmasında, Kore etkisinin olduğu düşünülmektedir. Bu fırınlarda ısı 1200°C'ye dek çıkabilmektedir⁴⁶ (Fig. 10).

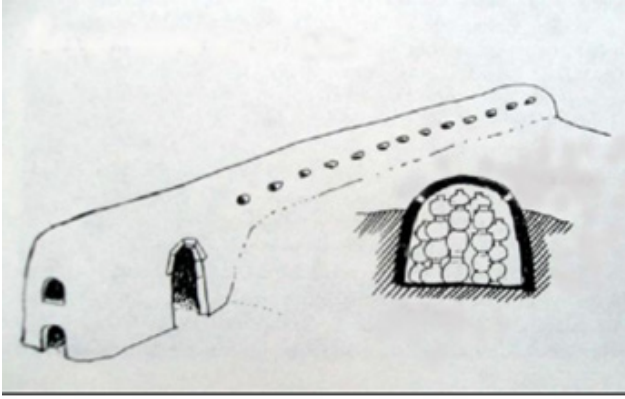

Fig. 10: Kore'den tümsek tipinde fırın (Kılıçoğlu 2019, Resim 29)

40 Ratiu 2009, 165-186.

41 Kaya 2016, 642-644.

42 Leitch 2019, 55.

43 Bechtold 2012, 2.

44 Stirling 2006, 2406-2408.

45 Falsone 1981; Fantar 1987, 521.

46 Kılıçoğlu 2019, 24-25.

ANADOLU'DAKİ ROMA DÖNEMİ SERAMİK FIRINLARI

III. Attalos'un MÖ 133'teki ölümü ve vasiyetiyle, Pergamon Krallığı'nın egemen olduğu topraklar Roma'ya bırakılmıştır. MÖ 129'da Pergamon Krallığı, Anadolu'daki ilk Roma eyaleti (Provincia Asia) olarak Roma'ya katılmıştır⁴⁷. İmparatorluğun Anadolu'daki yayılımı, MÖ 2. yüzyıldan MS 4. yüzyıla kadar süren bir dönem kapsamaktadır ve bu süre boyunca imparatorluğun etkisi ve kontrolü devam etmiştir; bu nedenle Roma seramiği çalışmalarının üst sınırı MS 7.yüzyıl olarak kabul edilmektedir. Özellikle son otuz yılda artan kazılarla birlikte Anadolu'daki Roma Dönemi fırınları hakkında daha fazla arkeolojik kanıt tespit edilmiştir.

İlion'da bazı seramik gruplarının üretildiği bilinmektedir. Geç Hellenistik ve Roma Dönemleri'ne ait üretimin tarihlendirmesi, ithal buluntuların buluntu yerlerinin yardımıyla yapılmıştır. Kili, yerel üretimin kaynağıyla ilişkilendirmek amacıyla, fırında bulunan ham ve hazırlanmış kil (Y59) ve yerel seramiklerin analizleri yapılmıştır⁴⁸. Bulgular, kazılan iki fırından gelen kille karşılaştırılmıştır. 1990'da kazılan Y59 fırını çökmüş olmakla birlikte çok sayıda cüruf ve atık içermektedir ve dikdörtgen biçimlidir; ızgara kerpiçten duvarlar ise taştandır. X2 fırınının içi tamamen temizlenmiş ve fırının altında MS 2. yüzyıla tarihlenen tabak parçaları bulunmuştur (Fig. 11). Üretimlerin İtalya, kuzey ve güney Ege ile bağlantılı olduğu düşünülmektedir. MS 3. yüzyılda üretimde artış olduğu tespit edilmiştir.

47 Kaya 2005, 14-25.

48 Tekkök-Karaöz 2023, 117-125, Fig. 6, 7. Troia'dan kümelmiş fırınlar. Ege kıyılarını Akdeniz'e bağlayan Thracia'nın iç kesimleri ticarî merkez olmuş, Roma Dönemi ve zanaatkarlar "koinon"u ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Romanya ve Bulgaristan'ın özellikle kırmızı astarlı sofa takımları, Flaviuslar Dönemi'nden MS 2-3. yüzyıllara dek Troad üzerinden Ege'ye ihraç ettiği belirtilmektedir.

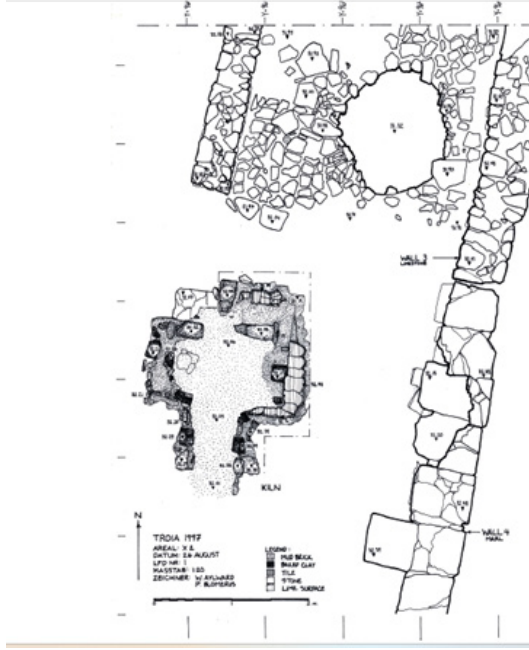

Fig. 11: Troia'dan seramik fırınları (Tekkök-Karaöz 2023, Fig. 7)

Thrakia'nın önemli yerleşimlerinden olan ve Hadrianus tarafından MS 123-125 yılları arasında bir askerî üs olarak kurulan Hadrianopolis antik kentinde, 2002-2003 yıllarında Edirne Müzesi tarafından Makedonya Kulesi kurtarma kazı çalışmaları yürütülmüş⁴⁹ ve Roma Dönemi'ne ait seramik parçaları ile birlikte seramik fırınları keşfedilmiştir. B4 açması- 1 No.lu seramik fırını ile E3 açması- 2 No.lu seramik fırını Roma Dönemleri'ne tarihlenmiştir (Fig. 12, 13). 1 No.lu seramik fırını, malzemesiyle birlikte iyi korunmuş durumdadır. Dairesel biçimli fırın, pişmiş toprak tuğlalardan örülmüş bir ağza sahiptir. Fırın tabanı üzerinde ortada ızgaranın durmasını sağlayan üst üste tuğlalardan oluşturulmuş kare biçimli bir destek ve ızgara olarak kullanılan delikli tuğlalar tespit edilmiştir. Fırında, Roma Dönemi'nin karakteristik kırmızı astarlı seramiklerinin yanı sıra çok çeşitli kaplar bulunmuştur; fırın, buluntularıyla birlikte MS 2. yüzyıla tarihlenmiştir. 2 No.lu seramik fırını ise diğerine göre daha büyüktür ve pithos üretiminin yapıldığı düşünülmektedir. Fırın yakınlığında kil havuzlarına rastlanmış ve MS 4. yüzyılın II. yarısına tarihlenmiştir.

49 Atlı Akbuz 2008, 1, 6-7.

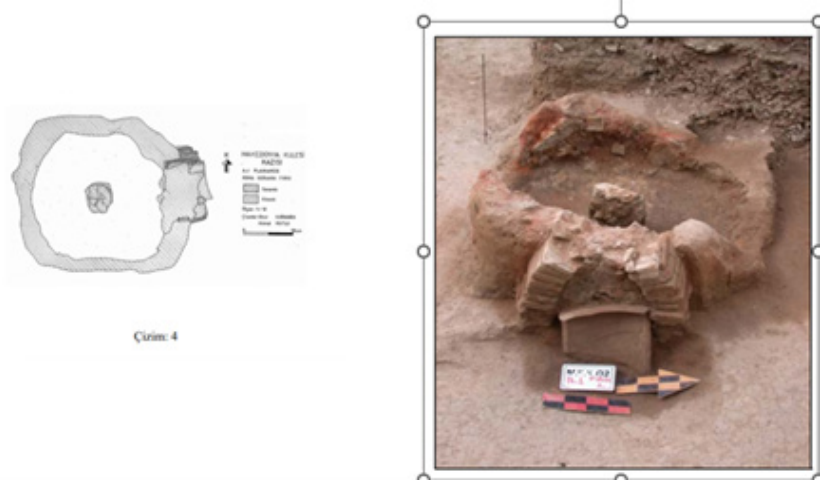

Fig. 12: Hadrianopolis'ten 1 numaralı seramik fırının planı ve kare formulu dikme (Atlı Akbuz 2008, Fotoğraf 2)

Fig. 13: Hadrianopolis'ten Roma Dönemi- 1 numaralı seramik fırını (Atlı Akbuz, 2008, Lev. 4: Fotoğraf 1)

Batı Anadolu'daki Hellenistik krallığın merkezi olan Pergamon'da Kestel Vadisi'nde yapılan kazılarda çok sayıda seramik atölyesi bulunmuştur (Fig. 14, 15). Pergamon Akropolisi'nin doğusundaki Kestel Çayı'na yakın olan ve nekropolis olduğu düşünülen alanda, 1977-1988 yılları arasında yürütülen kurtarma kazılarında, çok sayıda çömlekçi atölyesi tespit edilmiştir⁵⁰. Atölyelerin, Şantiyeönü ve Haytalı Mevkii'nde yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Şantiyeönü Mevkii'nde 1978-79 yılındaki kazılarda, 6'sı iyi durumda olan toplam 9 adet seramik fırını ve atölyeler ile 1979'da yapılan çalışmalarda ise 6 seramik fırını tespit edilmiştir. Ele geçen buluntularla birlikte MÖ 1. yüzyıldan MS 6. yüzyıllara dek tarihlenmişlerdir. Fırınlardan yanma bölümleri çoğunlukla yer seviyesinin altındadır. Yuvarlak, oval ve dikdörtgen planlıdır; dikdörtgen planlı fırın iki desteklidir. Haytalı Mevkii'ndeki kurtarma kazılarında ise, 1 küçük yuvarlak planlı, 1 büyük dikdörtgen planlı seramik fırını tespit edilmiştir. Dikdörtgen planlı fırının çevresinde yapı kalıntısı bulunmamıştır. Yuvarlak planlı fırın ise, Kestel kazısında bulunan tüm seramik fırınları arasında, yakma bölümü ağız sağlam olan tek örnektir; kiremit parçaları ve küçük taşlarla kemerli olarak yapılmıştır. Fırının hemen arkasında, kireç harçla sıvanmış küçük bir kil havuzu bulunmaktadır. 1980 yılında devam eden çalışmalarda 13 T açmasında ise, ön odası ve yanma bölümü korunan MS 3. yüzyıla ait bir seramik fırını daha tespit edilmiştir⁵¹; fırının derinliği 0,84 m, çapı ise 1,84 m'dir. Küçük taşlardan yapılan fırının içinde, uzun süre kullanılmadığını düşündüren ince sıva görülmüştür. Fırın odasında destek bulunmamıştır. 16 U açmasında ise MÖ 1. ve MS 1. yüzyıl sonuna ait 2 fırın tespit edilmiştir.

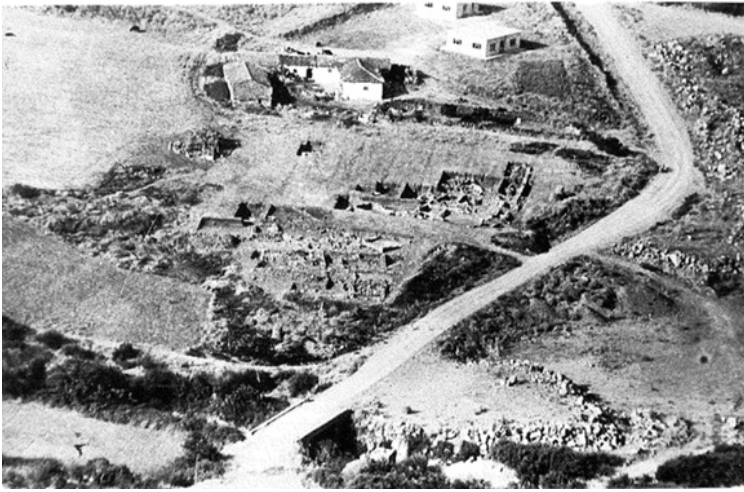

Fig. 14: Ketios Vadisi- Pergamon, Seramik Atölyeleri Alanı (Poblome et. al. 2001, 145, Fig. 2)

50 Erdemgil 1980, 103-107.

51 Erdemgil 1981, 63-66.

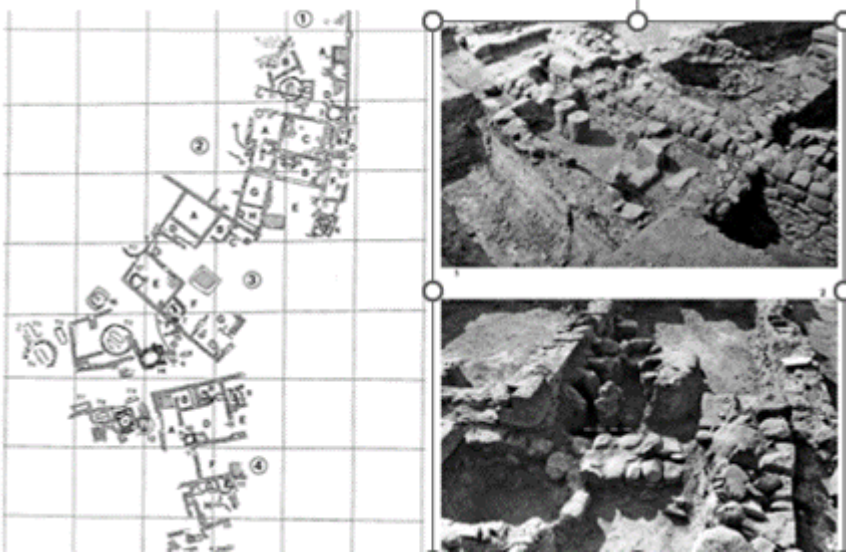

Fig. 15: Pergamon'dan Çömlekçi Mahallesi'nin planı ve 2 numaralı fırının yanma odası.
(Poblome 2001, Fig. 5)

Ketios (Bakırçay) Nehri'nin kuzey kıyısında, doğuya doğru hafif eğimli oldukça düz bir arazi üzerinde, en az 2000 m²'lik bir alanda atölye kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışma sonucunda, seramik üretimi ile ilgili olan 4 farklı ünite belirlenmiştir⁵².

Pergamon'a yakın olan Alliano'daki kazılarda 15 seramik fırını saptanmıştır⁵³. Geç Antik Çağ'da decumanusun güney ve kuzeyinde seramik fırınlarının olduğu tespit edilmiştir; 14'ü oval ve 1'i dikdörtgen yapıdadır (Fig. 16). Ayrıca kil depolama havuzları ve atölye tespit edilmiştir. Fırınların iç çapları 1.63- 2.24 cm arasındadır ve yanma girişleri batı ve güneybatı yönündedir; inşalarında taş dolgu duvar ve kiremit kubbe kullanılmıştır. Fırınların ortalarında, kubbe biçimli üst örtüyü taşıyan, küçük dere taşları ve toprak harçla yapılan bir dikme yer almaktadır. Taban döşemeleri kiremit ve sıkıştırılmış topraktır. Fırınların çevresinde çok sayıda günlük kullanıma yönelik kaba kaplar, kandil kalıpları ve cam cürufaları olduğu tespit edilmiştir. Alandaki fırınların çok fazla sayıda olması, üretimin yalnızca Alliano'ya değil diğer çevre yerleşimlere yönelik olduğunu düşündürmüştür; atölyeler, MS 5-8. yüzyıllara tarihlenmiştir.

52 Poblome et. al. 2001, 151-156.

53 Yaraş 2003, 404-408.

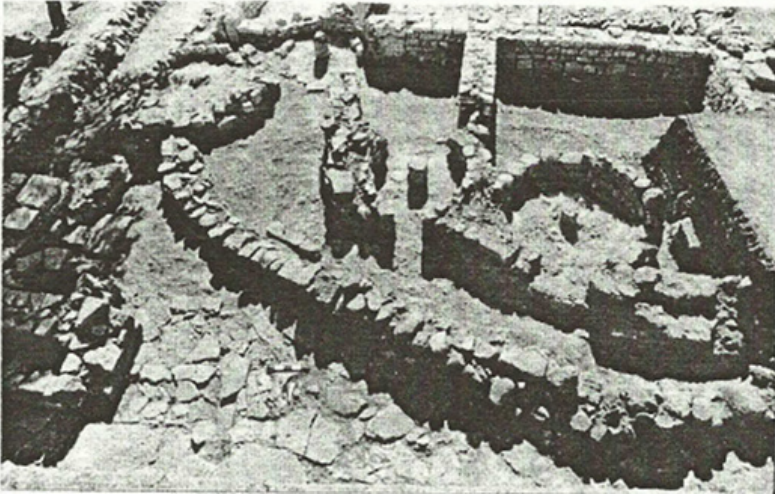

Fig. 16: Alliano'dan bir seramik fırını, FXIII (Yaraş 2001, 409, Şekil 2)

Pergamon'a yakınlığıyla dikkat çeken bir başka yerleşim Elaiada, son yıllarda yapılan yüzey araştırmalarında seramik üretimine ait kalıntılar ve jeofizik araştırmalarla çok sayıda seramik fırının varlığı tespit edilmiştir⁵⁴ (Fig. 17). Fırınlardan alanın, yukarıda sözü edilen mutfak kaselerinin yoğun olduğu akropolisin kuzeyinde tespit edilmesinin, bu kapların pişirildiği seramik fırınlarına işaret ettiği belirtilmektedir. Kaseler, LRC amphoralarıyla birlikte aynı alanda bulunmuştur ve kaselerin benzerlerinin MS 3. yüzyıldan önce görülmediği belirtilip, MS 3-7. yüzyıllar arasında tarihlenmişlerdir. Dolayısıyla bu alandaki atölyeler de aynı tarihten olmalıdır.

Sazlık Mevkii, Elaia ve Pitane arasındadır. Roma İmparatorluk Dönemi'nden Geç Antik Çağ'a dek bu alanda seramik üretimi yapıldığı düşünülmektedir. Alana yayılmış çok sayıda amphora, büyük kase ve büyük depolama kapları saptanmıştır⁵⁵. Ayrıca yine Pitane'de yapılan yüzey araştırmalarında, üretim fırınlarına ait olabilecek kanıtlara rastlanmıştır⁵⁶.

54 Ateş 2017, 499, 511-518.

55 Günzel et. al. 2022, <https://www.dainst.blog/transpergmikro/amphora-production-site/>.

56 Bes 2019, <https://www.dainst.blog/transpergmikro/pitane-survey-2019/>;

Bes - Keweloh-Kaletta 2021, <https://www.dainst.blog/transpergmikro/pitane-survey-in-2021/>.

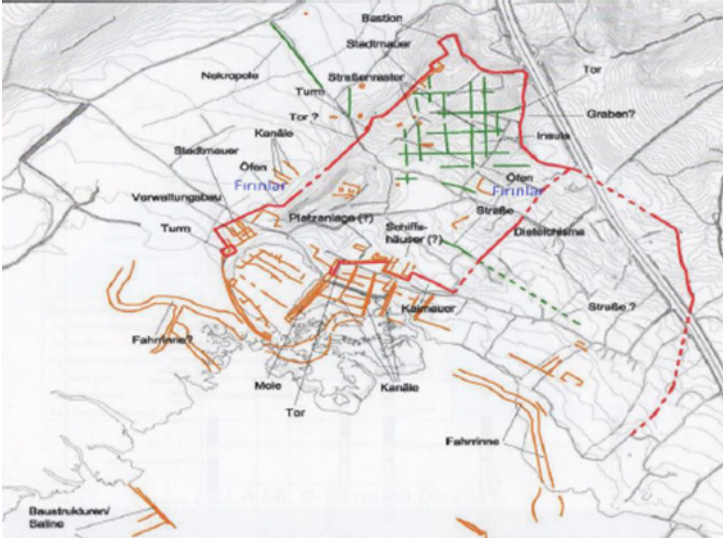

Fig. 17: Elaiia'daki fırınların (mavi renkli) yerini gösteren plan (Ateş 2017, Resim 6)

Batı Anadolu'nun önemli kentlerinden biri olan ve seramik üretimiyle dikkat çeken antik Phokaiada, seramik çöplüklerinin olduğu alanların fazlalığı dikkat çekmektedir. 1960'larda yapılan kazılarda tespit edilen seramik çöplükleri⁵⁷ ve 1986'daki araştırmalar ve analizler, Phokaiia'nın bir seramik üretim merkezi olduğunu kesinleştirmiştir⁵⁸. 1989 yılından itibaren yapılan kazı çalışmalarında, çok sayıda seramik atık alanı ve seramik fırınları tespit edilmiştir⁵⁹. Özellikle Atatürk Mahallesi 1168 ada ve çevresinin Roma Dönemi'nde "Çömlekçi Mahallesi" olarak kullanıldığı düşünülmüştür. Athena Tapınağı'nda 2005 yılındaki kazılarda, oval biçimli Geç Roma Dönemi'ne ait bir seramik fırını bulunmuştur⁶⁰; batı podiyum duvarının önünde, kuzey-güney doğrultusunda ve açığı kuzeydoğuya bakmaktadır ve uzunluğu 4m'dir (Fig. 18). Yatay taban plakaları insitu durumdadır ve çok sayıda Kırmızı Astarlı seramik grubuna ait parçalar bulunmuştur. Aynı alanda 2006'da devam eden kazılarda sur duvarına bitişik bir fırın daha bulunmuştur⁶¹. Phokaiada 1056 ada-13 parselde, 2009-2011 yıllarında yapılan kazılarda, Geç Roma Dönemi'ne ait bir seramik atölyesinin olduğu alandaki büyük kuyunun içinin doldurularak fırına dönüştürüldüğü anlaşılmıştır⁶². Kuyu tabanında MS 4. yüzyıla ait, üst kısımlarında ise MS 5-6. yüzyıllara ait seramikler tespit edilmiştir.

57 Hayes 1972, 323-368; Hayes 2008, 83.

58 Mayet - Picon 1986, 129-142.

59 Özyiğit 1991, 127-143; Özyiğit 2004, 443; Özyiğit 2020, 645-662.

60 Özyiğit 2007, 348, Res. 12.

61 Özyiğit 2007, 354; Özyiğit 2008, 491-493, 507; Res. 2.

62 Özyiğit 2013, 175-176, Çizim 3-5, Res. 3; Uğuz 2015.

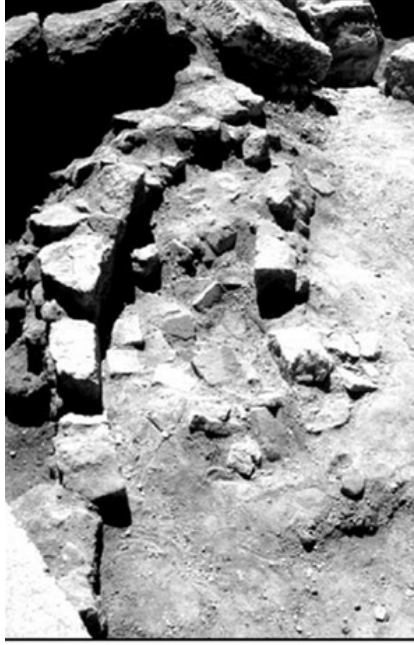

Fig. 18: Phokaia'dan seramik fırını.

İzmir- Karaburun Yarımadası'nda 2018'de yapılan yüzey araştırmalarında Balıklıova- Sıcabük, Engicili, Boyabağ ve Ulucabük'te çok sayıda Roma seramiği tespit edilmiştir. Alanda, Doğu Sigillata C ve Phokaia Kırmızı Astarlı seramikleri, amphora parçalarıyla birlikte çok sayıda çatı kiremiti, cüruf ve bozuk üretim seramikler bulunmuştur. Balıklıova-Sıcabükü kıyısında büyük bir fırına ait kalıntılar tespit edilmiş ve dolayısıyla, bu alanda yerel üretim yapıldığı kanıtlanmıştır⁶³.

Pisidia Bölgesi'nin önemli kentlerinden olan Sagalassos'ta yapılan kazılarda "Çömlekçi Mahallesi" açığa çıkarılmış ve yerel üretim yapıldığı kanıtlanmıştır⁶⁴. En yüksek terasta küçük bir çöplük ve ikinci terasta homojen bir çöplük daha saptanmıştır; MS. 1. yüzyılın ilk yarısına ait 3 tondan fazla atık seramik bulunmuştur. Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olan odeonun altında bulunan bir seramik fırını, kazı alanından gelen seramiklerle birlikte değerlendirilmiş ve arkeometrik analizleri yayınlanmıştır (Fig. 19). Bu fırının tabanı, Aşağı ve Yukarı Agora arasındaki dik yamaçtaki doğal ana kaya üzerindedir. Fırında çeşitli dolgu tabakalarının yanı sıra, giriş ve yanma odasının hatları izlenmiştir. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde olan fırının girişi güneydendir ve yanma odasının büyük bir kısmı te-

63 Aktaş et. al. 2018, 370-372, 382.

64 Poblome et. al. 2001, 159-161.

penin içindedir⁶⁵; konumun, ısıyı daha verimli biçimde kontrol etmeyi sağladığı düşünülmektedir. Orijinal boyutları tam olarak belirlenememekle birlikte, yanma odasının uzunluğu 1.33 m, genişliği 1.30 m, yığma kanalı, 0.90 m uzunlukta ve 0.35 m genişliktedir. Bu verilere göre, fırının yukarı çekişli olarak tasarlandığı düşünülmektedir. Yanma odasının seramik odasından ızgara ile ayrıldığı tipik bir seramik fırınıdır.

Fig. 19: Sagalassos antik kentinde bulunan odeon caveasının altındaki fırın (Poblome et. al. 2013, Fig. 2)

Pisidia yüzey araştırmaları kapsamında 2009-2011 yılları arasında, Roma Dönemi'nde seramik üretimini kanıtlayan verilere ulařılmıştır⁶⁶. Özellikle Gebiz ve çevresinde seramik çöplükleri tespit edilmiştir. Jeomanyetik araştırmalarla fırınların yeri saptanmıştır. Üretim alanları göreceli olarak, küçük ve dağınık düzende atölyeler halindedir. Geç Roma Dönemi'ne ait Kırmızı Astarlı seramiklerin pişirildiği saptanmıştır.

Lykia Bölgesi'nin önemli antik kentleri arasında sayılan Patarada yapılan kazılarda, 8 seramik fırını ve 1 atölye tespit edilmiş ve MS 3. yüzyıldan MS 6. yüzyıla kadar kullanıldıkları anlaşılmıştır⁶⁷. Fırınlar, kentin kuzeydoğusundaki Mezarlık (Bahar) Kilisesi ile Günlük kaya mezarı arasındadır; bölgedeki yapının üç tarafı taş duvarlarla çevrilidir ve içinde 5 fırın kalıntısı bulunmuştur. Fırınlar, kubbeli odalar olarak inşa edilmiştir; yuvarlak ya da oval biçimdedirler. Pişirme odasının ortasın-

65 Poblome et. al. 2013, 194.

66 Jackson 2022, 349-351.

67 Varkıvaç 2001/2002, 137; Özdemir 2009, 94, 95; Dünder 2015, 204-205.

da merkezi bir destek ve ızgara bulunmaktadır. Kazılarla, bu fırınların MS 3.- 6. yüzyıllarda kullanıldığı ve çeşitli pişmiş toprak kaplar, amphoralar, çatı kiremitleri ve tuğlalar üretildiği tespit edilmiştir. Bu kompleks nedeniyle Günlük, Patara'nın "Kerameikos'u" olarak anılmıştır. Diğer fırın, Hellenistik ve Roma dönemlerinde kullanılmış Tepecik Nekropolisi'nin yakınındadır; bu fırın taştan yapılmıştır ve pişirme odası doğrudan ana kayaya oyulmuştur. Buluntularla, bu fırının Hellenistik Dönem'den MS 4. yüzyılın sonuna dek kullanıldığı kanıtlanmıştır; üretilen seramik tipleri belirlenmemiştir.

Patara - Tepecik Akropolisi'nde ve palaestra kısmında iki fırın daha tespit edilmiştir. Tepecik Akropolisi'ndeki fırın 4 x 2.5 m ölçülerinde ve oval biçimlidir; iç odası ana kayaya oyulmuştur, dikdörtgen kanala sahip ve 1.30 m uzunluğundadır. Bu fırın Hellenistik Dönem'den Geç Roma Dönemi'ne dek uzanan iki kullanım evresine sahiptir (Fig. 20). Fırında, Kırmızı Astarlı seramikler, yonca ve düz ağızlı testiler üretilmiştir. Patara - Liman Hamamı palastrasındaki kazılarda bir fırın daha bulunmuştur; palaestra güney bölgesi l'de tespit edilen fırının kubbeli çatısı sağlam bir şekilde korunmuştur. Fırının Geç Antik Çağ'da kullanıldığı anlaşılmıştır. Büyük boyutlu seramikler, amphora, tuğla ve çatı kiremitlerinin üretildiği ve ayrıca pişirilmemiş kil ruloları saptanmıştır. Patara - Tepecik Akropolisi'nün kuzey yamacındaki seramik atölyesi, kentteki seramik üretimine ilişkin veriler sunmuştur. Bu atölyede MS 5.- 6. yüzyıllara ait tarihlenen kandiller bulunmakla birlikte, diğer seramik tipleri kesin olarak belirlenememiştir.

Fig. 20: Patara-Tepecik Nekropolisi yakınlarındaki fırın (Dündar 2015, Fig. 17)

Lykia Bölgesi'nin diğer önemli kenti olan Limyra'da Geç Roma ve Erken Bizans seramikleri çoğunlukla Batı Kent'te yapılan çeşitli kazılardan gelmiştir⁶⁸. Ele geçen kanıtlarla (atölyeler, fırınlar, atıklar, aletler), Limyra'da MS 5-7. yüzyıllar arasında üretim olduğu tespit edilmiştir. Form dizisini, pişirme ve depolama kapları ile günlük kullanım seramikleri oluşturmaktadır.

Soli Pompeiopolis antik kentinde 2009'da limanda yapılan sondaj çalışmaları sırasında, batı mendireğin yaklaşık 100 m batısında bir amphora fırını kalıntıları bulunmuştur⁶⁹. Denize oldukça yakın konumdaki amphora atölyesi ve küçük nekropolis, zamanla büyük bir kum birikintisi nedeniyle, doğu-batı yönünde kıvrılarak gömülmüştür (Fig. 21). Kum birikintisi, plajın hemen arkasında, yaklaşık 4 m yüksekliktedir. Bu alanda yapılan kazılarda, tamamen tahrip olan fırının yanında, pişmiş toprak amphora kalıntılarından oluşan bir tepecik bulunmuştur. Geç Roma amphora üretim merkezinde LRA 1A ve 1B amphoralarının üretildiği ve üretimin MS 5.-7. yüzyıllar arasında olduğu kanıtlanmıştır.

Fig. 21: Soli Pompeiopolis'te kazı alanı, atık çukuru ve amphora yığını.
(Autret et. al. 2010, Res. 3-4).

Elaiussa Sebaste antik kentinin, Doğu ve Batı Akdeniz arasında bir ticaret sistemine bağlı olduğu düşünülmüştür⁷⁰. Atıklar ve seramikler, kentteki fırınların ağırlıklı olarak Geç Roma 1 tipi amphoralar, kandiller ve fenerler üretmek için kullanıldığını göstermiştir. Bilinen 6 fırının tamamı havzaya ya da yerleşimin güney limanındaki tesislere yakındır (Fig. 22). Güneybatı nekropolisinde yer alan biri MS 5. yüzyılın başlarından MS 7. yüzyıla dek tarihlenmiştir. Güney limana bakan kıstak alanında, olasılıkla MS 6. yüzyılın başlarında kurulan ve MS 7. yüzyılda terk edildiği düşünülen iki fırın daha ortaya çıkarılmıştır⁷¹.

68 Bes 2020, 381.

69 Autret et. al. 2010, 203-207.

70 Ferrazzoli - Ricci 2009.

71 <https://www.levantineceramics.org/kilns/138-elaiussa-sebaste-lra1-amphora-kilns>.

Fig. 22: Elaiussa Sebastēden LR1 fırını (<https://www.levantineceramics.org/kilns/138-elaiussa-sebaste-ira1-amphora-kilns>. Accessed 08 March 2024)

Cilicia Bölgesi'ndeki araştırmalar çeşitli alanlarda devam etmektedir. Özellikle yakın zamanda belirlenen fırın alanlarını ve üretimler hakkında bazı veriler yayınlanmıştır⁷². Arazi araştırmaları ve kazılarda, Dağlık ve Ovalık Cilicia kıyılarında çok sayıda fırın alanı ortaya çıkarılmıştır. Bu fırın alanlarının çoğunda, genellikle sınırlı sayıda seramik form dizisi bulunmuştur. Hatalı pişirilmiş ve camsılaşmış amphora parçaları ile fırını temsil ettiği varsayılan büyük pişmiş kil yığınları kanıtlar arasındadır. Dağlık Cilicia'da araştırmalarda 4 amphora fırın alanından söz edilmektedir: Syedra Fırın Alanı, Bıçkıcı Fırın Alanı, Antiochia ad Cragum Fırın Alanı ve Delice Fırın Alanı; bu dört alan 1995-1997 yıllarında yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir (Fig. 23, 24, 25)⁷³. 2003 yılında Bıçkıcı ve Syedra fırın alanlarından gelen sonuçlarla birlikte manyetometrik araştırmalar yürütülmüştür. Yüzeysel araştırmalarında, fırın atığı olarak tanımlanan malzemeler, fazla pişmiş, bozuk üretim seramik parçaları ve büyük pişmiş kil topakları gözlemlenmiştir. Syedra Fırın Alanı'nda, fırın çöplüğünün yüzey alanı 67 x 43 m ölçülerindedir ve bir sikenin tespitiyle, Roma imparatoru Maximinus Daia II'nin hükümdarlığından MS 305/310'a dek süren seramik üretimi kanıtlanmıştır⁷⁴.

Dağlık Cilicia yerleşimlerinden olan Antiochia ad Cragum'da Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait çok sayıda amphora üretim alanları tespit edilmiştir⁷⁵. Araştırmalara ek olarak, Anemurium'daki kazı çalışmalarında en az bir fırın alanının varlığı belirlenmiştir. Antiochia ad Cragum- Güney Köyü'ndeki modern okul binasının hemen yanında bulunan fırın alanları yer almaktadır.

72 Rauh - Slane 2000, 319-330; Şenol - Şenol 2003, 131, dipnot 75. Çok sayıda LR 1 amphoralarının üretildiği atölyeler Cilicia, Marmaris ve Rhodos'ta tespit edilmiştir. Özellikle Cilicia bölgesi'nde Seleuceia Pieria, Arsus / Ulumiçi, Yumurtalık, Karataflı ve Tarsus'ta; Autret 2012, 204-205, 252.

73 Rauh 2023, 1-21.

74 Tekkök Karaöz 2023, 117.

75 Williams 1989, 91-95; LCP, <https://www.levantineceramics.org/kilns/37-antiocheia-ad-cragum>.

Fig. 23: Syedra fırın alanı (Rauh 2023, Fig. 2 ve 3)

Fig. 24: Biçkici Fırın Alanları (Rauh 2023, Fig. 14)

Fig. 25: Delice Fırın Alanı (Rauh 2023, Fig. 25)

SONUÇ

Seramikler, arkeolojik alanların kronolojik ve işlevsel olarak sınıflandırılmasında kullanışlı bir malzeme grubudur. Kaynak kullanımı, üretim teknikleri, dağıtımın kapsamı ve seramiğin kullanımı hakkındaki bilgi, geçmişteki çömlekçilik etkinlikleri ile birlikte sosyo-ekonomik ve kültürel yapının bilinmesine katkı sağlamaktadır. Seramik pişirimleriyle ilgili olarak, günümüzde de hem arkeoloji (etnoarkeolojik çalışmalar ve uygulamalı arkeoloji kapsamında) hem de güzel sanatlar seramik ve cam ana sanat dallarında çok sayıda denemeler yapılmaktadır. Deneysel çalışmalar, Roma Dönemi fırınlarıyla da ilgili olarak sürdürülmektedir⁷⁶.

Roma İmparatorluk Dönemi'nde, MÖ 6-5. yüzyılların siyah figür ya da kırmızı figür tekniğinde boyanmış seramikleri görülmez. Hellenistik Dönem'de gri, siyah ve kırmızı renkte seramikler üretilmiştir; dolayısıyla siyah ya da kırmızı figürlü seramiklerin üretiminde kullanılan oksidasyon, redüksiyon ve reoksidasyon aşamalarına gerek kalmamıştır. Roma Dönemi seramiklerinde de genellikle kırmızı ya da gri-siyah tonlarında boya görülmektedir. Kırmızı tonlarında rengin elde edilmesi için oksidasyon aşaması yeterliyken, gri ve siyah tonlarında renk elde edilmesi için ikinci aşama olan redüksiyon aşamasına geçilmesi gereklidir⁷⁷. Özellikle kırmızı renkli seramiklerin üretiminin Roma Dönemi'nde gri ya da siyah tonlarında olanlardan çok daha fazla olduğu bilinmektedir. Tek aşamalı pişirim, üretimin hızlanmasına ve ürünlerin artmasına neden olmuştur.

Roma İmparatorluğu'nun egemenliği altında Britania, Afrika Proconsularis, Gallia, Dacia, Hispania, Gallia-Belgica, Asia Minor gibi çok geniş coğrafyaya ait topraklar bulunmuştur. Roma Dönemi'nde artan nüfus, siyasi, ekonomik, kültürel ve sosyal yapının seramik üretiminde etken olduğu görülmektedir. Yayılım alanlarının çok genişlediği zamanlarda özellikle MÖ 30- MS 2. yüzyıl arasında seramik üretiminin ve kalitesinin en yüksek seviyede olduğu dikkat çekmektedir. Britania'da yaklaşık 1800 kadar fırın bulunmuş olması dikkat çekicidir. Fırın odalarının derinleştiği ve ateşleme çukuru alanlarının genişlediği MS 1. yüzyılın ortalarından itibaren daha belirgin hale gelmiştir. Genellikle yukarı çekişli ve yatay çekişli fırınlar kullanılmıştır.

Anadolu'da son 30 yılda artan kazı çalışmalarıyla, Roma seramiği hakkındaki bilgiler çoğalmıştır. Roma Dönemi fırınlarına ait kullanışlı verilerin Ilion (Troia), Pergamon- Kestel Vadisi, Alliano, Elaia, Pitane, Phokaia, Sagalassos, Patara, Soli Pompeiopolis, Elauissa Sebaste, Antiochia ad Cragum ve Anemurium antik yerleşimlerinden geldiği görülmektedir. Çok sayıda yerleşimde kazılar sürmekle birlikte atölye ve fırın yapıları, Antik Dönem'den bu yana zarar görmeleri ve çeşitli

76 Tekkök 2000, 94-101.

77 Slane 1991.

nedenlerle yıkılmaları nedeniyle, güçlükle tespit edilebilmektedir. Özellikle Ketios Nehri'nin kuzey kıyısında 2000 m²'yi kapsayan bir alanda, Pergamon'a yakın Alliano'da 15 seramik fırını, Phokaia, Sagalassos ve Patara gibi yerleşimlerde çok sayıda atölyenin bir arada çalıştığı, "Çömlekçi Mahalleri"nin tespit edilmiş olması, üretim organizasyonunu göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca, fırınlara ait üretim çeşitlerinin belirlenmesi, yerel üretim malzemelerinin tanınmasını, tarihlendirme problemlerinin çözülmesini ve diğer yerleşimlerle olan ticari ilişkilerin bilinmesini kolaylaştıracaktır.

Çıkar Çatışması

Yazar, makale kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile çıkar çatışması bulunmadığını ifade etmiştir.

Etik

Bu makale, ADÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü'nde tamamlanmış yüksek lisans çalışmasının bir bölümünü oluşturmaktadır.

Yazar Katkı Oranları

Çalışmanın Tasarlanması (Design of Study): EG (% 50), AC (% 50)

Veri Toplanması (Data Acquisition): EG (% 70), AC (% 30)

Veri Analizi (Data Analysis): EG (% 70), AC (% 30)

Makalenin Yazımı (Writing up): EG (% 70), AC (% 30)

Makalenin Gönderim ve Revizyonu (Submission and Revision): EG (% 70), AC (% 30)

KAYNAKÇA

- Acarsoy 1983, Acarsoy, A., Seramik Teknolojisi, İstanbul.
- Akşehirli 2018, Akşehirli Ö., Anadolu'da Seramik Fırınları, (Yayımlanmamış Lisans Tezi), Türkiye Cumhuriyeti Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümü, Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı, Ankara.
- Aktaş et. al. 2018, Aktaş R. – Sezgin, E. – Çilingiroğlu, Ç., "İzmir-Karaburun Yüzeysel Araştırmasında Ele Geçen Roma Dönemi Seramikleri", OLBA, XXVII, 369-412.
- Atakuman 2014, Atakuman, Ç., "Neolitik Süreci Yeniden Tanımlamak: Güneydoğu Anadolu Neolitik'te Mekân Kurgusu ve Sosyal İlişkiler", Yerleşim Sistemleri ve Mekân Analizi, TAS, 1, 191-216.
- Ateş 2017, Ateş G., "Son Araştırmalar Işığında Elaia Antik Kenti ve Seramik Üretimi", MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 15, 1, 499-529.
- Atlı Akbuz 2008, Atlı Akbuz L., Hadrianopolis Roma Dönemi Seramiği, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Autret 2012, Autret C., "Cyprus and Cilicia: Amphora Production, Trade and Relations in The Early Roman Era. Cyprus: An Island Culture", Society and Social Relations from the Bronze Age to the Venetian Period, Oxford, 251-267.
- Autret et. al. 2010, Autret C. – Yağcı R. – Rauh N. K., "Soli / Pompeiopolis'te LRA 1 Amphora Fırını Alanı", ANMED, 8, 203-207.
- Aybar 2020, Aybar, E., Geleneksel Odun Fırınlarda Uygulanan Karartma Tekniğinin Seramik Bünyelere Etkisinin Araştırılması, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü, Isparta.

- Aykurt – Erkanal 2016, Aykurt, A. – Erkanal, H., "Archaeological Evidence for An Early Second Millennium BC Potter's Kiln at Liman Tepe", *Belleten*, LXXX, 287, 1-22, Fig. 1-25.
- Başkırkan 2010, Başkırkan, H., Dumanlı Pişirim Teknikleri, (Yayımlanmamış Sanatta Yeterlilik Tezi), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Başkırkan 2012, Başkırkan H., "Türkiye'de; Sorkun Köyü, Gökeyüp Kasabası, Uslu Köyünde Açık Ateşte Pişirim ve Konu Üzerine Yeni Bir Öneri", *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2, 2, 109-123.
- Bes 2020, Bes P., "Early Byzantine Pottery from Limyra's West and East Gate Excavations", *ADALYA*, 23, 377-407.
- Blin 1991, Blin, O., "Roanne (Loire) : les fouilles de la rue de Charlieu en 1990. Lecture d'une occupation péri-urbaine du Ier au IIIe siècle ap. J.-C. / Roanne (Loire) : excavation in the rue Charlieu, 1990 : considerations on a suburban site of the Ist to IInd c. A.D.", *Revue Archéologique du Centre de la France*, Tome 30, 163-174.
- Ceccarelli 2017, Ceccarelli, L., "Production and Trade in Central Italy in the Roman Period: The Amphora Workshop of Montelabate in Umbria". *Papers of the British School at Rome*, 85, 109-141.
- Chenet 1928, Chenet, G. (1928). *Haches polies à cupule et Cailloux-crapaudines de tours de potiers Gallo-Romains*. *Bulletin de la Société préhistorique de France*, 25(10), 421-423.
- Civelek 2021, Civelek, A., "Phokaia Sahil Yolu Kırmızı Astarlı Seramikleri", *ARMA* (1), 41-65.
- Corder 1957, Corder, P., *The Structure of Romano-British Pottery Kilns*. *Archaeological Journal*, 114, 1, 10-27.
- Çapan – Güvenç 2017, Çapan, F. – Güvenç, B., "Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6, 18, 629-640.
- Çizer – Yarol 2005, Çizer S. – Yarol, Y., "Tarih Öncesi Çömlekçiliğin Halen Yaşadığı Bir Merkez, *Sanat/Art*, 12, 104-109.
- Çizer 2016, Çizer, S., "Roma Dönemi Galya'sında Terra Sigilata Atölyelerinin Özel Fırınları", *Seramik Pişirim Teknikleri ve Fırınları*, (ed. E. E. Aslan, K. Canduran), Ankara, 58-61.
- Dündar 2015, Dündar E., "The Ceramics from Patara: Investigations, Productions and Trade Past Studies - Future Projections", (içinde 199- 227), *Conference: From Sand Into a City. 25 Years of Patara Excavations, International Symposium Proceedings*, 11-13 Nov. 2013 AntalyaVolume: Patara VIII.
- Erdemgil 1980, Erdemgil, S., "Kestel Kurtarma Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı II*, 103-107.
- Erdemgil 1981, Erdemgil, S., "Kestel Kazısı 1980 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı III*, 63-66.
- Ezer 2013, Ezer S., " Middle Bronze Age Pottery Kilns at Şaraga Höyük", *Belleten*, LXXVII, 1-13.
- Falsone 1981, Falsone, G., *Struttura e Origine Orientale dei Forni da Vasaio di Mozia*, *Studi Monografici I*, Palermo.
- Fantar 1987, Fantar, M. H., *Kerkouane: Une Cité Punique au Cap-Bon*.
- Ferazzoli- Ricci 2009, Ferazzoli, A. F- Ricci, M., "Cilician Ceramic Production from Roman to Byzantine Age. New Data from Elaiussa Sebaste", *Olba*, 17, 23-44.
- Fletcher et. al. 2017, Fletcher, A. – Baird D. – Fairbairn, A., *Early Ceramics in Anatolia: Implications for The Production and Use of The Earliest Pottery. The Evidence from Boncuklu Höyük*, Cambridge University Press.
- Fülle 1997, Fülle G., "The Internal Organization of the Arretine Terra Sigillata Industry: Problems of Evidence and Interpretation", *The Journal of Roman Studies*, Vol. 87, 111-155.
- Fülle 2000, Fülle G., *The Organization of Mass Production of Terra Sigillata in the Roman Empire, Problems of Evidence and Interpretation*, A Thesis D. Ph., Berlin.
- Greene 1992, Greene K., *Roman Pottery*, British Museum Press.
- Greene 2005, Greene K., "Roman Pottery: Models, Proxies and Economic Interpretation", *Journal of Roman Archaeology* 18, 34-56.
- Günel 2012, Günel S., "Menderes Bölgesinde MÖ 2. Binyıl Kenti: Çine-Tepecik", *CollAn*, XI, 55-80.
- Hasaki 2002, Hasaki, E., *Ceramic Kilns in Ancient Greece: Technology and Organization of Ceramic Workshops*, University of Cincinnati.
- Hayes 1972, Hayes, J. W., *Late Roman Pottery*, British School at Rome, London.
- Hayes 1997, Hayes, J. W., *Handbook of Mediterranean Roman Pottery*, London.
- Hayes 2008, Hayes J. W., *Roman Pottery Fine Ware Imports, The Athenian Agora*, XXXII, Princeton, New Jersey.
- İplikçioğlu 2007, İplikçioğlu, B., *Hellen ve Roma Tarihinin Anahatları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Jackson 2022, Jackson M., "Understanding Societal Transformation Through Ceramic Production and Use in Pissidia and Isauria", *The 24th International Congress of Byzantine Studies | Volume 1, Proceedings of the Plenary Sessions*, 345-365.
- Kaya 2005, Kaya, M. A., "Anadolu'da Roma Eyaletleri: Sınırlar ve Roma Yönetimi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 11-30.
- Kaya 2016, Kaya, T. Ö., "Bölgesel Bir Kompleks Olarak Mağrip", *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 639-666.
- Kılıçoğlu 2019, Kılıçoğlu O., *Seramikte Alternatif Fırınlr ve Bir Fırın Uygulaması*, Uşak Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.
- King 1980, King, A., "A Graffito from La Graufesenque and 'samia vasa'", *Britannia*, Vol. 11, 139-143.

- Kondopoulou et. al. 2014, Kondopoulou, D. – Zananiri, I. – Rathossi, C. – De marco E., "An Archaeometric and Archaeological Approach to Hellenistic–Early Roman Ceramic Workshops in Greece: Contribution to Dating", *Radiocarbon* 56 (4), 27-38.
- Leitch 2019, Leitch, V., "The history and science of Fire and Fuel in The Roman Empire", *Fuel and Fire in the Ancient Roman World*, (ed. R. Veal. – V. Leitch), McDonald Institute For Archaeological Research, University of Cambridge, 11- 20.
- Lesigjarski et. al. 2019, Lesigjarski D. – Jordanova N. – Avramova M. K. – Bozhinova E., "Clay source and firing temperatures of Roman ceramics: Acase study from Plovdiv, Bulgaria", *Gearchaeology*, 35 (2), 141-309.
- Majidzadeh 1975, Majidzadeh Y., "The Development of the Pottery Kiln in Iran from Prehistoric to Historical Periods", *Paléorient*, 1975, vol. 3, 207-221.
- Marty 2003, Marty, F., "L'atelier de Potier Gallo-Romain de Sivier (Istres, Bouches-du-Rhône)", *Revue archéologique de Narbonnaise*, 36 (1), 259-282.
- Mayet – Picon 1986, Mayet, F. – Picon, M., "Une sigillée phocéenne tardive (Late Roman C ware) et sa diffusion en Occident", *Figlina* 7, 129-142.
- Nicholson 2010, Nicholson, P., "Kilns and Firing Structures", *UCLA Encyclopedia of Egyptology*, 1, 1, 1-10.
- Olsen 1983, Olsen, F. L., *The Kiln Book Third Edition Materials, Specifications and Construction*, Pennsylvania.
- Ökse 1993, Ökse, T., *Önasya Arkeolojisi Seramik Terimleri*, İstanbul: Kanaat Matbaası.
- Özdemir 2009, Özdemir B., *Patara Roma Dönemi Günlük Kullanım Seramikleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya.
- Özyiğit 1991, Özyiğit Ö., "1989 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", XII. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara, 127-152.
- Özyiğit 2004, Özyiğit, Ö., "2002 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", 25.KST Cilt 1, Ankara, 441-452.
- Özyiğit 2007, Özyiğit, Ö., "2005 Yılı Phokaia Çalışmaları", 28. Kazı Sonuçları Toplantısı
- Özyiğit 2008, Özyiğit, Ö., "2006 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", KST 29, Cilt. 2, Ankara, 489-512.
- Özyiğit 2013, Özyiğit, Ö., "2011 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", KST 34-2, Ankara, 173-190.
- Özyiğit 2020, Özyiğit, Ö., "2018 Yılı Phokaia Kazı Çalışmaları", 41. KST, 3. cilt, 645-662.
- Peacock 1977, Peacock D., "Roman Amphorae: Typology, Fabric and Origins", *Publications de l'École Française de Rome*, 32, 1, 261-278.
- Peacock 1982, Peacock D. P. S., *Pottery in The Roman World, an ethnoarchaeological approach*, New York.
- Plinius, Plinius Secundus, *Historia Naturalis*, (ed: H. R. Rackham, H.S. Jones), The Loeb Classical Library, London, 1961.
- Poblome et. al. 2001, Poblome, J. – Bounegru, O. – Degryse, P. – Viaene, W. – Waelkens, M. – Erdemgil, S., *The Sigillata Manufactories of Pergamon and Sagalassos*. *Journal of Roman Archaeology*, 14, 2001, 143-165.
- Poblome et. al. 2013, Poblome, J.-Malfitana, D.- Lund, J.- Bagnall, R. S.- Brodersen, K.- Champion, C. B.- Huebner, S. R., "A Pottery Kiln Underneath The Odeon of Ancient Sagalassos. The Excavation Results, The Table Wares and Their Archaeometrical Analysis", 193-204.
- Ratiu 2009, Ratiu, A., "Pottery Kilns From North-Western Transylvania from the 2nd – 4th Centuries", (içinde 165- 186) , *Near and Beyond The Roman Frontiers Proceedings of A Colloquim Held in Târgoviște*, 16-17 October 2008.
- Rauh – Slane 2000, Rauh, N. K. – Slane, K.W., "Possible Amphora Kiln Sites in W.Rough Cilicia", *JRA*, 13, 319-330.
- Rauh 2023, Rauh, N. K., "Addendum to the Rough Cilicia Kiln Site Ceramics (Syedra, Delice, Biçkici, and Antiochia ad Cragum): An Update to the Kiln Sites",
- Sagona – Zimansky 2009, Sagona, A.-Zimansky, P., *Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye'nin en Eski Kültürleri*. (trans. N. Başgelen, S. İ. Belik, M. Payne, H. Taşkiran), İstanbul.
- Sevim 1991, Sevim, C., *İlkel Fırınlr*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Slane 1991, Slane K. W., *Gnomon*, 63, 150-154.
- Stirling 2006, Stirling, L., *Aspects of Punic and Roman Kiln Design in North Africa*.
- Swan 1984, Swan, V. G., *The Pottery Kilns of Roman Britain*. London.
- Şenol – Şenol 2003, Şenol A. K. – Şenol C. G., "Commercial Ties of Cilicia by Means of Hellenistic and Roman Amphorae", *OLBA*, VII (Özel Sayı), 119-143.
- Şölenay 2009, Şölenay, E., *Seramik Sanat Eğitiminde Sırlama ve Pişirme Yöntemleri El Kitabı*. Murat Kitabevi, Ankara.
- Tekkök 2000, Tekkök, B., "Pottery Production in the Troad: Ancient and Modern Akköy" *Near Eastern Archaeology*, 63 (2000), 94-101
- Tekkök-Karaöz 2023, Tekkök-Karaöz, B., "Ilion and Its Role in Aegean Trade," *Thrace Through The Ages Pottery as Evidence for Commerce and Culture from Prehistoric Times to the Islamic Period*, (ed. Z. Koçel Erdem – R. Şahin), Oxford: Archeopress 112-131

- Uğuz 2015, Uğuz G., Phokaia'nın Kuzeyinde Geç Roma Dönemi Bir Terra Sigillata Atölyesi", T.C. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Van den Bel et. al. 2018, Van den Bel, M. M. – Knippenberg, S. – Pagán-Jiménez J. R., "From Cooking Pits to Cooking Pots, Changing Modes of Food Processing During The Late Archaic Age in French Guiana", The Archaeology of Caribbean and Circum-Caribbean Farmers (6000 BC - AD 1500), Routledge, 391-418.
- Van Oyen 2015, Van Oyen A., "The Roman City as Articulated Through Terra Sigillata", Oxford Journal of Archaeology 34 (3), 279- 299.
- Vandiver et. al. 1989. Vandiver, P. B. – Soffer, O. – Svoboda K., "The Origins of Ceramic Technology at Dolni Vestonice, Science 246, 1989, 1002-1008.
- Varkıvaç 2001/2002, Varkıvaç B., "Patar'a'da Bir Seramik İşliği", ADALYA, 2001-2002, 137-152.
- Veal 2019, Veal R. J., "Studying Fuel and Fire Through the Integration of Ecology, Economy, Technology and Culture", Fuel and Fire in the Ancient Roman World, (içinde 1-6), (ed. Veal R- Leitch, V), McDonald Institute For Archaeological Research, University of Cambridge.
- Williams 1989, Williams C., Anemurium: The Roman and Early Byzantine Pottery, Toronto.
- Wu et. al. 2012, Wu X. – Goldberg P. – Zhang C. – Cohen D. J., "Early Pottery at 20,000 Years Ago in Xianrendong Cve, China", Science 336 (6089): 1696-700, doi: 10.1126/science.1218643
- Yaraş 2003, Yaraş A., "Allianoi Geç Antik Çağ Seramik Fırınları", III. Uluslararası Eskişehir Pişmiş Toprak Sempozyumu Bildiriler Kitabı, International Eskişehir Terra Cotta Symposium Proceedings Book, (16-30 Haziran 2003 Eskişehir), 404-410.
- Yener 2000, Yener, K. A., "1999 Tell Kurdu Kazıları", 22. Kazı Sonuçları Toplantısı, 1, 231-246.
- Yıldırım 2019, Yıldırım, B., The Social And Symbolic Role of Early Pottery in The Near East, A Thesis Submitted to The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, The Department of Settlement Archaeology, Ankara.
- Yıldız 2019, Yıldız, S. Z., Arkeolojik Veriler Işığında Geç Tunç Çağ'ında Güneybatı Anadolu'nun Kültürel Gelişimi, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Muğla.
- Young 1977, Young C. J., The Roman Pottery Industry of the Oxford Region. Doktora Tez Çalışması, Oxford University.
- Zhushchikhovskaya – Nikitin 2014, Zhushchikhovskaya, I. S. – Nikitin, Y. G., "Ceramic Firing Structures in Prehistoric and Ancient Societies of the Russian Far East", Asian Perspectives, 121-149.

Online Kaynaklar

- Bechtold 2012, Bechtold, B., Amphorae Production in Punic Sicily (7th–3rd/2nd Centuries BCE), Facem I, https://facem.at/img/pdf/Amphorae_in_Punic_Sicily_06_06_2011.pdf. Accessed 13 February 2024.
- Bes – Kewelo-h-Kaletta 2021, Bes, P. – Kewelo-h-Kaletta, A., <https://www.dainst.blog/transpergmikro/pitane-survey-in-2021/>. Accessed 06 March 2024.
- Bes 2019, Bes, P., <https://www.dainst.blog/transpergmikro/pitane-survey-2019/>. Accessed 06 March 2024.
- Boak 1921, Boak, A. E. R., A History of Rome to 565 AD. Macmillan. <https://www.gutenberg.org/files/32624/32624-pdf.pdf>. Accessed 13 February 2024.
- Çizer 2010, Çizer, S., Seramikte Odunlu Pişirim Geleneği, https://mbeotblog.files.wordpress.com/2016/12/seramikte_odunlu_pisirim_gelenegi_uzakdo.pdf. Accessed 13 February 2024.
- Günzel et. al. 2022, Günzel, A. – Ateş, G. – Bes, P- Kewelo-h-Kaletta, A. – Ludwig, B., "Large Amphora Production Site Discovered in the Vicinity of Pergamon", <https://www.dainst.blog/transpergmikro/amphora-production-site/>. Accessed 06 March 2024.
- Last 1999, Last J., "Pottery / Çanak-Çömlek", Çatalhöyük 1999 Archive Report, https://www.catalhoyuk.com/archive_reports/1999/ar99_11.html. Accessed 04 March 2024.